

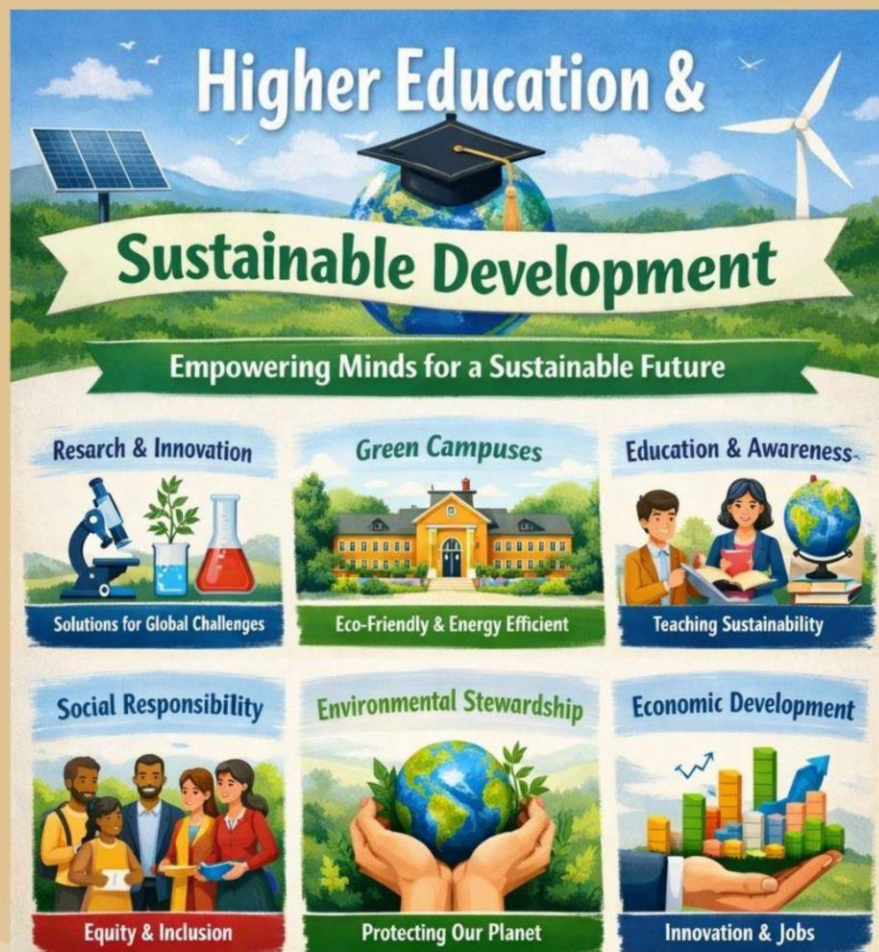

ISSN - 2347-7075
Impact Factor - 8.141

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH

An International Double-Blind Peer Reviewed / Bi-Monthly /
Referred / Open Access Research Journal

One Day State Level Seminar on HIGHER EDUCATION AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Organized by

**People's Education Society (Mumbai)
DR. AMBEDKAR COLLEGE OF ARTS & COMMERCE,
YERWADA, PUNE**

**International Journal of Advance and
Applied Research
(IJAAR)**

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed
Journal*

ISSN-2347-7075

Impact Factor-8.141

March - April 2026

Volume - 7

Issue - 26

Published by:

Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

Website: <https://ijaar.co.in>

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: editor@ijaar.co.in

For Publication Call On - 8624946865

Editorial & Advisory Board

Chief Editor

Dr. Pravin R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur.

Executive Editors (Special Issue)

Dr. Gautam Bansode

Principal

Dr. Ambekar College of Arts and Commerce, Yerwada, Pune – 411006 (M.S.)

Co- Executive Editors (Special Issue)

Dr. Anil Gholap

Asst. Professor, Department of Economics

Dr. Ambekar College of Arts and Commerce, Yerwada, Pune – 411006 (M.S.)

Advisory Committee

- Dr. Rupesh Thopate
- Prof. Shivaji Motegaonkar
- Prof. Kails Shinde
- Dr. Raju Gurav
- Dr. Shreyasee Parab
- Dr. Varsharani Waghmare
- Dr. Apparao Chavan
- Prof. Rima Khare
- Prof. Manjusha Nigade
- Mrs. Shoba Kage

The Editors shall not be responsible for the originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

**People's Education Society Mumbai
Dr. Ambedkar College of Arts & Commerce, Yerwada
Pune-06 Dist. Pune (M.S.), India**

Re-accredited (Third Cycle) with 'B+' grade (CGPA 02.56) by NAAC

Under Quality Improvement Programme, Savitribai
Phule Pune University, Pune-07

Organises

One Day State Level Seminar

On

Higher Education and Sustainable Development

Tuesday, March 10th 2026

Venue

People's Education Society Mumbai
Dr. Ambedkar College of Arts & Commerce, Yerwada
Pune-06 Dist. Pune (M.S.), India

Website: <https://www.drambedkarcollege-edu.in/>

Our Chief Patron

Hon'ble. Anandraj Ambekar

(Chairman)

People's Education Society, Mumbai

Hon'ble. Dr. Datta Deshkar

(Dy. Chairman)

People's Education Society, Mumbai

Hon'ble. Sanjeev Bodhankar

(Secretary)

People's Education Society, Mumbai

Conveners

Dr. Gautam Bansode

(Principal)

Dr. Rupesh Thopate

(IQAC, Co-ordinator)

Co-ordinator

Prof. Shivaji Motegaonkar

Prof. Kailas Shinde

Organising Committee

- Dr. Raju Gurav
- Dr. Anil Gholap
- Dr. Shreyasee Parab
- Prof. Rima Khare
- Dr. Varsharani Waghmare
- Prof. Manjusha Nigade
- Dr. Apparao Chavan
- Mrs. Shoba Kage

शुभ-संदेश

माननीय आनंदराज यशवंत आंबेडकर

(अध्यक्ष, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी मुंबई)

प्रिय आयोजन समिती, महाविद्यालयीन कर्मचारी व सहभागी सदस्यांनो,

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९४५ साली स्थापन केलेल्या पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या वतीने मी, आनंदराज आंबेडकर, या 'उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकास' या विषयावरील एकदिवसीय राज्यस्तरीय परिसंवादासाठी आपणा सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा देतो. ही संस्था गेल्या ८० वर्षांपासून मुंबई, पुणे, छत्रपती संभाजीनगर, महाड, यासारख्या ठिकाणी शिक्षणाचे कार्य करित आहे. आमचे ध्येय आहे की, शिक्षणापासून उपेक्षित वंचित वर्गातील विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक जागृती करणे, त्यांच्या क्षमता, आत्मविश्वास आणि उत्कृष्टता इ. गुणांनी त्यांना सुसज्ज करणे.

डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे हे १९८५ साली स्थापन झालेले एक प्रमुख शिक्षणसंस्था आहे. हे महाविद्यालय सर्वांना भेदभाव न करता शिक्षण देण्यात अग्रेसर आहे. सप्टेंबर २०२४ मध्ये NAAC द्वारे तिसऱ्या फेरीत 'बी+' श्रेणी आणि २.५६ CGPA सह पुनर्मूल्यांकन झाले आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न आणि UGC च्या २(f) आणि १२(B) अंतर्गत सूचीबद्ध असलेल्या या महाविद्यालयात कला आणि वाणिज्य शाखेत पदवी आणि अर्थशास्त्र, इतिहास, वाणिज्य यात पदव्युत्तर अभ्यासक्रम चालवले जातात.

हा परिसंवाद उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकासाच्या छेदनबिंदूचा गंभीरपणे अभ्यास करतो. अभ्यासक्रम, संशोधन आणि संस्थात्मक चौकटीत शाश्वततेचा समावेश, पर्यावरणस्नेही कॅम्पस उपक्रम आणि शाश्वत उद्योगांसाठी कौशल्य विकास यावर भर देण्यात येत आहे. शिक्षक, धोरणकर्ते आणि उद्योग क्षेत्रातील घटकांना संवादासाठी हे व्यासपीठ आहे. उद्घाटन सत्रात माझ्या अध्यक्षतेखालील कार्यक्रम, डॉ. पंडित विद्यासागर यांचे मुख्य भाषण आणि डॉ. माहेश्वरी गावित व डॉ. नवनाथ तुपे यांच्यासारख्या वक्त्यांचे सत्र हे सर्व प्रेरणादायी असतील.

आयोजन समिती, प्राचार्य डॉ. गौतम बनसोडे, IQAC समन्वयक डॉ. रुपेश थोपटे, समन्वयक प्रा. शिवाजी मोटेगावकर प्रा. कैलास शिंदे आणि डॉ. अनिल घोलप यांच्यासह सर्व कर्मचाऱ्यांना शुभेच्छा देतो आणि अभिनंदन करतो. तुमच्या अथक प्रयत्नांनी हा परिसंवाद यशस्वी होईल. मी अशी आशा बाळगतो की, या उपक्रमामध्ये सर्व प्रतिनिधी एकत्र येऊन या परिषदेचे उद्दिष्ट्य निश्चितच साध्य होईल.

या परिसंवादाच्या यशासाठी मी पुनश्च: मनःपूर्वक शुभकामना देतो ! धन्यवाद !!

शुभेच्छुक,

आनंदराज यशवंत आंबेडकर

अध्यक्ष, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, मुंबई

माननीय डॉ. दत्ता देशकर
उपाध्यक्ष, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी मुंबई

परिषदेला हार्दिक शुभेच्छा :

कोणत्याही शिक्षण संस्थेचा विकास तीन मुख्य बाजूंनी होत असतो – पायाभूत सुविधांचा विकास, व्यवस्थापनातील सुधारणा आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगती. यापैकी पहिल्या दोन बाबींमध्ये संस्थेच्या संचालक मंडळाचा मोठा वाटा असतो. इमारती उभारणे, आवश्यक सोयी-सुविधा उपलब्ध करणे, योग्य प्राध्यापकांची निवड करणे, खेळांची मैदाने तयार करणे इत्यादी गोष्टी संचालक मंडळाच्या हाती असतात. पण शिक्षण संस्थेचा खरा आत्मा मात्र प्राचार्य आणि प्राध्यापक मंडळी यांच्या कार्यपद्धतीत असतो. पालक मोठ्या आशेने आपल्या पाल्यांना या शिक्षकांच्या हाती सोपवतात आणि ही मंडळी त्यांना खऱ्या अर्थाने माणूस बनवतात.

वर्गात चांगले शिकवले की जबाबदारी संपली, असा भ्रम प्राचार्य आणि प्राध्यापकांनी बाळगता कामा नये. संस्थेत शैक्षणिक वातावरण निर्माण करणे, शिक्षणाशी निगडित कार्यक्रमांचे नियोजन करणे, विविध विषयांवर व्याख्यानमाला आयोजित करणे, विद्यार्थ्यांना बोलणे, लिहिणे आणि खेळणे शिकवणे, इतर महाविद्यालयांतील स्पर्धांमध्ये विद्यार्थ्यांना पाठवणे, प्राध्यापकांची कार्यक्षमता आणि संशोधन वृत्ती वाढवण्यासाठी विद्यापीठाच्या सहकार्याने परिषदा आयोजित करणे – अशा विविध मार्गांनी महाविद्यालयातील शैक्षणिक वातावरण टिकवून ठेवता येते. मला विशेष समाधान आहे की, आपले प्राचार्य आणि प्राध्यापक मंडळी या सर्व बाबतीत सतत प्रयत्नशील असतात. सदर परिषद यशस्वी होण्यासाठी ते ज्या उत्साहाने आणि हिरिरीने काम करत आहेत, ते पाहून ही परिषद निश्चितच यशस्वी होईल, याची मला पूर्ण खात्री आहे.

‘जुने जावू द्या मरणालागुनी’ अशी एक कविता मी पूर्वी वाचली होती. जुनी शिक्षण पद्धती आता कालबाह्य झाली आहे. इंग्रजांना सरकार चालवण्यासाठी चांगले कर्मचारी पुरवण्याच्या दृष्टीने ती रचली गेली होती. आता आपल्या गरजा पूर्णपणे बदलल्या आहेत. जगात विकसित राष्ट्र म्हणून आपली ओळख निर्माण करायची आहे. त्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहणे आवश्यक आहे. खरे पाहता, ही नवीन शिक्षण पद्धती आणण्यासाठी आपण बराच आधी प्रयत्न करायला हवे होते. पण हरकत नाही. ‘देरसे आये मगर... दुरुस्त आये’ असे म्हणतात. चला तर मग, कामाला लागू या आणि ही नवीन शिक्षण पद्धती अधिकाधिक परिपूर्ण बनवण्यासाठी आपण सर्वजण प्रयत्न करू या.

‘उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकास’ या विषयावरील या राज्यस्तरीय परिषदेला माझ्या मनःपूर्वक हार्दिक शुभेच्छा!

शुभेच्छुक,
डॉ. दत्ता देशकर,
उपाध्यक्ष, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी मुंबई

माननीय संजीव बोधणकर
(सचिव, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी मुंबई)

प्रिय आयोजन समिती सदस्यांनो,

डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा येथील प्राचार्य, शिक्षकवर्ग, कर्मचारी आणि या राज्यस्तरीय परिसंवादात सहभागी होणाऱ्या सर्व विद्वान, संशोधक व अभ्यासकांनो, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी मुंबईच्या वतीने मी, संजीव बोधणकर, सचिव म्हणून 'उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकास' या विषयावरील एकदिवसीय राज्यस्तरीय परिसंवादासाठी आपणा सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा व अभिनंदन करतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. ही संस्था शिक्षणाच्या क्षेत्रात एक मैलाचा दगड ठरली आहे. तेव्हापासून मुंबई, पुणे छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद), महाड, यांसारख्या विविध ठिकाणी अनेक शाळा, महाविद्यालये, पॉलिटेक्निक आणि वसतिगृहे सुरू करून लाखो विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. विशेषतः गरीब, वंचित, अनुसूचित जाती-जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि बौद्ध समाजातील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण देणे हे सोसायटीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. 'ज्ञान, करुणा, लोकशाही, समता आणि न्याय' या बुद्ध्यांच्या आदर्शांवर आधारित ही संस्था सामाजिक न्यायाची लढाई लढत आहे आणि सामाजिक लोकशाहीची स्थापना करण्यासाठी कार्यरत आहे.

हा परिसंवाद उच्च शिक्षणात शाश्वत विकासाचा समावेश, अभ्यासक्रम सुधारणा, संशोधन, पर्यावरणस्नेही कॅम्पस, कौशल्य विकास आणि उदयोन्मुख शाश्वत उद्योगांशी जोडणे यावर केंद्रित आहे. उद्घाटन सत्रात अध्यक्ष अनंदराज आंबेडकर, मुख्य वक्ते डॉ. पंडित विद्यासागर, पहिल्या सत्रात डॉ. माहेश्वरी गावीत व डॉ. नवनाथ तुपे दुसऱ्या सत्रात डॉ. विकास माने, डॉ. ललित भवरे तसेच सामोरोप सत्रात डॉ. प्रकाश पवार यांसारख्या विद्वानांचे मार्गदर्शन लाभेल. उपस्थितांना मी आवाहन करतो की, शाश्वत विकास ध्येय साध्य करण्यासाठी नवोन्मेष, सहकार्य, धोरण शिफारसी आणि संस्थात्मक रणनीतींवर सखोल चर्चा करावी.

आयोजन समिती, प्राचार्य डॉ. गौतम बनसोडे, IQAC समन्वयक डॉ. रुपेश थोपटे, समन्वयक प्रा. शिवाजी मोटेगावकर, प्रा. कैलास शिंदे आणि डॉ. अनिल घोलप यांच्यासह सर्व शिक्षक-कर्मचाऱ्यांच्या अथक परिश्रमांमुळे हा परिसंवाद यशस्वी होईल, याचा मला पूर्ण विश्वास आहे. सहभागींना प्रतिनिधींना या ठिकाणी सांगतो की, तुमच्या संशोधनाने आणि विचारांनी उच्च शिक्षणाला शाश्वत भविष्याकडे नेण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान नक्कीच मिळेल.

या परिसंवादाच्या यशस्वी आयोजनासाठी आणि उत्कृष्ट चर्चेसाठी माझ्या हार्दिक शुभकामना!

शुभेच्छुक,
संजीव बोधणकर,
सचिव, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी मुंबई

डॉ. गौतम बनसोडे

(प्राचार्य, डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे)

प्रिय आयोजन समिती सदस्यांनो, आदरणीय शिक्षकवर्ग, कर्मचारी बंधू-भगिनींनो आणि या 'उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकास' या विषयावरील एकदिवसीय राज्यस्तरीय परिसंवादात उत्साहाने सहभागी होणाऱ्या सर्व संशोधक, शिक्षणतज्ज्ञ, विद्यार्थी आणि अभ्यासकांनो,

डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे येथील प्राचार्य म्हणून मी आपणा सर्वांना हार्दिक शुभेच्छादेतो. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी मुंबईच्या अंतर्गत १९८५ साली स्थापन झालेले हे महाविद्यालय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षण व सामाजिक न्यायाच्या दूरदृष्टीला साकार करण्यासाठी कार्यरत आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी संलग्न, UGC च्या २(f) आणि १२(B) अंतर्गत मान्यताप्राप्त असलेले हे महाविद्यालय कला व वाणिज्य शाखेत पदवी तसेच अर्थशास्त्र, इतिहास, वाणिज्य यात पदव्युत्तर अभ्यासक्रम चालवते. सप्टेंबर २०२४ मध्ये NAAC च्या तिसऱ्या फेरीत 'बी+' श्रेणी (CGPA २.५६) प्राप्त करून आम्ही उत्कृष्टतेची ओळख पटवली आहे.

हा परिसंवाद उच्च शिक्षणात शाश्वत विकासाचा समावेश करण्यावर केंद्रित आहे. अभ्यासक्रम, संशोधन, संस्थात्मक चौकटीत शाश्वतता, पर्यावरणस्नेही कॅम्पस उपक्रम, कौशल्य विकास आणि उदयोन्मुख शाश्वत उद्योगांशी जोडणे यावर भर आहे. हे व्यासपीठ शिक्षक, धोरणकर्ते आणि उद्योग नेत्यांसाठी संवादाचे माध्यम आहे. उद्घाटन सत्रात माननीय अनंदराज आंबेडकर (अध्यक्ष), माननीय संजीव बोधणकर (सचिव), मुख्य वक्ते डॉ. पंडित विद्यासागर (माजी कुलगुरू, SRTMUN), अध्यक्ष डॉ. दत्ता देशकर यांचे मार्गदर्शन लाभेल. सत्र I मध्ये डॉ. माहेश्वरी गावीत (वंचित वर्गासाठी उच्च शिक्षणातील संधी) आणि डॉ. नवनाथ तुपे (नवीन शिक्षण धोरण: वास्तव आणि आव्हाने) बोलतील. सत्र II मध्ये डॉ. विकास माने (उच्च शिक्षण धोरण: आव्हाने आणि दिशा) आणि डॉ. ललित भवरे (महिला आणि उच्च शिक्षण) यांचे सत्र असेल. तसेच या परिषदेमध्ये संशोधन सत्रात कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी, शाश्वत विकासाचे समकालीन संदर्भ, ग्रामीण भागातील संधी, कौशल्य-आधारित शिक्षण, NEP आणि ई-लर्निंग आदी उपविषयांवर चर्चा होईल.

आयोजन समितीतील सर्व सदस्य, IQAC समन्वयक डॉ. रुपेश थोपटे, समन्वयक प्रा. शिवाजी मोटेगावकर, प्रा. कैलास शिंदे आणि डॉ. अनिल घोलप यांच्यासह संपूर्ण महाविद्यालयीन कर्मचारी-शिक्षकवर्गाच्या अथक परिश्रमांमुळे हा परिसंवाद यशस्वी होईल, यात मला पूर्ण विश्वास आहे. तसेच सहभागी प्रतिनिधींना मी प्रोत्साहन देतो की, शाश्वत विकास ध्येय साध्य करण्यासाठी नवीन धोरण शिफारसी, संस्थात्मक रणनीती, नवोन्मेष आणि समुदाय सहभाग यावर सखोल चर्चा करावी. तुमच्या संशोधन लेखांतून आणि विचारांतून उच्च शिक्षणाला अधिक समावेशक, पर्यावरणस्नेही आणि भविष्योन्मुख बनवण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान नक्कीच मिळेल.

भविष्यात आमचे महाविद्यालय डॉ. बाबासाहेबांच्या वारशाला पुढे नेत राहील, वंचित विद्यार्थ्यांना सक्षम करेल आणि शाश्वत विकासाच्या दिशेने योगदान देईल. या परिसंवादाच्या यशस्वी आयोजनासाठी, प्रेरणादायी चर्चेसाठी आणि उत्कृष्ट परिणामांसाठी माझ्या मनापासून शुभकामना!

शुभेच्छुक,

डॉ. गौतम बनसोडे, प्राचार्य

डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH
ISSN – 2347 -7075 (DOUBLE-BLIND Peer Reviewed) (Bi-Monthly Research Journal)
Vol. 7 No. 26
March - April 2026
TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	Ajinkya Dhananjay Garad	Education in Commerce as a Dynamic Force towards Sustainable Development: Critical Reflection on its role towards the attainment of the Sustainable Development Goals	1 - 5
2	Dr. Dudhal Shrikant Chandrakant	Implementation of NEP 2020 in Indian Higher Education: Implications for Commerce Faculty Development and Employability	6 - 11
3	प्रा. शिवाजी मोटेगावकर	उच्च शिक्षण आणि सामाजिक शास्त्रातील वैचारिक गारठा	12 - 19
4	डॉ. वर्षारणी वाघमारे	भारतातील उच्च शिक्षण आणि मागासवर्गीय स्त्रिया	20 - 24
5	भाग्यश्री वि. कचरे	उच्च शिक्षणातील बदलते स्वरूप व राज्यशास्त्र: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	25 - 31
6	प्रा. मंजूषा निगडे	उच्च शिक्षण प्रणालीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास व परीक्षा पद्धतीवरील त्याचा परिणाम	32 - 37
7	Prof. Sachin Shivaji Gulig	Higher Education in India: Historical Foundations and Contemporary Transformation	38 - 42
8	प्रा. गीतांजली हाके	उच्च शिक्षण घेतलेल्या महिलांमध्ये उद्योजकता विकासाचे प्रमाण: एक चिकित्सक अभ्यास	43 - 45
9	Atul Mahipati Tele	Integrating Indigenous Knowledge and Vocational Education: The Impact of NEP 2020 on the Sustainable Development of the Herbal Liquor Economy in Dahanu Taluka	46 - 51
10	ओंकार केने	महाराष्ट्र शासनाची राजर्षी शाहू महाराज परदेश शिष्यवृत्ती योजना: वंचित समूहातील विद्यार्थ्यांकरिता उच्च शिक्षणातील संधी आणि आव्हाने	52 - 57
11	डॉ. गौतम बनसोडे	उच्च शिक्षण आणि प्रादेशिक भाषा : मराठी भाषेच्या विशेष संदर्भात	58 - 62
12	प्रा. रिमा सुधाकर खरे	भारतीय उच्च शिक्षणातील महिला : संरचनात्मक विषमता आणि धोरणात्मक विश्लेषण	63 - 67
13	प्रा. शाहूराव दादा पवार	समाजशास्त्रीय शिक्षणात डिजिटल शिक्षणाची भूमिका	68 - 72
14	Vaibhav Uttamrao Suryawanshi	Role of SWAYAM in Digital Education	73 - 76
15	Dr. Raju Shamrao Gurav	National Education Policy 2020 and Sustainable Development: A Critical Interdisciplinary Analysis	77 - 80
16	प्रा. आप्पाराव चव्हाण	राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के संदर्भ में हिंदी भाषा के अवसर और चुनौतियाँ	81 - 84
17	Rajashri Yadav Sawant	Sustainable Development and Role of Higher Education	85 - 88
18	Dr. Shreyasee Sunil Parab	NEP 2020 and Autonomy of Higher Education Institutions: A Legal Study	89 - 92
19	प्रा. ज्ञानदेव देवराव बनसोडे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातील बदलांचा उच्च शिक्षणाच्या परिणामांवर प्रभाव : एक अभ्यास	93 - 97

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
20	MS. Pratiksha Madan Sanap	Start-up Culture in Higher Education and Sustainable Entrepreneurship: A Study in the Context of the NEP 2020	98 - 102
21	Sandip Bhaurao wagh Dr. Jayashree M. Nemade	Role of Higher Education in Women Development: An Analytical Study	103 - 106
22	अनिल विश्वनाथ चौघुले	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक धोरणविषयक योगदान	107 - 113
23	Dr. Anil Trimbak Gholap	Higher Education in India After the COVID-19 Pandemic: Challenges and Future Perspectives	114 - 119
24	प्रा. अविनाश संभाजी तायडे	उच्च शिक्षण व शाश्वत विकास	120 - 124
25	प्रा. कैलास शिंदे	भारतीय शिक्षण आणि शाश्वत विकास: एक संशोधन दृष्टिकोन	125 - 129
26	प्रा. संपत सुभाष शिंदे	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील (MSRTC) कर्मचाऱ्यांच्या उच्च शिक्षणाचा त्यांच्या कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम.	130 - 135
27	प्रा. धीरज तुकाराम गडहिरे	उच्च शिक्षण आणि महिला: संधी, आव्हाने आणि परिवर्तनात्मक परिणाम	136 - 141
28	Yuvraj Revansiddh Solapure	Higher Education for Sustainable Development: Challenges and Opportunities	142 - 146
29	Dr. Rajesh Dinkar Danane	<i>Beyond Access: Challenges Faced by Tribal Scholars in Doctoral Education in India</i>	147 - 154
30	Dr. Jadhav Varsharani S.	Opportunities and Challenges in Higher Education for Rural Area	155 - 158
31	डॉ. भास्कर सोमनाथ आव्हाड	उच्च शिक्षण आणि महिला	159 - 162
32	Kalpana Rajesh Kanke And Balasaheb Namdev Survase	Inclusive Education for Sustainable Development: A Critical Analysis of NEP 2020	163 - 168
33	सचिन नंदराम औरंगे डॉ. शेलार बालू अंबादास	उच्च शिक्षणातील कौशल्याधारित व रोजगाराभिमुख शिक्षणाचे शाश्वत विकासातील योगदान : नाशिक जिल्ह्याच्या संदर्भातील एक अभ्यास	169 - 173
34	मो. अली निजामोद्दीन माळेगावकर	मुस्लीम समाज आणि शिक्षण	174 - 178
35	डॉ. भरत राठोड प्रा. राजेंद्र भोईवार	उच्च शिक्षण आणि आरक्षण धोरण : सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन	179 - 183
36	Vasudha Dhananjay Garad	National Education Policy and Sustainable Development: Critical Review of the National Education Policy 2020 of India in the Gain of Sustainable Development Goals.	184 - 188
37	प्रा. धीरज तुकाराम गडहिरे	ग्रामीण व वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणातील संधी	189 - 195
38	Dr. Ritesh Venkatesh Wangwad	Spatial and Cultural Geography of Indian Festivals: A Review Study	196 - 199
39	Mr. Narayan Dashrath Kharat	Unorganized Workers in India and Social Security	200 - 203
40	Dr. Lahu S. Waware	Dr. Babasaheb Ambedkar's Educational Thought	204 - 207
41	Mr. Aditya Anil Gharte	Commerce Education for Sustainable Development: The Role of Business Knowledge in Achieving Global SDGs	208 - 213
42	Prof. Gunvant Ananda Chaudhari	From Externalities to Ecosystems: An Economic Perspective on Sustainable Development and the Role of Higher Education	214 - 217
43	Dr. Meena S. Khodade	Role of Commerce Education in Achieving Sustainable Development Goals	218 - 221

Education in Commerce as a Dynamic Force towards Sustainable Development: Critical Reflection on its role towards the attainment of the Sustainable Development Goals

Ajinkya Dhananjay Garad

Research Scholar, MSc. International Business, University of Leeds, Leeds, United Kingdom.

Corresponding Author – Ajinkya Dhananjay Garad

DOI - 10.5281/zenodo.19346864

Abstract:

Sustainable development has become one of the main concerns of world politics and political science discussion when societies struggle with such complicated problems as economic disparity, environmental destruction and social exclusion. With the implementation of the Sustainable Development Goals (SDGs) in 2015, the United Nations developed a comprehensive framework, which is meant to enhance balanced development in the economic, social, and environmental aspects. Higher education institutions are generally considered to be central in achieving these objectives since they mould future professionals, create researches, and shape values in the society. In this respect, the role of commerce education takes a very prominent place since it is directly related to the economic systems, corporate governance, and business decision-making processes.

The paper is a critical look into the degree that commerce education can help in sustainable development and fulfilment of SDGs. Based on theoretical postulations, such as Human Capital Theory, Stakeholder Theory, and Triple Bottom Line framework, the paper addresses the possibility of incorporating sustainability principles into the curricula and pedagogy of commerce. It also examines whether business education can be used to facilitate responsible corporate behaviour, ethical leadership and sustainability-focused entrepreneurship. At the same time, the article assesses the weakness of the traditional commerce education that has traditionally focused on maximisation of profits and shareholder value without considering the environmental and social aspects.

The results also highlight the significance of curriculum reform, interdisciplinary methods of learning and increased integration between universities and industry. Commerce education can prepare a future generation of business leaders who will be able to reconcile economic development with environmental stewardship and social responsibility by endow with sustainability-oriented knowledge and skills. The paper concludes by saying that the reinvention of the teaching of commerce is one of the crucial ways to help in generating sustainable development in the twenty first century.

Keywords: *Sustainable Development, Commerce Education, Sustainable Development Goals, Sustainability Education, Corporate Responsibility.*

Introduction:

The idea of sustainable development has become one of the challenges that the twenty-first century has made. The high rates of economic growth, globalisation, and technology change have seen the standards of living increase in most parts of the world, but, on the other hand, these

have increased the rate of environmental degradation, resource depletion, and social imbalances. As a result, sustainable development has become a concept whose relevance in academic and policy circles has increased with time.

Sustainable development was officially defined by Brundtland Report as a development that fulfils the current needs without reducing the capacity of the future generation to satisfy their needs (World Commission on Environment and Development, 1987). Further on this idea, the United Nations presented the 2030 Agenda of Sustainable Development, comprising seventeen Sustainable Development Goals aimed at solving global challenges of economic, environmental, and social nature (United Nations, 2015).

These objectives will need concerted action by governments, industries, civil society and educational institutions to achieve them. The role of universities is especially significant due to the fact that university is a knowledge creation, innovation and human capital development centre. Besides generation of sustainability issues research, tertiary institutions of higher learning equip future professionals to handle such sophisticated global problems.

In this larger academic environment, commerce education has a strategic position. Accounting, finance, economics, and management are examples of disciplines that have a critical impact on organisational behaviour, economic policy and decision making within a corporation. This implies that, the values and competencies developed in the course of commerce education have significant implications on sustainable development.

Although it is important, traditional commerce education has been criticised in many cases to focus on financial performance and shareholder value without paying much attention to environmental sustainability and social responsibility. To address these fears, researchers have given more and more attention to embedding the concept of sustainability in the course of business and commerce (Beaumont et al., 2024).

It is against this backdrop that the current paper critically assesses how commerce education

can be used to facilitate sustainable development and help in the realisation of the Sustainable Development Goals.

Research Objectives:

The main aim of the research is to examine the correlation between education in commerce and sustainable development in the reality of higher education.

The specific objectives are:

1. To explore the conceptual association between sustainable development and higher education.
2. To examine the theoretical bases of the relationship between commerce education, and sustainable economic development.
3. To test the role of commerce education in the realisation of Sustainable Development Goals.
4. To critically evaluate the weaknesses of traditional commerce education towards dealing with sustainability issues.
5. To suggest the strategies of enhancing sustainability-oriented commerce education.

Theoretical Framework:

The need to study the connexion between commerce education and sustainable development requires a comprehensive theoretical foundation. There are a number of theoretical views that explain the impact of education in economic systems, organisational behaviour, and sustainability outcomes.

Human Capital Theory:

Human Capital Theory focuses on the importance of education as a way of increasing productive power of the individuals and the society. According to Becker (1964), education investments enhance growth of economy and

social development by increasing skills, knowledge and competencies.

Within the framework of sustainability, the education of commerce is relevant to human capital through the elaboration of skills in financial management, organisational leadership and business strategy. These skills allow graduates to shape up the economic systems and encourage good business behaviours.

Nevertheless, it is pointed out by critics that conventional understanding of the Human Capital Theory focuses on economic productivity and overlooks the wider perspective of social and environmental aspects (Tilak, 2002). Thus, the contemporary business education will have to go beyond economic efficiency and embrace the notions of sustainability and moral responsibility.

Stakeholder Theory:

Another valuable approach to the analysis of business-society relationship is Stakeholder Theory. As Freeman (1984) says, organisations must put into consideration the interest of all the stakeholders, such as employees, communities, customers and the environment and not just the profit of the shareholders.

This view has major ramifications on the field of commerce education as it will influence students to consider business judgments based on their impact on society at large. The integration of stakeholder views in the business education curricula would help develop ethical leaders, corporate accountabilities, and responsible governance.

Triple Bottom Line Framework:

The Triple Bottom Line approach also continues to consolidate the concept of sustainability into the business operations. Elkington (1997) suggested that organisational performance be measured using three related

dimensions of economic prosperity, protection of the environment and social equity.

By bringing this framework to the commerce learning programme, students are now able to embrace a more integrated perspective of what business success entails. Instead of paying attention to the monetary performance only, students are taught to think regarding the environmental and societal impacts of corporate operations.

Higher Education, Sustainable Development:

The institutions of higher education have a central role to play in driving sustainable development due to their educational mandates, research activities and their community interactions. Universities have the agency to promote sustainability by creating knowledge, creating innovation, and defining the value systems of future professionals.

Modern academic literature emphasises that sustainability education is to go beyond the scope of environmental sciences and be integrated into business and management education (Machado and Davim, 2023). Universities can teach sustainability concepts in courses about commerce to prepare students to face complex economic and environmental issues.

Theoretical Approach of the Research:

The current conceptual model of the field outlines the streams within which commerce instruction promotes sustainable progression through interconnected processes.

Commerce education lays the groundwork with the fundamental knowledge base through acquiring knowledge in business management, economic systems and financial practises. Three pivotal components support this base.

To begin with, curriculum integration incorporates the notions of sustainability such as corporate social responsibility and environmental

accounting, ethical governance, in subjects of commerce.

Secondly, skill development equips students with financial management, entrepreneur skills and strategies.

Thirdly, practical exposure is provided due to experiential learning and collaboration with industries that provide exposure through internships, case studies, and partnering with organisations that use sustainable practises.

Combined, these factors contribute to the implementation of sustainable business processes, which include responsible use of resources, ethical management, and social responsible entrepreneurship. In the end, these practises facilitate the achievement of the Sustainable Development Goals especially those that relate to quality education, economic growth, and responsible consumption.

The contribution of Commerce Education towards the attainment of Sustainable Development Goals:

The study of commerce plays a significant role in developing the knowledge, attitudes and skills of future business experts. Through the incorporation of the concept of sustainability in the curricula, the programmes of commerce shape the organisational strategies of economic growth and corporate responsibilities.

An example is the sustainable finance course that encourages students to evaluate investment opportunities based on both financial and environmental and social effects. In the same vein, entrepreneurship education has the potential to create new business strategies to solve societal problems and create value through the economy (Rosario and Raimundo, 2024).

In addition, the integration of the Sustainable Development Goals into the business education framework enhances the comprehension of the nexus between corporate

strategies and the overall results in the society (Tomasella et al., 2024). Under these initiatives, the education of commerce can be central in enhancing the development goals at the international level.

Critical Discussion:

Despite its potential, there are several obstacles to progress in commerce education, which face the challenge of sustainable development. Conventional business educational institutions have traditionally advanced profit maximisation and shareholder value as the fundamental objective of corporate organisations. This has been criticised as having led to environmental destruction and social injustice due to this narrow focus (Banerjee, 2008).

Also, most universities have just started incorporating the sustainability concepts in commerce programmes. The other challenge is the need to have interdisciplinary approaches to sustainability education. The issues of sustainable development are inherently complex, and they require mental contributions of economics, environmental science, sociology and the public policy.

To deal with these issues, requires innovative pedagogical models, including problem-based learning, community initiatives, and industry collaborations, which allow students to gain sustainability concepts in real-life settings.

Recommendations:

Several policies can strengthen the position of commerce education to promote sustainable development.

To begin with, universities ought to incorporate sustainability principles in all the subjects of commerce instead of treating them as obligatory peripheral material.

Secondly, organisations ought to promote experiential learning through internship

programmes, case studies, and group projects with organisations that practise sustainability.

Third, colleges should encourage studies on sustainable business models, responsible finance and social entrepreneurship.

Lastly, policy makers in education need to support the changes in the curriculum, which are based on sustainability, interdisciplinary learning, and a global perspective.

Conclusion:

Sustainable development is one of the leading issues that face modern society. The awareness of the Sustainable Development Goals also requires radical changes in economic systems, business behaviour, and social perceptions.

Commerce education has a central role in this change in that it influences the knowledge and perception of business leaders in the future. Commerce education can support responsible economic behaviour, ethical leadership and sustainable entrepreneurship through incorporating sustainability principles into curricula and pedagogical practise.

However, achievement of this potential requires fundamental changes in institutions of higher learning. Universities need to go beyond the paradigms of profit-driven models and move towards interdisciplinary and sustainability based educational models.

Finally, the reformulation of commerce education represents an important channel to a sustainable development and more sustainable and equitable economic systems.

References:

1. Banerjee, S. (2008) 'Corporate social responsibility: The good, the bad and the ugly', *Critical Sociology*, 34(1), pp. 51–79.
2. Becker, G. (1964) *Human Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Beamond, M. et al. (2024) 'Sustainability in business education: A systematic review', *Critical Perspectives on International Business*.
4. Bilbao Goyoaga, A. et al. (2023) 'Sustainability and challenge based learning in higher education', *Journal of Management and Business Education*, 6, pp. 548–571.
5. Elkington, J. (1997) *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*. Oxford: Capstone.
6. Freeman, R. (1984) *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Boston: Pitman.
7. Machado, C. and Davim, J. (2023) 'Sustainability in higher education modernization', *Sustainability*, 15(11).
8. Rosário, A. and Raimundo, R. (2024) 'Sustainable entrepreneurship education', *Sustainability*, 16(2).
9. Tilak, J. (2002) 'Building human capital in East Asia', *Asian Development Review*, 19(1), pp. 84–123.
10. Tomasella, B. et al. (2024) 'Embedding the Sustainable Development Goals into higher education curricula', *Journal of Marketing Education*.
11. United Nations (2015) *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations.
12. World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.

Implementation of NEP 2020 in Indian Higher Education: Implications for Commerce Faculty Development and Employability

Dr. Dudhal Shrikant Chandrakant

*Asst. Professor & Research Supervisor in Accountancy,
Deshbhakta Sambhajirao Garad Mahavidyalaya, Mohol
Corresponding Author – Dr. Dudhal Shrikant Chandrakant*

DOI - 10.5281/zenodo.19346926

Abstract:

The introduction of the National Education Policy (NEP) 2020 represents a landmark reform in India's education system and aims to transform the structure, governance, and quality of higher education. The policy promotes multidisciplinary learning, flexibility in academic programs, skill-based education, and enhanced research culture in universities and colleges. Commerce education occupies a crucial position in the Indian higher education system because it prepares students for professions related to finance, accounting, banking, business management, and entrepreneurship. Therefore, reforms introduced through NEP 2020 have significant implications for the development of commerce faculty and the employability prospects of commerce graduates. This paper examines the implementation of NEP 2020 in Indian higher education and analyses its implications for faculty development and employment opportunities in the commerce stream. The study is descriptive in nature and based on secondary data obtained from policy documents, research articles, government reports, and academic literature. The findings indicate that NEP 2020 provides opportunities for modernization of commerce curricula, integration of digital and analytical skills, and strengthening of industry-academia partnerships. However, successful implementation requires adequate institutional support, faculty training programs, technological infrastructure, and effective policy monitoring. The study concludes that if implemented effectively, NEP 2020 can significantly enhance the quality of commerce education and improve the employability of graduates in India.

Keywords: *NEP 2020, Higher Education, Commerce Education, Faculty Development, Employability, Curriculum Reform.*

Introduction:

Higher education plays a vital role in shaping the intellectual, social, and economic progress of a nation. In India, higher education institutions have historically contributed to the development of skilled manpower required for economic growth and social development. Among various academic streams, commerce education has been particularly significant because it prepares graduates for careers in business, finance, accounting, banking, and entrepreneurship. Despite its popularity,

commerce education in India has faced several challenges in recent decades. Many scholars have pointed out that traditional teaching methods often emphasize theoretical knowledge rather than practical skills required by industries. As a result, graduates sometimes struggle to meet the expectations of modern employers. This gap between academic learning and employment requirements has been widely discussed in educational policy debates. In response to these concerns, the Government of India introduced the National Education Policy 2020 with the aim of

transforming the entire education system. NEP 2020 emphasizes flexibility in academic programs, multidisciplinary learning, digital integration, research promotion, and the development of employability skills among students. These reforms have direct implications for commerce education because the discipline is closely connected with economic activities and business practices. The implementation of NEP 2020 also affects the professional roles and responsibilities of commerce faculty members. Teachers are expected to adopt innovative pedagogical approaches, participate in research activities, collaborate with industry experts, and mentor students for career development. Consequently, faculty development becomes a key component of successful policy implementation. In this context, the present study attempts to examine the implications of NEP 2020 for commerce faculty development and graduate employability. The study also explores the opportunities created by policy reforms and the challenges that institutions may face during the implementation process.

Objectives of the Study:

1. To examine the major reforms introduced by NEP 2020 in Indian higher education.
2. To analyse the role of NEP 2020 in the professional development of commerce faculty.
3. To study the impact of NEP 2020 on skill development and employability of commerce graduates.
4. To identify the opportunities and challenges in implementing NEP 2020 in commerce education.

Hypotheses of the Study:

H₁: Implementation of NEP 2020 has a positive impact on the development of commerce faculty in higher education institutions.

H₂: Implementation of NEP 2020 significantly improves the employability opportunities of commerce graduates in India.

Research Methodology:

The present research paper is based on a descriptive research design using secondary data. The study mainly examines the implementation of NEP 2020 in Indian higher education and its implications for commerce faculty development and employability. Secondary data were collected from reliable sources such as the National Education Policy 2020 document, reports of the Ministry of Education, publications of the University Grants Commission (UGC), research articles, books, journals, and government reports related to higher education reforms. Relevant information from these sources was carefully reviewed, classified, and analysed to understand the policy provisions, opportunities, and challenges associated with the implementation of NEP 2020 in commerce education in India.

Review of Literature:

Several scholars have examined the relationship between higher education reforms and employability outcomes. According to Tilak (2018), the expansion of higher education in India has improved access to education but has not always ensured quality and relevance. Similarly, Agarwal (2021) emphasized that curriculum modernization and skill development are necessary to improve graduate employability. Research on commerce education suggests that many programs still rely heavily on theoretical instruction. Reddy (2022) observed that commerce graduates often lack practical exposure to industry practices such as financial analytics, digital accounting, and entrepreneurship. Therefore, curriculum reforms are essential to bridge the gap between academic training and professional requirements. Studies on faculty

development highlight the importance of continuous professional training. Singh and Kaur (2023) argued that teachers must regularly update their knowledge and pedagogical methods to maintain academic quality. Faculty development programs, workshops, and research opportunities can significantly improve teaching effectiveness and student learning outcomes. Recent literature on NEP 2020 indicates that the policy introduces several structural reforms in higher education. These include multidisciplinary institutions, flexible degree programs, and stronger research ecosystems. Scholars believe that these changes can improve both the quality of education and the employability of graduates if implemented effectively. Overall, existing literature suggests that educational reforms must focus on curriculum relevance, faculty development, and industry collaboration in order to achieve meaningful improvement in higher education outcomes.

Implications for Commerce Faculty Development:

The implementation of NEP 2020 brings significant changes in the professional roles and responsibilities of faculty members in higher education institutions. Commerce faculty, in particular, are expected to adapt to new pedagogical approaches, curriculum structures, and technological advancements introduced through the policy.

One of the major implications of NEP 2020 for faculty development is the shift toward outcome-based and student-centered teaching methods. Traditional lecture-based instruction is gradually being replaced by interactive learning strategies such as case studies, project-based learning, group discussions, and experiential learning activities. Commerce faculty must therefore develop new teaching skills that

encourage critical thinking, problem solving, and analytical reasoning among students.

Another important aspect of faculty development under NEP 2020 is the integration of digital technology in teaching and learning processes. The policy emphasizes the use of online learning platforms, digital resources, and virtual classrooms to enhance educational accessibility and quality. Commerce teachers must acquire digital competencies that enable them to use modern teaching tools, data analysis software, and online assessment systems effectively.

The policy also promotes interdisciplinary learning, which encourages collaboration among different academic departments. Commerce faculty may increasingly interact with faculty from economics, management, statistics, and computer science to design multidisciplinary courses. This approach expands the intellectual horizons of teachers and enables them to integrate diverse perspectives into their teaching practices.

Research and innovation are also important components of faculty development. NEP 2020 encourages universities and colleges to create a strong research culture by providing financial support, infrastructure, and institutional encouragement for scholarly activities. Commerce faculty can engage in research on topics such as financial markets, digital business models, corporate governance, and sustainable business practices.

Despite these opportunities, several challenges remain. Many institutions lack adequate resources for faculty training programs, research funding, and technological infrastructure. Furthermore, some teachers may find it difficult to adapt to rapid changes in teaching methods and curriculum design. Therefore, continuous professional development programs and institutional support are essential

for enabling faculty members to successfully implement the reforms introduced by NEP 2020.

Implications for Commerce Graduate Employability:

Employability has become a major concern in contemporary higher education systems. Employers increasingly expect graduates to possess not only academic knowledge but also practical skills, professional competencies, and adaptability to changing economic environments. The National Education Policy 2020 addresses this concern by emphasizing skill-based learning, internships, and industry collaboration.

Commerce education plays a vital role in preparing students for careers in various sectors such as banking, finance, insurance, taxation, business management, and entrepreneurship. The reforms introduced through NEP 2020 aim to enhance the relevance of commerce curricula by integrating practical training and industry-oriented courses. For example, students may study subjects related to financial analytics, digital accounting systems, business data analysis, and entrepreneurship development.

The policy also encourages experiential learning through internships, field projects, and industry visits. These activities provide students with opportunities to apply theoretical knowledge in real-world situations and gain practical experience before entering the labour market. Such exposure helps students understand workplace expectations and develop professional skills such as teamwork, communication, and problem-solving.

Another important aspect of employability under NEP 2020 is the promotion of entrepreneurship. The policy encourages higher education institutions to establish innovation centres and incubation hubs where students can develop business ideas and receive mentorship from industry experts. Commerce

students, who already possess knowledge of finance and business management, can benefit greatly from such initiatives.

Soft skills and ethical values are also emphasized in the policy framework. Employers often consider qualities such as leadership, integrity, and adaptability when recruiting graduates. Therefore, commerce programs must incorporate training in communication skills, ethical decision-making, and professional behaviour.

Despite these positive developments, challenges remain in ensuring equitable access to employability opportunities. Institutions located in rural or economically weaker regions may face difficulties in establishing strong industry partnerships or providing modern training facilities. Addressing these disparities will be essential for ensuring that the benefits of NEP 2020 reach all sections of society.

Implementation Challenges:

While the National Education Policy 2020 provides a comprehensive roadmap for transforming higher education in India, the process of implementation presents several practical challenges. One of the primary challenges is the readiness of educational institutions to adopt the structural and pedagogical changes proposed in the policy.

Many colleges and universities currently operate with limited financial resources and infrastructural facilities. The introduction of digital learning platforms, interdisciplinary programs, and research initiatives requires substantial investment in technology, libraries, laboratories, and faculty training programs. Institutions with limited funding may struggle to implement these reforms effectively.

Another challenge relates to faculty preparedness. Teachers who have long relied on conventional teaching methods may find it

difficult to transition to outcome-based education and digital learning environments. Continuous training programs and professional development workshops are necessary to equip faculty members with the skills required for modern teaching practices.

Administrative and regulatory complexities also pose obstacles to implementation. Higher education institutions must coordinate with multiple regulatory bodies such as the University Grants Commission and state education departments. Ensuring smooth coordination and avoiding bureaucratic delays is essential for timely implementation of policy reforms.

Regional disparities represent another significant challenge. Educational institutions located in metropolitan areas often have better access to resources, industry networks, and technological infrastructure compared to institutions in rural or semi-urban regions. Bridging this gap is crucial for ensuring equitable development of higher education across the country.

Furthermore, monitoring and evaluation mechanisms must be strengthened to assess the progress of NEP implementation. Without effective monitoring systems, it may be difficult to measure whether the intended reforms are actually improving teaching quality, research output, and graduate employability.

Recommendations and Strategic Measures:

In order to ensure effective implementation of NEP 2020 in commerce education, several strategic measures must be undertaken by policymakers, educational institutions, and faculty members. These measures can help overcome existing challenges and maximize the potential benefits of the policy.

First, institutions should prioritize faculty development programs that focus on modern

pedagogical techniques, digital teaching tools, and interdisciplinary knowledge. Workshops, training sessions, and online certification courses can help teachers upgrade their professional skills and adapt to new educational practices.

Second, stronger collaboration between higher education institutions and industry organizations should be encouraged. Partnerships with banks, financial institutions, corporate firms, and start-up companies can provide students with internship opportunities, practical training, and career guidance. Such collaborations can also help faculty members stay updated with current industry trends.

Third, investment in digital infrastructure is essential for modernizing the education system. Colleges and universities must develop smart classrooms, digital libraries, and online learning platforms that support interactive and flexible learning environments. Government funding and public-private partnerships can play an important role in achieving this objective.

Fourth, research culture must be strengthened by providing incentives for faculty research and publication. Research grants, academic conferences, and collaborative research projects can encourage faculty members to contribute to knowledge creation in the field of commerce and business studies.

Finally, regular evaluation of policy implementation should be conducted to ensure accountability and continuous improvement. Feedback from students, teachers, and industry stakeholders can help policymakers identify areas that require further attention and refinement.

Conclusion:

The National Education Policy 2020 represents a transformative initiative aimed at revitalizing the Indian higher education system. By promoting flexibility, multidisciplinary learning, skill development, and research culture,

the policy seeks to align academic education with the demands of a rapidly changing global economy. For commerce education, the policy creates significant opportunities to modernize curricula, enhance faculty competencies, and improve the employability prospects of graduates. However, successful implementation requires coordinated efforts from government authorities, educational institutions, faculty members, and industry stakeholders. If these reforms are implemented with adequate planning and institutional support, NEP 2020 has the potential to significantly strengthen the quality and relevance of commerce education in India and contribute to the development of a skilled and innovative workforce.

References:

1. Agarwal, P. (2009). *Indian higher education: Envisioning the future*. New Delhi: SAGE Publications.
2. Agarwal, P. (2021). Reimagining Indian higher education: NEP 2020 and beyond. *Economic and Political Weekly*, 56(6), 34–40.
3. Bhandarkar, T. D. (2025). Towards an intensive academic ecosystem: A critical analysis of NEP 2020's higher education reforms. *Journal of East-West Thought*, 15(3).
4. Chakrabarti, R. (2021). Multidisciplinary education and NEP 2020: A paradigm shift. *University News*, 59(12), 17–23.
5. Desale, V. J. (2024). Impact of NEP 2020 on higher education. *International Education and Research Journal*.
6. Gupta, A., & Parekh, A. (2021). Impact of NEP 2020 on internationalization of Indian higher education. *Journal of Indian Education*, 47(2), 89–104.
7. Kumar, K. (2021). *Education, globalization and the state in India*. London: Routledge.
8. Mishra, A. (2021). Implementation of National Education Policy 2020: Challenges and prospects. *Journal of Education and Learning Management*, 11(1), 38–44.
9. Rathi, M. (2024). NEP 2020 revisiting, reimagining and revamping higher education in India: Vision 2047. *MLAC Journal for Arts, Commerce and Sciences*, 2(3), 2–6. <https://doi.org/10.59415/mjacs.v2i3.173>
10. Saxena, Y. K., & Agarwal, H. (2022). India's new education policy 2020: Implications and challenges for the education system. *Journal of Commerce and Trade*, 17(2), 32–37. <https://doi.org/10.26703/JCT.v17i2-6>
11. Singh, P. (2024). *National education policy (NEP-2020): Theory and concepts*. New Delhi: Kaav Publications.
12. Srivastava, R., & Ravi, I. (2022). National education policy 2020 for higher education. *CHETANA: International Journal of Education*.
13. Tilak, J. B. G. (2018). *Higher education in India: In search of equality, quality and quantity*. Hyderabad: Orient Black Swan.
14. Verma, V., & Kumar, A. (2021). New education policy 2020 of India: A theoretical analysis. *International Journal of Business and Management Research*, 9(3), 302–306.
15. Venkareddy, C. (2024). Institutional effectiveness and sustainability in Indian higher education: A systematic literature review. *Journal of Neonatal Surgery*.

उच्च शिक्षण आणि सामाजिक शास्त्रातील वैचारिक गारठा

प्रा. शिवाजी मोटेगावकर

राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे

Corresponding Author – प्रा. शिवाजी मोटेगावकर

DOI - 10.5281/zenodo.19346984

सामाजिक शास्त्रांना उच्च शिक्षणात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण ती सामाजिक संरचना, राजकीय संस्था, आर्थिक व्यवस्था आणि सांस्कृतिक घडामोडी यांचे आकलन करण्यास मदत करतात. भारतात विद्यापीठांमधील सामाजिक शास्त्रांचा विकास हा वसाहतीक काळातील शैक्षणिक धोरणे, स्वातंत्र्योत्तर राष्ट्रनिर्मितीचे प्रयत्न आणि समकालीन जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांशी घनिष्ठपणे संबंधित राहिला आहे. जगातील सर्वात मोठ्या उच्च शिक्षण व्यवस्थांपैकी एक भारतात असली तरी सामाजिक शास्त्रांच्या शाखांना अनेक संरचनात्मक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. मर्यादित आर्थिक संसाधने, संस्थात्मक अडचणी आणि विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रांच्या तुलनेत वाढती उपेक्षा ही त्यातील काही प्रमुख आव्हाने आहेत. प्रस्तुत संशोधन निबंधात भारतातील उच्च शिक्षणामधील सामाजिक शास्त्रांचा ऐतिहासिक विकासाचा आढावा घेतला आहे. तसेच लोकशाही शासनव्यवस्था आणि सार्वजनिक धोरणनिर्मितीत त्यांचे महत्त्व विशद केले आहे. यासोबतच या क्षेत्रासमोरील आव्हाने आणि संधी यांचेही विश्लेषण केले आहे. या अभ्यासात अलीकडील शैक्षणिक सुधारणा, विशेषतः नवीन शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेतला असून सामाजिक शास्त्रांच्या भविष्यातील दिशांबद्दल चर्चा केली आहे. जटिल सामाजिक समस्यांचे निराकरण आणि सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी सामाजिक शास्त्रांना अधिक बळकटी देणे अत्यावश्यक असल्याचा यामध्ये युक्तिवाद मांडण्यात आला आहे.

Keywords: सामाजिक शास्त्रे, उच्च शिक्षण, भारत, ज्ञाननिर्मिती, सार्वजनिक धोरण, लोकशाही

प्रस्तावना (Introduction):

उच्च शिक्षण संस्था या ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानाचा प्रसार आणि ज्ञानाचे संवर्धन यामध्ये मूलभूत भूमिका बजावतात. विविध शैक्षणिक शाखांमध्ये सामाजिक शास्त्रांना एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे. कारण त्या मानवी समाज, सामाजिक संस्था, सांस्कृतिक परंपरा आणि राजकीय व्यवस्था यांच्या अभ्यासाशी संबंधित असतात. भारतासारख्या बहुविध आणि गुंतागुंतीच्या समाजरचनेच्या देशात सामाजिक शास्त्रे सामाजिक विषमता, शासनव्यवस्था, विकासधोरणे आणि सांस्कृतिक परिवर्तन यांसारख्या मुद्द्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरतात.

आज भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या उच्च शिक्षण व्यवस्थांपैकी एक विकसित व्यवस्था बनली आहे. देशात असंख्य विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि संशोधन संस्था कार्यरत आहेत. उच्च शिक्षणाच्या विकासात अभियांत्रिकी, वैद्यकशास्त्र, व्यवस्थापन आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या व्यावसायिक व तांत्रिक शाखांना वाढते प्राधान्य दिले जात आहे. परंतु सामाजिक शास्त्रांची शैक्षणिक संस्था आणि सार्वजनिक धोरणात्मक चर्चांमध्ये तुलनेने उपेक्षा होत असल्याचे दिसून येते. अनेक आव्हाने असूनही सामाजिक शास्त्रे लोकशाही समाजासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. सामाजिक बदलांचे विश्लेषण करणे, सार्वजनिक धोरणांचे मूल्यांकन करणे आणि सामाजिक न्याय व समतेशी संबंधित प्रश्नांचा अभ्यास करणे यासाठी

सामाजिक शास्त्रे बौद्धिक साधने उपलब्ध करून देतात. सामाजिक शास्त्रज्ञ जातीय भेदभाव, लिंग विषमता, ग्रामीण विकास, राजकीय सहभाग आणि आर्थिक सुधारणा यांसारख्या विषयांच्या अभ्यासातून समाजातील महत्त्वाच्या प्रक्रियांना समजून घेण्यास मदत करतात. या संशोधन निबंधामध्ये भारतातील उच्च शिक्षणात सामाजिक शास्त्रांचा विकास आणि भूमिका यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये ऐतिहासिक विकास, संस्थात्मक रचना, समकालीन आव्हाने आणि भविष्यातील शक्यता यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

भारतातील सामाजिक शास्त्रांचा ऐतिहासिक विकास उच्च शिक्षणाची आणि वासाहतीक काळ:

भारतामधील आधुनिक उच्च शिक्षण व्यवस्था ब्रिटीश वासाहतिक सत्ताकाळात उदयास आली. सन १८५७ मध्ये कलकत्ता, बॉम्बे (मुंबई) आणि मद्रास (चेन्नई) येथे विद्यापीठांची स्थापना झाली आणि त्याद्वारे भारतातील आधुनिक विद्यापीठीय शिक्षणाला सुरुवात झाली. ही विद्यापीठे ब्रिटिश विद्यापीठांच्या धर्तीवर उभारली गेली होती आणि त्यामध्ये मुख्यतः उदार कलाशाखेच्या (liberal arts) शिक्षणावर भर देण्यात आला होता. वासाहतिक काळातील शिक्षण धोरणांचा मुख्य उद्देश असा होता की ब्रिटिश प्रशासनाला सहाय्य करू शकणारा सुशिक्षित वर्ग तयार करणे. प्रारंभीच्या विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमात इतिहास, राजकीय अर्थशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या विषयांचा समावेश करण्यात आला. कालांतराने हे विषय विकसित होऊन आधुनिक सामाजिक शास्त्रांच्या स्वतंत्र शाखांमध्ये रूपांतरित झाले. वासाहतिक काळातील शिक्षणप्रणाली ही प्रामुख्याने युरोपीय बौद्धिक परंपरांचे प्रतिबिंब होती. अनेकदा स्थानिक ज्ञानपरंपरा तसेच भारतीय समाज वास्तव यांकडे त्यात दुर्लक्ष करण्यात आले होते.

तरीसुद्धा या शिक्षणप्रणालीने भारतातील सामाजिक शास्त्रांच्या पुढील विकासासाठी आवश्यक असलेली संस्थात्मक पायाभूत रचना उपलब्ध करून दिली.

भारतीय सामाजिक शास्त्र परंपरेचा उदय:

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतीय विद्वानांनी सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधन क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देण्यास सुरुवात केली. समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांसारख्या शाखांच्या माध्यमातून भारतीय समाजाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न विद्वानांनी केला. प्रारंभीच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासांमध्ये जातव्यवस्था, ग्रामसमाज आणि सामाजिक सुधारणा चळवळी यांसारख्या विषयांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले. अर्थशास्त्रज्ञांनी वासाहतिक व साम्राज्यवादी आर्थिक धोरणांचा भारतीय शेती आणि उद्योगांवर झालेला परिणाम अभ्यासला. त्याचप्रमाणे इतिहासकारांनी राष्ट्रवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे पुनर्वाचन करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय सामाजिक शास्त्रीय संशोधन परंपरेचा उदय हा वासाहतिक बौद्धिक चौकटीपासून स्थानिक आणि स्वदेशी समाजाच्या दिशेने झालेला एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरला.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक शास्त्रांचा विस्तार:

भारतीय सरकारने १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर राष्ट्रनिर्मिती आणि विकास नियोजनासाठी सामाजिक शास्त्रांचे महत्त्व ओळखले. या काळात विद्यापीठांचा वेगाने विस्तार झाला आणि शैक्षणिक संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध संशोधन संस्थांची स्थापना करण्यात आली. या संदर्भातील एक महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणजे सन १९६९ मध्ये भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद (ICSSR) ची स्थापना होय. त्याशिवाय

दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स, जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ (JNU), टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था, गोखले अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र संस्था, पुणे यासारख्या सामाजिक विज्ञानातील उच्च संशोधनासाठी प्रसिद्ध अशा संस्थांची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेची स्थापना सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनाला चालना देणे, संशोधकांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे आणि देशभरातील संशोधन संस्थांना बळकटी देणे या उद्देशाने करण्यात आली. स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक शास्त्रज्ञांनी विकासधोरणे, कृषी सुधारणा आणि लोकशाही संस्थांचा अभ्यास करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांच्या संशोधनामुळे दारिद्र्य निर्मूलन, ग्रामीण विकास आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या सार्वजनिक धोरणांवरील चर्चांना बौद्धिक आधार मिळाला.

भारतातील उच्च शिक्षणाचा विस्तार:

विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांची वाढ:

स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये उच्च शिक्षण क्षेत्राचा लक्षणीय विस्तार झाला आहे. विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली असून त्यामुळे उच्च शिक्षण अधिक व्यापक लोकसंख्येला उपलब्ध झाले आहे. या विस्तारामुळे शिक्षणाचे लोकशाहीकरण (democratization of education) घडून आले असून विविध सामाजिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. या झपाट्याने झालेल्या विस्तारामुळे काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. शिक्षणाच्या गुणवत्तेतील असमानता, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि पात्र व प्रशिक्षित अध्यापकांची कमतरता ही त्यातील प्रमुख समस्या आहेत.

सार्वजनिक विद्यापीठांची भूमिका:

भारतात सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनासाठी सार्वजनिक विद्यापीठे ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रमुख केंद्रे राहिली आहेत. केंद्र सरकारच्या आणि राज्य सरकारांच्या विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास आणि मानवशास्त्र यांसारख्या सामाजिक शास्त्रांच्या महत्त्वपूर्ण विभागांची स्थापना करण्यात आली आहे. या संस्थांमधून जातसंबंध, ग्रामीण विकास, राजकीय संस्था आणि सामाजिक चळवळी यांसारख्या विषयांवर प्रभावी आणि महत्त्वपूर्ण संशोधन कार्य झाले आहे. सार्वजनिक विद्यापीठे ही बौद्धिक चर्चेसाठी तसेच शैक्षणिक स्वातंत्र्यासाठी महत्त्वाची व्यासपीठे म्हणूनही कार्य करतात.

खासगी उच्च शिक्षणाचा विस्तार:

१९९० च्या दशकात झालेल्या आर्थिक उदारीकरणानंतर भारतात खासगी उच्च शिक्षण संस्थांची झपाट्याने वाढ झाली. अनेक खासगी विद्यापीठे प्रामुख्याने अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात. खासगी संस्थांनी उच्च शिक्षणाच्या संधींमध्ये वाढ केली असली तरी सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यविद्या शाखांकडे तुलनेने कमी लक्ष दिले जाते. परिणामी अनेक खासगी विद्यापीठांमध्ये सामाजिक शास्त्रांच्या शाखांना संस्थात्मक पातळीवर मर्यादित पाठबळ मिळताना दिसते.

उच्च शिक्षणातील सामाजिक शास्त्रांचे महत्त्व:

सामाजिक संरचनांचे आकलन:

सामाजिक शास्त्रे सामाजिक संस्था, सांस्कृतिक प्रथा आणि सत्तासंबंध यांचे विश्लेषण करण्यासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध करून देतात. विविधता आणि विषमता यांसारख्या वैशिष्ट्यांनी युक्त असलेल्या समाजात

सामाजिक संरचनांचे आकलन करणे हे सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते. समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांसारख्या शाखा सामाजिक श्रेणीव्यवस्था, समुदायांतील संबंध आणि सांस्कृतिक परंपरा, गरिबी, स्थलांतर, सार्वजनिक धोरणे यांचा अभ्यास करतात. या अभ्यासांमुळे समाजातील विविध घटकांमधील परस्परसंबंध आणि असमानतेची कारणे समजून घेण्यास मदत होते.

लोकशाही मुल्यांची बळकटी:

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. सामाजिक शास्त्रे राजकीय संस्था, निवडणूक प्रक्रिया, सार्वजनिक प्रशासन आणि शासनव्यवस्था यांच्या अभ्यासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. राज्यशास्त्रातील संशोधन लोकशाहीतील सहभाग, राजकीय प्रतिनिधित्व, लोकसंघटनाचे प्रारूप आणि धोरणनिर्मितीच्या प्रक्रियांचे आकलन करण्यास मदत करते. यामुळे लोकशाही संस्थांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन करण्यास आणि शासनव्यवस्थेच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक बौद्धिक आधार उपलब्ध होतो.

धोरणनिर्मिती आणि विकास नियोजन:

सामाजिक शास्त्रज्ञ धोरणनिर्मितीच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते अनुभवाधारित (empirical) संशोधन आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनाच्या आधारे सार्वजनिक धोरणांसाठी आवश्यक माहिती आणि अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. ग्रामीण विकास, नागरीकरण, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि दारिद्र्य निर्मूलन यांसारख्या विषयांवरील अभ्यास शासनाच्या धोरणनिर्मितीसाठी मार्गदर्शक ठरतात. पुराव्यांवर आधारित धोरणनिर्मिती (evidence-based policymaking) ही सामाजिक शास्त्रीय संशोधनातून निर्माण होणाऱ्या माहितीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते.

चिकित्सक विचारसरणीचा विकास:

सामाजिक शास्त्रे चिकित्सक विचारसरणी (critical thinking) आणि बौद्धिक चिकित्सेला वाव देतात. विद्यार्थी विद्यमान गृहितकांवर प्रश्न उपस्थित करणे, सामाजिक समस्यांचे विश्लेषण करणे आणि विविध दृष्टिकोनांचे मूल्यमापन करणे या कौशल्यांचा विकास करतात. ही बौद्धिक प्रशिक्षण प्रक्रिया सुजाण आणि जागरूक नागरिक घडविण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. अशा नागरिकांमुळे लोकशाही प्रक्रियांमध्ये सक्रिय आणि जबाबदार सहभाग सुनिश्चित होतो.

भारतातील सामाजिक शास्त्रांसमोरील आव्हाने:

मर्यादित आर्थिक पाठबळ:

भारतामध्ये सामाजिक शास्त्रांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांपैकी एक म्हणजे मर्यादित आर्थिक सहाय्य होय. संशोधन अनुदाने, शिष्यवृत्ती आणि संस्थात्मक निधी यांचे प्रमाण विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रांच्या तुलनेत बहुधा कमी असते. या आर्थिक असमानतेमुळे संशोधकांना मोठ्या प्रमाणावर संशोधन प्रकल्प राबविणे आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संशोधन प्रकाशित करणे कठीण होते. शिवाय भारतातील सामाजिक शास्त्रातील संशोधन हे विशिष्ट अशा सामाजिक परिप्रेक्षात घडत असल्याने त्याला अनेक सामाजिक आणि आर्थिक मर्यादा असल्याचे दिसून येते.

संस्थात्मक मर्यादा:

अनेक विद्यापीठांमध्ये अध्यापकांची कमतरता, अपुरी ग्रंथालये, कालबाह्य अभ्यासक्रम आणि अपुरी संशोधन पायाभूत सुविधा यांसारख्या संरचनात्मक समस्या आढळतात. या संस्थात्मक मर्यादांमुळे सामाजिक शास्त्रीय संशोधनाचा विकास मर्यादित राहतो आणि अध्यापनाच्या गुणवत्तेवरही त्याचा परिणाम होतो.

उच्च शिक्षणाचे बाजारीकरण:

उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या व्यापारीकरणामुळे त्वरित रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणाऱ्या अभ्यासक्रमांना अधिक प्राधान्य दिले जात आहे. अभियांत्रिकी, वैद्यकशास्त्र आणि व्यवस्थापन यांसारख्या व्यावसायिक शाखांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक महत्त्वाचे मानले जाते. तर सामाजिक शास्त्रांकडे कधीकधी तुलनेने कमी उपयुक्त किंवा कमी व्यावहारिक म्हणून पाहिले जाते.

भाषिक अडथळे:

शैक्षणिक प्रकाशन क्षेत्रात इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व हे आणखी एक महत्त्वाचे आव्हान आहे. प्रादेशिक भाषांमध्ये कार्य करणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांना आणि संशोधकांना जागतिक शैक्षणिक व्यासपीठांवर प्रवेश मिळविण्यात अडचणी येतात. प्रादेशिक भाषांमध्ये संशोधन आणि लेखनाला प्रोत्साहन दिल्यास सामाजिक शास्त्रीय ज्ञान अधिक व्यापक वाचक वर्गापर्यंत पोहोचू शकते आणि ज्ञानप्रसार अधिक लोकाभिमुख होऊ शकतो.

शैक्षणिक सुधारणा आणि धोरणात्मक उपक्रम:**राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०:**

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये बहुविषयक शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या धोरणात मानवविद्या आणि सामाजिक शास्त्रे यांचे नैसर्गिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाशी एकीकरण करण्यावर भर दिला आहे. विद्यापीठांनी लवचिक अभ्यासक्रम, आंतरशाखीय शिक्षण आणि अभिनव अध्यापन पद्धती स्वीकाराव्यात अशी या धोरणाची भूमिका आहे. शिवाय नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये शिकण्या आणि शिकवण्याच्या पद्धतीमध्ये अमुलाग्र बदल करण्यात आले. सामाजिक शास्त्रामध्ये व्यावहारिक ज्ञानावर भर देण्यात आला आहे. सामाजिक

शास्त्रांचा अभ्यास अधिक अनुभवनिष्ठ कसा होईल यावर अधिक लक्ष दिले गेले आहे.

भारतातील सामाजिक शास्त्रांचे भविष्य:

भारतामधील सामाजिक शास्त्रांचे भविष्य चार महत्त्वाच्या घटकांवर अवलंबून आहे. एक, संशोधन आणि उच्च शिक्षणासाठी सार्वजनिक गुंतवणूक वाढविणे आवश्यक आहे. यामुळे शैक्षणिक संस्थांची गुणवत्ता सुधारेल आणि संशोधन कार्याला चालना मिळेल. दुसरे म्हणजे, आंतरशाखीय संशोधनाला प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. हवामान बदल, स्थलांतर, नागरीकरण, गरिबी आणि डिजिटल परिवर्तन यांसारख्या समकालीन समस्यांच्या अभ्यासासाठी विविध शाखांमधील सहकार्य आवश्यक आहे. तीन, शैक्षणिक स्वातंत्र्य आणि संस्थात्मक स्वायत्तता जपणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. स्वतंत्र आणि चिकित्सक संशोधनासाठी ही बाब अत्यावश्यक आहे. चौथे म्हणजे, प्रादेशिक भाषांमधील संशोधनाला प्रोत्साहन दिल्यास ज्ञाननिर्मिती अधिक लोकाभिमुख होईल आणि सामाजिक शास्त्र शिक्षणाचा विस्तार होईल.

भारतातील सामाजिक शास्त्रे, प्रादेशिक भाषा आणि उच्च शिक्षण : मराठीचा विशेष संदर्भ:

उच्च शिक्षणामध्ये ज्ञाननिर्मिती आणि ज्ञानप्रसार यामध्ये भाषेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. भारतासारख्या बहुभाषिक समाजात प्रादेशिक भाषा शैक्षणिक संवाद, बौद्धिक चर्चा आणि ज्ञानाचे लोकशाहीकरण यासाठी महत्त्वाचे माध्यम ठरतात. सामाजिक शास्त्रे आणि भाषा यांचे विशेष नाते आहे. कारण सामाजिक शास्त्रे समाज, संस्कृती आणि स्थानिक वास्तव यांचा अभ्यास करतात. या संदर्भात महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणातील सामाजिक शास्त्रांच्या विकासामध्ये मराठी भाषेची भूमिका विशेष महत्त्वाची आहे. मराठी भाषेला

समृद्ध बौद्धिक आणि साहित्यिक परंपरा लाभलेली आहे. समाजसुधारक महात्मा जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनाने महाराष्ट्रातील आधुनिक सामाजिक व राजकीय जाणीवा घडविण्यात मोठी भूमिका बजावली. त्यांच्या लेखनातून जातीय विषमता, शिक्षण, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही हक्क यांसारख्या प्रश्नांवर सखोल चर्चा झाली. या बौद्धिक परंपरांनी महाराष्ट्रातील सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासाला महत्त्वपूर्ण पाया दिला आहे.

उच्च शिक्षणात मराठी माध्यमाचा वापर केल्यामुळे विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी ज्ञानप्राप्ती अधिक सुलभ झाली आहे. महाराष्ट्रातील अनेक विद्यापीठांनी सामाजिक शास्त्रांचे अभ्यासक्रम मराठी भाषेत उपलब्ध करून दिले आहेत. पुण्यातील सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ आणि मुंबई विद्यापीठ यांसारख्या संस्थांनी समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास आणि अर्थशास्त्र या विषयांमध्ये मराठीतील शैक्षणिक साहित्याच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले आहे. प्रादेशिक भाषांमधील संशोधन स्थानिक सामाजिक प्रश्नांवर आधारित आणि संदर्भसंवेदनशील ज्ञाननिर्मितीसाठी महत्त्वाचे ठरते. मराठीतील सामाजिक शास्त्रीय साहित्यामध्ये ग्रामीण समाजरचना, शेती संबंध, सहकार चळवळ, जातीय रचना आणि प्रादेशिक राजकारण यांसारख्या विषयांवर अनेक अभ्यास झाले आहेत. प्रादेशिक भाषांना उच्च शिक्षणात काही महत्त्वाच्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते. त्यातील सर्वात महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे शैक्षणिक प्रकाशन क्षेत्रातील इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व होय. बहुतेक आंतरराष्ट्रीय नियतकालिके आणि शैक्षणिक डेटाबेस इंग्रजी भाषेत कार्यरत असल्यामुळे मराठीमध्ये लिहिणाऱ्या संशोधकांना जागतिक शैक्षणिक क्षेत्रात मान्यता मिळविणे कठीण जाते. तसेच मराठी भाषेत अद्ययावत पाठ्यपुस्तके आणि संशोधन

साहित्य मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असणे ही आणखी एक समस्या आहे. अनेक आधुनिक सैद्धांतिक ग्रंथ आणि संशोधन प्रकाशने मुख्यतः इंग्रजी भाषेतच उपलब्ध असतात. अलीकडील शैक्षणिक धोरणांमध्ये बहुभाषिक शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये भारतीय भाषांमध्ये उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यावर आणि शैक्षणिक साहित्याचे प्रादेशिक भाषांमध्ये भाषांतर करण्यावर भर देण्यात आला आहे. मराठीला उच्च शिक्षणाची भाषा म्हणून बळकट करण्यासाठी काही महत्त्वाच्या उपाययोजना आवश्यक आहेत. विद्यापीठांनी उच्च दर्जाची पाठ्यपुस्तके, संशोधन नियतकालिके आणि शैक्षणिक साधने मराठीमध्ये विकसित करावीत. तसेच जागतिक सामाजिक शास्त्रीय साहित्याचे मराठीत भाषांतर करण्यासाठी विशेष प्रकल्प राबविणे आवश्यक आहे. याशिवाय मराठीमध्ये लिहिलेल्या संशोधनाला शैक्षणिक मूल्यमापन प्रक्रियेत अधिक मान्यता देणे आवश्यक आहे. डिजिटल माध्यमे आणि मुक्त प्रवेश (Open Access) उपक्रमांच्या माध्यमातून प्रादेशिक भाषांतील संशोधन व्यापक स्तरावर उपलब्ध करून देता येऊ शकते.

एकंदरीत, मराठी भाषेने महाराष्ट्रातील सामाजिक विचारांच्या घडणीत आणि बौद्धिक परंपरेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. उच्च शिक्षणात प्रादेशिक भाषांचा समावेश केल्यास ज्ञाननिर्मिती अधिक लोकाभिमुख आणि समावेशक होऊ शकते.

डी. एन. धनागरे यांचे उच्च शिक्षण आणि सामाजिक शास्त्रांविषयी विचार:

D. N. Dhanagare हे प्रख्यात भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आणि शिवाजी विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू होते. त्यांनी भारतातील सामाजिक शास्त्रे आणि उच्च शिक्षण यांबाबत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. धनागरे

यांच्या मते उच्च शिक्षण संस्था केवळ ज्ञान प्रसारित करणारी केंद्रे नसून त्या चिकित्सक विचारसरणी आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी महत्त्वपूर्ण बौद्धिक मंच असाव्यात. विद्यापीठांनी भारतीय समाजातील वास्तव समस्यांशी संवाद साधणारे ज्ञान निर्माण करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण विकास, शेती संबंध, जातीय विषमता आणि सामाजिक चळवळी यांसारख्या विषयांचा अभ्यास सामाजिक शास्त्रांनी करणे अत्यंत आवश्यक असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले.

त्यांच्या *थीम्स अँड पर्सपेक्टिव्ह्स इन इंडियन सोशियोलॉजी* या ग्रंथात भारतीय समाजशास्त्राच्या विविध प्रवाहांचा आणि संशोधन परंपरांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. धनागरे यांनी सामाजिक शास्त्रांमध्ये अनुभवाधारित संशोधन आणि क्षेत्रीय अभ्यास (field-based studies) यांचे महत्त्व विशेषत्वाने अधोरेखित केले. त्यांच्या मते समाजशास्त्रीय संशोधन हे लोकांच्या प्रत्यक्ष जीवनानुभवांशी जोडलेले असावे. विशेषतः वंचित आणि दुर्लक्षित समुदायांच्या जीवनस्थितीचा अभ्यास करणे हे सामाजिक शास्त्रांचे महत्त्वपूर्ण कर्तव्य असल्याचे त्यांनी मांडले. तसेच त्यांनी उच्च शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणावर भर दिला. सामाजिकदृष्ट्या वंचित गटांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि समावेशक शैक्षणिक धोरणे राबविणे हे विद्यापीठांचे महत्त्वाचे कर्तव्य असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. धनागरे यांनी शैक्षणिक स्वायत्तता आणि बौद्धिक स्वातंत्र्याचे महत्त्वही अधोरेखित केले. त्यांच्या मते अत्याधिक प्रशासकीय नियंत्रण किंवा उच्च शिक्षणाचे व्यापारीकरण झाल्यास विद्यापीठांची चिकित्सक आणि सर्जनशील भूमिका कमकुवत होऊ शकते (धनागरे, १९९३, ४३).

एकंदरीत डी. एन. धनागरे यांच्या विचारांमधून सामाजिक शास्त्रांचे उच्च शिक्षणातील मध्यवर्ती स्थान

अधोरेखित होते. सामाजिक वास्तवाशी जोडलेले संशोधन, समावेशक शिक्षण आणि शैक्षणिक स्वातंत्र्य या तत्वांवर आधारित विद्यापीठ व्यवस्था विकसित करणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे मत होते.

निष्कर्ष:

सामाजिक शास्त्रे उच्च शिक्षणामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कारण ती सामाजिक संरचना, राजकीय संस्था आणि आर्थिक विकास या बाबींच्या सखोल आकलनासाठी आवश्यक बौद्धिक दृष्टिकोन प्रदान करतात. भारताच्या संदर्भात पाहिले असता लोकशाही व्यवस्था, सामाजिक विषमता आणि विकासाशी संबंधित विविध आव्हानांचे समजून घेण्यासाठी या शाखांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांच्या या महत्त्वपूर्ण भूमिकेच्या असूनही सामाजिक शास्त्रांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. मर्यादित आर्थिक पाठबळ, संस्थात्मक मर्यादा तसेच बाजाराभिमुख शिक्षणाला दिले जाणारे वाढते प्राधान्य ही त्यातील प्रमुख आव्हाने आहेत. उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्ये सामाजिक शास्त्रांना अधिक बळकटी देणे अत्यावश्यक आहे. यामुळे चिकित्सक विचारसरणीचा विकास, समावेशक धोरणनिर्मिती आणि लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन यांना चालना मिळू शकते. विज्ञान आणि सामाजिक ज्ञान या दोन्हींचे समान महत्त्व मानणारी संतुलित शिक्षणव्यवस्था भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भसूची:

1. Altbach, P. G. (2009). *Indian higher education: Envisioning the future*. New Delhi: Sage Publications.

2. Altbach, P. G., & Salmi, J. (2011). *The road to academic excellence: The making of world-class research universities*. Washington DC: World Bank.
3. Béteille, A. (2000). *Antinomies of society: Essays on ideologies and institutions*. New Delhi: Oxford University Press.
4. Béteille, A. (2006). Universities as institutions. *Economic and Political Weekly*, 41(32), 3415–3421.
5. Chitnis, S. (1997). Higher education in India: Achievements and challenges. *Higher Education*, 34(2), 273–289.
6. Deshpande, S. (2003). *Contemporary India: A sociological view*. New Delhi: Penguin.
7. Dhanagare, D. N. (1993). *Themes and perspectives in Indian sociology*. Jaipur: Rawat Publications.
8. Government of India. (1966). *Education and national development: Report of the Education Commission (1964–66)*. New Delhi: Ministry of Education.
9. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. New Delhi: Ministry of Education.
10. Jayaram, N. (2007). Higher education in India: Massification and change. *Social Scientist*, 35(11/12), 12–30.
11. Kumar, K. (2005). *Political agenda of education: A study of colonialist and nationalist ideas*. New Delhi: Sage Publications.
12. Patel, S. (2010). The idea of a university and the Indian experience. *Economic and Political Weekly*, 45(36), 42–48.
13. Patel, S. (2013). Social sciences in India: The struggle for autonomy. *Current Sociology*, 61(5–6), 643–662.
14. Singh, A. (2015). Globalization and higher education in India. *Journal of Education Policy*, 30(3), 345–362.
15. Tilak, J. B. G. (2015). How inclusive is higher education in India? *Social Change*, 45(2), 185–223.
16. Uberoi, P., Sundar, N., & Deshpande, S. (2007). *Anthropology in the East: Founders of Indian sociology and anthropology*. New Delhi: Permanent Black.
17. Varghese, N. V. (2015). Challenges of massification of higher education in India. *International Higher Education*, 78, 19–21.
18. Yadav, Y., & Palshikar, S. (2009). Between fortune and vulnerability: Understanding the BJP's electoral performance. *Economic and Political Weekly*, 44(39), 37–46.

भारतातील उच्च शिक्षण आणि मागासवर्गीय स्त्रिया

डॉ. वर्षारानी वाघमारे

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे

Corresponding Author – डॉ. वर्षारानी वाघमारे

DOI - 10.5281/zenodo.19347026

सारांश :

प्राचीन काळापासून भारतातील शिक्षण हे मोजक्या लोकांचे विशेषाधिकार राहिले आहे. ब्रिटीश सत्तेच्या राजवटीत भारतात शैक्षणिक समानतेचा उदय झाला. भारतीय समाज सुधारक पाश्चात्य प्रशिक्षणासह महिलांसाठी आणि विशेषतः मागासवर्गीय महिलांसाठी काम करत होते. स्वातंत्र्यानंतर मागासवर्गीय महिलांसाठी उच्च शिक्षणाची व्याप्ती आणि संधी अनेक पटींनी वाढली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानामध्येच समान संधीसाठी दिलेल्या योगदानामुळे मागासवर्गीय महिलांना उच्च शिक्षणाच्या प्रवाहा मध्ये येण्यास खूप मदत झाली आहे. भारत सरकारने विकसित केलेल्या विविध शैक्षणिक धोरणांमुळे उच्च शिक्षणासाठी मागासवर्गीय महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक अशा अनेक अडथळ्यांना पार करता आले. महिलांची उच्च शिक्षणातील वाढती संख्या, परंपरेने पुरुषांची मक्तेदारी मानल्या गेलेल्या उच्च शिक्षण अभ्यासक्रमांमध्ये महिलांचा शिरकाव आणि पुढे अत्याधुनिक उच्च शिक्षण अभ्यासक्रमांमध्ये आज महिला अग्रेसर आहेत. शिक्षण हक्क कायदा २०१० व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० – या धोरणांनी मागास वर्गातील भारतीय महिलांना उच्च शिक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. मागास वर्गातील मुली/महिलांसाठी शिष्यवृत्ती सारख्या योजनांमुळे त्यांना सामाजिक गतिशीलता प्राप्त करण्यास मदत होणार आहे. तरीसुद्धा मागासवर्गीय महिलांना उच्च शिक्षणात समानतेने सहभाग घेण्यात आजही अनंत अडचणींचा सामना करावा लागत आहे.

कळीचे शब्द – मागासवर्गीय स्त्रिया, जीईआर, उच्च शिक्षण, सामाजिक गतिशीलता

प्रस्तावना:

उच्च शिक्षण व्यक्तीला सक्षम बनविण्यात, सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देण्यात आणि लिंग समानतेला चालना देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. भारत सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक स्तरावर विविधता असणारा देश असून लिंग आणि शिक्षण यांच्यातील असंतुलित संबंध हा विषय मात्र भारताच्या विकासात्मक धोरण चर्चेत एक मध्यवर्ती चिंतेचा विषय राहिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आहेत. त्यांनी भारतातील

महिलांना समान शैक्षणिक संधी देण्याचा मार्ग मोकळा केला आहे. महिला उच्च शिक्षणाच्या प्रवाहात येण्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली असली तरी, अनुसूचित जाती (एससी), अनुसूचित जमाती (एसटी), इतर मागासवर्गीय (ओबीसी) आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित लोकसंख्येतील महिलांना उच्च शिक्षणात अजूनही गंभीर अडथळे येत आहेत. या लेखामध्ये भारतीय उच्च शिक्षणात मागासवर्गीय महिलांच्या प्रवेश, सहभाग आणि यशात अडथळा आणणाऱ्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक अडथळ्यांची

उकल करून लिंग समानतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणांची मांडणी केली आहे.

भारतात 'मागासवर्ग' ही जात आणि वर्गाने आकार घेतलेली स्थिती आहे.

- वंचित जाती गटातील महिला, विशेषतः अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीतील महिला.
- समाजातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकातील महिला.
- ग्रामीण आणि आदिवासी महिला

प्रत्येक स्तरामधील स्त्रियांना शिक्षणाच्या संधीमध्ये अडथळे निर्माण करणाऱ्या वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या गैरसोयींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये मागासवर्गीय महिला तुलनेने कमी दिसून येतात.

भारतातील उच्च शिक्षणाचे धोरण आणि वाटचाल:

स्वातंत्र्योत्तर शिक्षण धोरण :

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्यानंतर, भारताने राष्ट्रीय विकास आणि समानता वाढवण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले. विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८-४९) आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (एनईपी) १९६८ यांनी शिक्षणाचे लोकशाहीकरण करण्यावर भर दिला. तथापि, सुरुवातीची धोरणे बहुतेकदा लैंगिक दृष्ट्या तटस्थता असणारी होती . त्यामुळे महिलांच्या प्रगतीमधील भेदसावणाऱ्या समस्यांची पूर्णपणे दखल घेता आली नाही .

समकालीन शैक्षणिक सुधारणा आणि लिंग समानता:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ आणि त्याचा कृती कार्यक्रम (१९९२) सर्व स्तरांवर लिंग-असमानता कमी करण्याच्या उद्देशाने महिला शिक्षणावर स्पष्टपणे लक्ष केंद्रित करत होता. २१ व्या शतकात महिलांच्या प्रगतीचा वेग खालील बाबींमुळे वाढला:

- शिक्षण हक्क कायदा (RTE), २००९, - १४ वर्षांपर्यंत मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण सुनिश्चित करतो.
- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये समानता, समावेश आणि वंचित गटांसाठी वाढीव प्रवेश यावर भर देण्यात आला आहे.
- अनुसूचित जाती/जमाती/ओबीसी विद्यार्थी आणि महिलांसाठी शिष्यवृत्ती कार्यक्रम.
- सार्वजनिक संस्थांमध्ये राखीव जागा आणि दुर्लक्षित गटांसाठी सकारात्मक कृती.

जरी सरकारी धोरणे तयार केली गेली तरी प्रत्यक्षात सार्वजनिक संस्थांमधून अंमलबजावणीची आव्हाने मात्र कायम आहेत.

उच्च शिक्षणासाठी राष्ट्रीय प्रवेश नोंदणीमध्ये २०१७-१८ पासून महिला GER मध्ये सामान्यतः सुधारणा दिसून आली असून ती पुरुषांच्या संख्येपेक्षा जास्त आहे. २०२०-२१ पर्यंत भारतातील उच्च शिक्षणात महिलांचे एकूण प्रवेशावेळी नोंदणी प्रमाण (GER) २७.९% आहे आणि पुरुषांचे २६.७% आहे. तथापि, मागासवर्गीय समुदायांमध्ये लक्षणीय तफावत आढळून येते. अनुसूचित जाती महिला २३.१% आणि अनुसूचित जमाती महिला १८.९% आहेत. या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की एकंदरीतच उच्च शिक्षणात महिलांचा टक्का वाढला असला तरी मागासवर्गीय महिलांचा प्रवेश अजूनही एकूण राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी असून त्या त्यांच्या विशेषाधिकारापासून वंचित आहेत. ह्या तफावतीची कारणे बहुआयामी आहेत - उदा. आर्थिक, सामाजिक - सांस्कृतिक, भौगोलिक आणि संस्थात्मक .

उच्च शिक्षणातील प्रमुख अडथळे:

भौगोलिक आणि संस्थात्मक असमानता :

ग्रामीण भागात, विशेषतः मध्य आणि पूर्वेकडील राज्यांमध्ये, कमी उच्च शिक्षण संस्था (HEI) आहेत. ग्रामीण आणि आदिवासी महिलांना आर्थिक दृष्ट्या मर्यादित संसाधनांमुळे स्थानिक संस्थांमधून शिक्षण घेणे परवडत नाही. तसेच भौगोलिक दृष्ट्या दूर अंतर, सुरक्षिततेच्या चिंता, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या किंवा आर्थिक संसाधनांच्या कमतरतेमुळे शिक्षणासाठी दुसरीकडे उच्चभ्रू संस्थांमध्ये स्थलांतरही करू शकत नाहीत. (राजू आणि साहू, २०२०).

गरिबी आणि आर्थिक अडथळे:

मागासवर्गीय महिला बहुतेकदा कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील असतात. आर्थिक चण चण त्यांच्या पाचवीला पुजलेली असते. त्यातच उच्च शिक्षणातील वाढती फी, परीक्षा खर्च, वाहतूक, निवास यासाठी होणारा खर्च करणे कुटुंबाला परवडत नाही.

सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने :

खोलवर रुजलेले पितृसत्ताक नियम मागासवर्गीय कुटुंबातील मुलींच्या प्रगतीच्या मुळावर घाव घालतात. मुलीपेक्षा मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते. उच्च शिक्षणाच्या खाजगी करणाचाही मुलींच्या शिक्षणावर विपरीत परिणाम होतो. शिक्षणाचा खर्च करूनही पुन्हा लग्नात हुंड्यासाठी (वेगळ्या मार्गाने) खर्च होतो म्हणूनही मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते. लवकर लग्न, सांसारिक जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक दबाव यामुळे महिलांच्या उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक विकासाच्या आकांक्षांना मर्यादा येतात.

जाती-आधारित भेदभाव :

शैक्षणिक क्षेत्रात प्रवेश आणि अनुभव निश्चित करण्यात जात महत्त्वाची भूमिका बजावते. विद्यापीठांमध्ये

जाती-आधारित छळ आणि बहिष्काराचे अनुभव अभ्यासात नोंदवले गेले आहेत. (देशपांडे आणि अरोरा, २०१७). त्यामुळे मागासवर्गीय महिलांना जात आणि लिंग दोन्हीवर आधारित भेदभावाचा असा दुहेरी संकटाचा सामना करावा लागतो.

संस्थात्मक अडथळे :

संस्थांमध्ये अपुऱ्या व असुरक्षित सुविधा असू शकतात. लिंग-संवेदनशील सुविधांचा अभाव (उदा., योग्य स्वच्छता, सुरक्षा उपाय), अपुरे मार्गदर्शन आणि मर्यादित समुपदेशन उच्च शिक्षणात मागासवर्गीय महिलांना टिकवून ठेवण्यास आणि यश मिळविण्यास अडथळा आणू शकतात.

भाषा आणि अभ्यासक्रम वगळणे :

अभ्यासक्रमातील मजकूर बहुतेकदा अभिजन संस्कृती प्रतिबिंबित करतो, ज्यामध्ये वंचितांचे प्रतिनिधित्व कमी असते. तसेच उच्च शिक्षणात प्रचलित असलेले इंग्रजी-माध्यम स्थानिक पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांना वंचित ठेवू शकते.

उच्च शिक्षणाद्वारे मागासवर्गीय महिलांचे सक्षमीकरण:

या अडथळ्यांना न जुमानता, उच्च शिक्षणात उपेक्षित महिलांसाठी परिवर्तनात्मक क्षमता आहे ;

- आर्थिक सक्षमीकरण : शिक्षणामुळे रोजगारक्षमता आणि आर्थिक कमाईची क्षमता वाढते. उच्च शिक्षण घेतलेल्या महिला नोकरी , उद्योग आणि व्यावसायांमध्ये प्रवेश करीयर करू शकतात.
- सामाजिक गतिशीलता : स्त्रियांच्या शैक्षणिक प्रगतीमुळे त्यांचे सामाजिक स्थान अधिक बळकट होते. यामुळे कुटुंब आणि सार्वजनिक क्षेत्रांत निर्णय घेण्याची क्षमता वाढते.

- पुढच्या पिढीसाठी फायदे : शिक्षित महिला अनेकदा त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे कुटुंब कल्याणात दीर्घकालीन सुधारणा होतात.

उच्च शिक्षणात सहभागासाठी संस्थात्मक आणि धोरणात्मक उपाय :

मागासवर्गीय महिलांसाठी समान उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी धोरणे बहुआयामी असणे आवश्यक आहे.

प्रारंभिक शैक्षणिक पाया मजबूत करणे :

सरकारने विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागात मोफत दर्जेदार शालेय शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करणे. त्यामुळे गळतीचे प्रमाण कमी होवून मुली उच्च शिक्षणासाठी तयार होतील. यासाठी मजबूत पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षित शिक्षक आणि प्रभावी मध्यान्ह भोजन आणि शिष्यवृत्तीमध्ये भरघोस गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

विद्यापीठे आणि उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये लिंग प्रतिसादात्मक अध्यापनशास्त्र आणि कॅम्पस सुरक्षा:

महिलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी संस्था अनेकदा महिला अभ्यास केंद्रे, लिंग संवेदनशीलता कार्यक्रम आणि मार्गदर्शन नेटवर्क स्थापन करतात. सुरक्षित कॅम्पस सुनिश्चित करण्यासाठी काही विद्यापीठांमध्ये विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे (१९९७) अंतर्गत लिंगभेद विरोधी सेल आणि लैंगिक छळ समित्या आहेत. या यंत्रणा आवश्यक आहेत, परंतु त्यांचा प्रभाव सीमित आहे. या यंत्रणांच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी प्रबळ इच्छाशक्ती आणि जबाबदारीची जाणीव आवश्यक आहे. संस्थांनी लिंग-प्रतिसादात्मक अध्यापन पद्धती, पारदर्शक तक्रार यंत्रणा स्वीकारल्या पाहिजेत. महिला विरोधी मानसिकता

ओळखण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्राध्यापक आणि कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण दिल्यास अधिक समावेशक वातावरण निर्माण होऊ शकते.

स्वयंसेवी संस्थांचा हस्तक्षेप:

समुपदेशनाद्वारे उच्च शिक्षणाच्या प्रवेशातील तफावत भरून काढण्यात स्वयंसेवी संस्था आणि नागरी समाज संघटना महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महिलांच्या शिक्षणाच्या मूल्याबद्दल कुटुंबातील पालकांचे समुपदेशन करून दृष्टिकोन बदलण्यात काही प्रमाणात यशस्वी होत असल्याचे दिसून येते. उदा. झारखंडमधील आदिवासी महिला आणि उच्च शिक्षण- आदिवासी जिल्ह्यांमधील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की जरी आदिवासी मुली प्राथमिक शिक्षणात उत्कृष्ट असल्या तरी संस्थांपासूनचे अंतर, सुरक्षिततेच्या चिंता आणि कुटुंबाच्या उदासीनतेमुळे उच्च शिक्षणात महिलांचे प्रमाण कमी आहे. आदिवासी संस्कृतींना शिक्षणाचे महत्व पटवून देणारे सामुदायिक कार्यक्रम जिथे अंमलात आणले गेले आहेत तिथे मुलींचे उच्च शिक्षणातील प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष:

भारतातील उच्च शिक्षण कालांतराने मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाले आहे; तथापि, त्याचे फायदे असमानपणे वितरित केले जातात. मागासवर्गीय महिला - विशेषतः दुर्लक्षित जाती, वर्ग, किंवा भौगोलिक गटातील - त्यांच्या शैक्षणिक प्रगती आणि जीवनाच्या संधी मर्यादित करणाऱ्या सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक अडथळ्यांना तोंड देत राहतात. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एकत्रित धोरणात्मक कृती, संस्थात्मक सुधारणा, सार्वजनिक सहभाग आणि परस्पर समतेसाठी ठोस उपाय योजना करणे आवश्यक आहे. भारताला विकासाचे स्वप्न आणि समानतेचे संविधानिक स्वरूप साकार करायचे

असेल तर, उच्च शिक्षण खरोखरच सर्व समावेशक असले पाहिजे. मागासवर्गीय महिलांना येणाऱ्या अडथळ्यांना पार करण्यासाठी आणि त्यांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनात पूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी सक्षम करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१. माने, विकास (२०२२) - भारतातील उच्च शिक्षण - आंतरविद्याशाखीयता आणि समावेश, जेनेक्सट प्रकाशन, नवी दिल्ली
२. देशपांडे, ए., आणि अरोरा, एम. (२०१७). भारतीय विद्यापीठांमध्ये जाती: बहिष्काराचे अनुभव. जर्नल ऑफ एज्युकेशन पॉलिसी, नवी दिल्ली.
३. गुप्ता, एन. (२०१८). भारतातील सीमांतता आणि शिक्षणाची उपलब्धता. इंडियन जर्नल ऑफ सोशल रिसर्च, नवी दिल्ली.
४. मानव संसाधन विकास मंत्रालय (भारत सरकारचे मानव संसाधन विकास मंत्रालय). (२०२१). उच्च

शिक्षणावरील अखिल भारतीय सर्वेक्षण. भारत सरकार.

५. राजू, के., आणि साहू, एस. (२०२०). भारतातील लिंग, भूगोल आणि उच्च शिक्षणाची उपलब्धता-शैक्षणिक अभ्यास, नवी दिल्ली.
६. शर्मा, पी., आणि मिश्रा, आर. (२०२१). आदिवासी महिला आणि उच्च शिक्षण: आव्हाने आणि संधी. आदिवासी विकास जर्नल, भुवनेश्वर.
७. सिंग, टी. (२०१९). उच्च शिक्षणात शिष्यवृत्ती आणि समानता: भारतातील धोरण मूल्यांकन. शैक्षणिक विकास आंतरराष्ट्रीय जर्नल, नवी दिल्ली.
८. चव्हाण दिलीप (२०२५) – उच्च शिक्षण – प्रभुत्वाचे राजकारण, उनिक्र फौन्डेशन प्रकाशन, पुणे.
९. पोहेकर प्रीती, डॉ. (सं) (२०२३) – नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे अंतरंग, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

उच्च शिक्षणातील बदलते स्वरूप व राज्यशास्त्र: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

भाग्यश्री वि. कचरे

सहाय्यक प्राध्यापिका, राज्यशास्त्र, गेनबा सोपानराव मोझे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान (बी.सी.एस.)

महाविद्यालय, येरवडा, पुणे

Corresponding Author – भाग्यश्री वि. कचरे

DOI - 10.5281/zenodo.19347153

सारांश (Abstract):

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) नंतर भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेत व्यापक संरचनात्मक आणि वैचारिक बदल घडून आले आहेत. बहुविषयक शिक्षण, तीन-चार-वर्षीय पदवी रचना, अकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट (ABC), डिजिटल शिक्षण, कौशल्याभिमुख अभ्यासक्रम आणि संशोधनाला दिलेला प्राधान्यक्रम या माध्यमातून उच्च शिक्षण अधिक लवचिक आणि विद्यार्थी-केंद्रित बनले आहे (Government of India, 2020). राज्यशास्त्र विषयावर या बदलांचा विशेष परिणाम जाणवतो, कारण हा विषय शासनव्यवस्था, सार्वजनिक धोरण, लोकशाही सहभाग आणि जागतिक राजकारणाशी थेट निगडित आहे. अनुभवाधारित शिक्षण, धोरण विश्लेषण, क्षेत्रीय अभ्यास आणि इंटरनॅशनल यामुळे विद्यार्थ्यांची विश्लेषणात्मक क्षमता आणि नागरी जाणीव वृद्धिंगत होत आहे (Loan & Kour, 2024). तथापि, डिजिटल दरी, निधीची मर्यादा, शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव आणि गुणवत्तेचे मानकीकरण ही महत्त्वाची आव्हाने आहेत (Tilak, 2018). महाराष्ट्रासारख्या राज्यांमध्ये शहरी-ग्रामीण तफावत अधिक ठळकपणे दिसून येते. प्रस्तुत संशोधनात उच्च शिक्षणातील बदलांचे राज्यशास्त्रीय विश्लेषण सादर करण्यात आले असून धोरणात्मक, सामाजिक आणि संस्थात्मक परिणामांचा संतुलित आढावा घेतला आहे. निष्कर्षतः, उच्च शिक्षण अधिक समावेशक, लोकशाहीमूल्याधारित आणि संशोधनाभिमुख बनविण्यासाठी प्रभावी अंमलबजावणी आणि सतत मूल्यमापन आवश्यक आहे. जागतिकीकरण, नवउदारमतवाद, माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्तार, डिजिटल शिक्षण प्रणाली, शैक्षणिक स्वायत्तता आणि बाजारपेठीकरण या घटकांनी उच्च शिक्षणाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बदलले आहे. या बदलांचा परिणाम राज्यशास्त्राच्या अभ्यासक्रम, अध्यापनपद्धती, संशोधनप्रवृत्ती आणि ज्ञाननिर्मिती प्रक्रियेवर स्पष्टपणे दिसून येतो.

संशोधनात सैद्धांतिक चौकटीसाठी जागतिकीकरण सिद्धांत, नवउदारमतवादी दृष्टीकोन, ज्ञानसमाज सिद्धांत आणि रचनावादी दृष्टिकोन यांचा आधार घेतला आहे. Anthony Giddens (1990) यांच्या जागतिकीकरणावरील विचारांनुसार सामाजिक व राजकीय संरचना अधिक परस्परसंबंधित होत आहेत, ज्यामुळे राज्यशास्त्राचा अभ्यास अधिक आंतरराष्ट्रीय व तुलनात्मक स्वरूपाचा होत आहे. तसेच David Harvey (2005) यांनी मांडलेल्या नवउदारमतवादी संकल्पनांमुळे उच्च शिक्षणात कार्यक्षमता, गुणवत्ता मापन आणि स्पर्धात्मकता यांना प्राधान्य मिळाले असून राज्यशास्त्र विषय अधिक कौशल्याधारित व धोरणविश्लेषणकेंद्रित बनत आहे.

या अभ्यासात गुणात्मक संशोधनपद्धतीचा अवलंब करून विविध शैक्षणिक अहवाल, धोरणपत्रे आणि तज्ज्ञांच्या मतांचा विश्लेषणात्मक आढावा घेण्यात आला आहे. डिजिटल साधनांचा वापर, ई-लर्निंग, मुक्त अभ्यासक्रम (MOOCs) आणि डेटा-आधारित संशोधन पद्धती यांमुळे राज्यशास्त्रातील संशोधन अधिक परिमाणात्मक व तांत्रिक झाले आहे. त्याचबरोबर स्थानिक सामाजिक-राजकीय संदर्भांचे जतन, मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि समीक्षात्मक चिंतन या बाबींसमोर नवी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. एकूणच, उच्च शिक्षणातील परिवर्तनामुळे राज्यशास्त्र विषय अधिक बहुआयामी, जागतिक Sv

कौशल्यकेंद्रित बनला असला तरी स्थानिकता, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही मूल्ये यांचा समतोल राखणे अत्यावश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधन राज्यशास्त्राच्या भावी दिशा आणि शैक्षणिक धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त ठरेल.

कीवर्ड्स: NEP 2020, उच्च शिक्षण, राज्यशास्त्र, सार्वजनिक धोरण, बहुविषयकता.

प्रस्तावना:

२१व्या शतकातील ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था आणि जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर उच्च शिक्षणाची भूमिका मूलभूतपणे बदलली आहे. पूर्वी उच्च शिक्षणाचे उद्दिष्ट प्रशासन आणि पारंपरिक व्यवसायांसाठी मनुष्यबळ तयार करणे हे होते; परंतु आज ते नवोपक्रम, संशोधन, कौशल्य विकास आणि जागतिक स्पर्धात्मकतेची जोडले गेले आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे या परिवर्तनाचे प्रमुख साधन मानले जाते (Government of India, 2020). राज्यशास्त्र विषय शासनव्यवस्था, सत्तासंबंध आणि सार्वजनिक धोरणांचा अभ्यास करतो; त्यामुळे उच्च शिक्षणातील धोरणात्मक बदलांचा त्यावर थेट परिणाम होतो. उच्च शिक्षण प्रणाली जगभरात आणि विशेषतः भारतात वेगाने बदलत आहे, ज्यात तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण आणि सामाजिक गरजांमुळे बहुविद्याशाखीयता, लवचिक अभ्यासक्रम आणि अनुभवाधारित शिक्षणाला महत्त्व मिळत आहे. भारतात NEP 2020 ने उच्च शिक्षणाला बहुविद्याशाखीय, समावेशक आणि भविष्योन्मुख बनवले असून, सकल नाविष्कार टक्केवारी (GER) ५०% पर्यंत नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, ज्यात एक, दोन, तीन किंवा चार वर्षांच्या अभ्यासक्रमांसाठी लवचिक प्रवेश-निःसरण पर्यायांचा समावेश आहे. राज्यशास्त्र या विषयात हे बदल अधिक स्पष्ट दिसतात, कारण पारंपरिक संस्थात्मक अभ्यासापासून आता डिजिटल शासन, लिंग अभ्यास, हवामान राजकारण आणि तुलनात्मक राजकारणाकडे वळण झाले आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना लोकशाही मूल्ये, नेतृत्व कौशल्ये आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित होण्यास

मदत होते. या बदलांचा राज्यशास्त्रावर परिणाम असा आहे की, अभ्यासक्रम आता केवळ सैद्धांतिक नसून, व्यावहारिक अनुभव, इंटर्नशिप, फील्डवर्क आणि डेटा विश्लेषणावर आधारित झाले आहेत. उदाहरणार्थ, दिब्रूगढ विद्यापीठासारख्या संस्थांमध्ये NEP २०२० अंतर्गत राज्यशास्त्राचे अभ्यासक्रम राजकीय सिद्धांत, भारतीय राजकारण, सार्वजनिक प्रशासन आणि नेतृत्व संवाद यांसारख्या विषयांवर केंद्रित आहेत, जे विद्यार्थ्यांना भविष्यातील राजकीय नेते तयार करण्यास मदत करतात. मात्र, संसाधनांची कमतरता, डिजिटल दरी आणि अभ्यासक्रम अद्ययावतीकरणातील अडचणी अशी अनेक आव्हाने आहेत, ज्यामुळे राज्यशास्त्र शिक्षण अधिक समावेशक आणि प्रभावी होण्यासाठी सुधारणा आवश्यक आहेत.

सैद्धांतिक चौकट:

राज्यशास्त्रीय दृष्टीने शिक्षण हे सार्वजनिक धोरणाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. उदारमतवादी दृष्टीकोनानुसार शिक्षण व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि लोकशाही सहभाग वाढवते, तर मार्क्सवादी दृष्टीकोन शिक्षणातील असमानतेकडे लक्ष वेधतो. टिळक (Tilak, 2018) यांच्या मते उच्च शिक्षणातील विस्तारासोबत गुणवत्ता आणि समता या प्रश्नांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. NEP 2020 बहुविषयकता आणि समावेशकता यांवर भर देऊन या समस्यांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न करते. उच्च शिक्षणातील बदलते स्वरूप व राज्यशास्त्र: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास” या संशोधनासाठी बहुआयामी (multi-dimensional)

सैद्धांतिक चौकट उपयुक्त ठरते. ही चौकट प्रामुख्याने (१) जागतिकीकरण सिद्धांत, (२) नवउदारमतवाद व शैक्षणिक बाजारपेठीकरण, (३) ज्ञानसमाज (Knowledge Society) सिद्धांत, आणि (४) रचनावादी (Constructivist) दृष्टीकोन यांवर आधारित असू शकते.

जागतिकीकरण सिद्धांतानुसार उच्च शिक्षण संस्थांचे आंतरराष्ट्रीयीकरण, अभ्यासक्रमांचे मानकीकरण आणि संशोधनातील जागतिक नेटवर्किंग यामुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात तुलनात्मक राजकारण, जागतिक शासन (global governance) आणि सार्वजनिक धोरण यांसारख्या क्षेत्रांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. Anthony Giddens (1990) यांच्या मते जागतिकीकरणामुळे सामाजिक व राजकीय संरचना अधिक परस्परसंबंधित झाल्या आहेत, ज्याचा परिणाम शिक्षणव्यवस्थेवरही होतो.

नवउदारमतवाद व शैक्षणिक बाजारपेठीकरणाच्या संदर्भात, David Harvey (2005) यांनी स्पष्ट केले की नवउदार धोरणांमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांमध्ये स्पर्धा, कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता यांना प्राधान्य दिले जाते. उच्च शिक्षणातील या बदलांचा परिणाम राज्यशास्त्र विषयावर असा होतो की अभ्यासक्रम अधिक कौशल्याधारित, धोरणविश्लेषणकेंद्रित आणि रोजगाराभिमुख बनतात. ज्ञानसमाज सिद्धांतानुसार माहिती व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षणाचे स्वरूप ज्ञाननिर्मिती आणि नवोन्मेषाभोवती केंद्रीत झाले आहे. Peter Drucker (1993) यांच्या मते आधुनिक समाजात ज्ञान हे प्रमुख उत्पादनशक्ती बनले आहे. त्यामुळे राज्यशास्त्राच्या संशोधनात डेटा-आधारित विश्लेषण, ई-शासन (e-governance) आणि डिजिटल लोकशाही यांसारख्या नव्या संकल्पना उदयास आल्या आहेत.

याशिवाय, रचनावादी दृष्टिकोनानुसार ज्ञान हे सामाजिकरित्या घडवले जाते. Berger, Peter L. आणि Luckmann, Thomas (1966) यांच्या मते सामाजिक वास्तव हे मानवी परस्परसंवादातून तयार होते. या पार्श्वभूमीवर उच्च शिक्षणातील बदल राज्यशास्त्रातील ज्ञाननिर्मितीची प्रक्रिया, मूल्यव्यवस्था आणि अभ्यासपद्धती यांना नव्याने आकार देतात.

उच्च शिक्षणातील संरचनात्मक बदल:

उच्च शिक्षणातील बदलते स्वरूप आणि राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात स्वातंत्र्यानंतरच्या शैक्षणिक आयोगांची भूमिका महत्त्वाची आहे. या आयोगांनी शिक्षणव्यवस्थेला आधुनिक स्वरूप दिले. स्वातंत्र्यानंतरचे शैक्षणिक आयोग व शिफारसीस्वातंत्र्यानंतर पहिला आयोग राधाकृष्णन आयोग (१९४८-४९) होता, ज्याने उच्च शिक्षण सुधारणा सुचवल्या, जसे की विद्यापीठ अनुदान आयोगाची (UGC) स्थापना आणि अभ्यासक्रम सुधारणा. कोठारी आयोग (१९६४-६६) ने १०+२+३ रचना, ६-१४ वयोगटासाठी मोफत शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणाला प्राधान्य दिले. मुदालीयार आयोग (१९५२-५३) ने माध्यमिक शिक्षणाला व्यावहारिक बनवले, ज्याचा उच्च शिक्षणावर परिणाम झाला. इतर आयोगांप्रमाणे काका कालेलकर (१९५३), भावनागरकर (१९७०) यांनी सामाजिक न्याय आणि तंत्रज्ञान एकीकरणावर भर दिला. काळानुसार बदलते शिक्षण व उच्च शिक्षणातील स्वरूप स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण इंग्रजी भाषा प्रभावातून राष्ट्रीयतेच्या दिशेने गेले; १९८६ च्या धोरणाने तंत्रज्ञान आणि समानतेवर भर दिला. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात खासगीकरण आणि डिजिटलायझेशन वाढले, ज्यामुळे उच्च शिक्षण जागतिक स्पर्धात्मक झाले. NEP २०२० पूर्वी उच्च शिक्षण एकविषयक, कठोर अभ्यासक्रम आणि

परीक्षा-केंद्रित होते. NEP पूर्वीचे उच्च शिक्षण स्वरूप १०+२+३ रचनेत अडकलेले होते, ज्यात विषय बदलणे कठीण आणि व्यावसायिक कौशल्य कमी होते. शैक्षणिक संस्था एकविषयक होत्या, प्रवेश CAP द्वारे आणि गुणवत्ता UGC नियंत्रित होती. तसेच स्त्री शिक्षण आणि ग्रामीण प्रवेशात कमतरता होती. NEP लागू झाल्यानंतरचे स्वरूप NEP २०२० ने ३+१+२+४ रचना आणली. क्रेडिट बँक, बहु-विषयकता आणि मातृभाषा शिक्षण. उच्च शिक्षण लवचिक, कौशल्याधारित आणि डिजिटल झाले. अकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट (ABC) द्वारे क्रेडिट्स जमा करता येवू लागले. आता हायब्रिड लर्निंग आणि उद्योग भागीदारी वाढली. तीन-चार वर्षीय पदवी रचना, मल्टिपल एंट्री-एग्झिट पर्याय आणि अकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट यामुळे शिक्षण अधिक लवचिक झाले आहे (Government of India, 2020). डिजिटल प्लॅटफॉर्म, SWAYAM सारखे मुक्त अभ्यासक्रम आणि ऑनलाइन मूल्यमापन पद्धती यामुळे शिक्षणाचा व्यापक विस्तार झाला आहे. संशोधनासाठी नॅशनल रिसर्च फाउंडेशनची संकल्पना उच्च शिक्षण संस्थांना नवोपक्रमासाठी प्रोत्साहन देते.

राज्यशास्त्रावरील परिणाम:

उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे राज्यशास्त्र या विषयाच्या अभ्यास, अध्यापन आणि संशोधन पद्धतीत मूलभूत परिवर्तन झाले आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने वाढणाऱ्या प्रभावामुळे ज्ञाननिर्मिती अधिक आंतरशाखीय (interdisciplinary), कौशल्याधारित आणि परिणामकेंद्रित बनली आहे. विशेषतः डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्म, मुक्त ऑनलाइन अभ्यासक्रम (MOOCs), आणि डेटा-आधारित संशोधन साधनांच्या वापरामुळे राज्यशास्त्रातील पारंपरिक सैद्धांतिक चौकट अधिक व्यवहाराभिमुख व विश्लेषणात्मक बनत

आहे. उदाहरणार्थ, UNESCO (2021) च्या अहवालानुसार उच्च शिक्षणातील डिजिटल रूपांतरणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक राजकारण, लोकशाही प्रक्रिया आणि सार्वजनिक धोरणांविषयी अधिक सखोल समज विकसित होत आहे. तसेच Organization for Economic Co-operation and Development (2019) नुसार ज्ञानआधारित अर्थव्यवस्थेमुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात धोरणविश्लेषण, शाश्वत विकास, आणि शासनातील पारदर्शकता यांसारख्या विषयांना अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. उच्च शिक्षणातील स्वायत्तता, शैक्षणिक बाजारपेठीकरण आणि आंतरराष्ट्रीयीकरण यामुळे अभ्यासक्रम अधिक स्पर्धात्मक आणि कौशल्यकेंद्रित झाले आहेत. यामुळे पारंपरिक राजकीय तत्त्वज्ञानासोबतच डेटा विश्लेषण, सार्वजनिक धोरण मूल्यांकन, आणि डिजिटल लोकशाही यांसारख्या नव्या उपशाखांचा समावेश वाढला आहे. तथापि, या प्रक्रियेमुळे स्थानिक संदर्भ आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण काही प्रमाणात दुय्यम ठरत असल्याची टीका देखील केली जाते. Altbach, Philip G. (2016) यांच्या मते जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणात एकसाचीकरण (standardization) वाढत असून स्थानिक ज्ञानपरंपरांवर त्याचा परिणाम होतो. त्यामुळे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात जागतिक दृष्टीकोनासोबत स्थानिक सामाजिक-राजकीय वास्तवाचा समतोल राखणे आवश्यक ठरते. राज्यशास्त्रात NEP ने अंतःविषय अभ्यास (राजकारण+AI+आर्थिक) आणला, ज्यामुळे धोरण विश्लेषण आणि अनुभवजन्य शिक्षण वाढले. विद्यार्थी इंटर्नशिप आणि संशोधनाद्वारे शासन प्रक्रियेत सहभागी होतात; मात्र, पारंपरिक अभ्यासक्रम बदलण्यात आल्याने आहेत. महाराष्ट्रात हे विभाग अधिक जागतिक होत आहेत. राज्यशास्त्र अभ्यासक्रमात अनुभवाधारित शिक्षण, धोरण विश्लेषण, निवडणूक

अभ्यास, संसदीय प्रक्रिया अनुकरण आणि क्षेत्रीय सर्वेक्षण यांचा समावेश वाढला आहे (Loan & Kour, 2024). बहुविषयकतेमुळे राज्यशास्त्राचा संबंध अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र आणि पर्यावरण अभ्यासाशी जोडला गेला आहे. या बदलांमुळे विद्यार्थ्यांची विश्लेषणात्मक क्षमता आणि सार्वजनिक धोरणांवरील समज अधिक परिपक्व होते. **उच्च शिक्षणातील बदलते स्वरूप व महाराष्ट्रातील संदर्भ:**

उच्च शिक्षणातील राज्यशास्त्राचे बदलते स्वरूप महाराष्ट्राच्या संदर्भात अधिक स्पष्टपणे दिसून येते, कारण येथे सामाजिक चळवळी, प्रादेशिक राजकारण आणि स्थानिक स्वराज्य परंपरा यांचा समृद्ध वारसा आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ आणि मुंबई विद्यापीठ यांसारख्या विद्यापीठांनी राज्यशास्त्र अभ्यासक्रमात सार्वजनिक धोरण विश्लेषण, निवडणूक अभ्यास, मानवाधिकार, पर्यावरणीय राजकारण आणि ई-गव्हर्नन्स यांसारख्या विषयांचा समावेश केला आहे. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत आणि जिल्हा परिषदांच्या कार्यप्रणालीचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना ७३वा व ७४वा घटनादुरुस्ती कायदा प्रत्यक्ष उदाहरणांसह समजावून सांगितला जातो. तसेच मुंबई महानगरपालिकेच्या (BMC) प्रशासनरचनेचा अभ्यास शहरी शासनाच्या उदाहरणासाठी केला जातो.

याशिवाय, महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचा अभ्यास करताना साखर कारखान्यांच्या राजकारणाचा संदर्भ घेतला जातो, तर दलित चळवळीचा अभ्यास करताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा सखोल अभ्यास केला जातो. निवडणूक राजकारण समजावण्यासाठी महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकांचे विश्लेषण, मतदार वर्तन आणि पक्षीय आघाड्यांचे (alliances) उदाहरण दिले जाते. डिजिटल शिक्षणाच्या

वाढत्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांना ई-लायब्ररी, ऑनलाईन जर्नल्स आणि निवडणूक आयोगाच्या संकेतस्थळावरील आकडेवारीचा वापर करून संशोधन करण्याची संधी मिळते.

तथापि, ग्रामीण भागातील महाविद्यालयांमध्ये इंटरनेट सुविधा आणि संशोधन संसाधनांची कमतरता ही एक महत्त्वाची अडचण आहे. शहरी विद्यापीठांमध्ये संशोधन आणि तंत्रज्ञान उपलब्ध असले तरी सर्वसमावेशक अंमलबजावणीसाठी शिक्षक प्रशिक्षण आणि पायाभूत सुविधा मजबूत करणे आवश्यक आहे. तरीही, एकूणच पाहता महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेत राज्यशास्त्र विषय अधिक अनुभवाधारित, तंत्रज्ञानाभिमुख आणि समाजाभिमुख बनत असून विद्यार्थ्यांमध्ये विश्लेषणात्मक विचारसरणी आणि लोकशाही मूल्यांविषयीची जाणीव अधिक दृढ होत आहे.

उच्च शिक्षणातील बदलत्या स्वरूपामुळे राज्यशास्त्र विषयासमोरील आव्हाने व संधी:

उच्च शिक्षणातील बदलत्या स्वरूपामुळे राज्यशास्त्र विषयासमोर अनेक आव्हाने व संधी निर्माण झाल्या आहेत. खासगीकरण व व्यापारीकरणामुळे शिक्षणातील समानता धोक्यात येत असून ग्रामीण-शहरी दरी, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि संशोधनासाठी निधीअभाव ही गंभीर आव्हाने आहेत. डिजिटल दरी, निधी अभाव आणि गुणवत्तेचे मानकीकरण ही प्रमुख आव्हाने आहेत (Tilak, 2018). तथापि, जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मकता, कौशल्य विकास आणि लोकशाही बळकटीकरण या महत्त्वाच्या संधी उपलब्ध आहेत. डिजिटल शिक्षण वाढले असले तरी तंत्रज्ञानाची असमान उपलब्धता विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर परिणाम करते. तसेच अभ्यासक्रम व वास्तवातील राजकीय घडामोडींमध्ये तफावत दिसून येते. तथापि, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020

मुळे बहुविषयकता, कौशल्याधारित शिक्षण आणि संशोधनाभिमुख दृष्टिकोनाला चालना मिळाली आहे. Academic Bank of Credits, तीन-चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम आणि संशोधनाला प्रोत्साहन यामुळे राज्यशास्त्र विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक धोरण, प्रशासन, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि डेटा विश्लेषण या क्षेत्रांत नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. जागतिक सहकार्य, ऑनलाइन कोर्सेस आणि संशोधन नेटवर्किंगमुळे ज्ञानाचा विस्तार होतो. त्यामुळे गुणवत्ता, समावेशकता आणि संशोधनवृद्धी यांचा समतोल राखल्यास उच्च शिक्षण आणि राज्यशास्त्र विषय समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरू शकतात.

निष्कर्ष:

उच्च शिक्षणातील बदल राज्यशास्त्र विषयासाठी परिवर्तनशील ठरत आहेत. विश्लेषणात्मक विचार, नागरिक सहभाग आणि सार्वजनिक धोरणांविषयी जागरूकता वाढविण्यासाठी हे बदल उपयुक्त आहेत. समावेशक, गुणवत्तापूर्ण आणि संशोधनाभिमुख शिक्षणव्यवस्था उभारण्यासाठी धोरणात्मक सातत्य आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणातील बदलते स्वरूप राज्यशास्त्राला अधिक बहुविद्याशाखीय, डिजिटल आणि व्यावहारिक बनवत असून, NEP 2020 ने याला चालना दिली आहे, ज्यामुळे विद्यार्थी केवळ विद्वान नव्हे तर सामाजिकदृष्ट्या जागरूक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम नागरिक म्हणून तयार होत आहेत. हे बदल विद्यार्थ्यांना लोकशाही मूल्ये, नैतिक नेतृत्व आणि जागतिक आव्हानांना सामोरे जाण्याची क्षमता देतात, जसे की हवामान राजकारण, डिजिटल शासन आणि लिंग न्याय. मात्र, संसाधन असमानता, शिक्षक प्रशिक्षण आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता दूर करूनच हे बदल पूर्णपणे प्रभावी होऊ शकतात. अंदाजे, भविष्यातील उच्च शिक्षण राज्यशास्त्राला अधिक समावेशक, अनुसंधानाधारित

आणि कौशल्योन्मुख बनवेल, ज्यामुळे भारत जागतिक शिक्षण केंद्र म्हणून उदयास येईल आणि तरुण पिढीला जबाबदार नागरिकत्वाची जबाबदारी पार पाडण्यास सक्षम करेल.

संदर्भ :

1. भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार
2. टिळक, जे. बी. जी. (2018). भारतामधील उच्च शिक्षण : समता, गुणवत्ता आणि प्रमाणाचा शोध. ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
3. Altbach, P. G. (2016). Global perspectives on higher education. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
4. Altbach, P. G., & Salmi, J. (2011). The road to academic excellence. Washington, DC: World Bank.
5. Ambedkar, B. R. (2014). The Constitution of India (Original work published 1948). New Delhi: Government of India.
6. Augle, A. (2022). Future Trends in Political Science Education. New Delhi: SARC Publications.
7. Baviskar, B. S. (1980). The politics of development: Sugar cooperatives in rural Maharashtra. Delhi: Oxford University Press.
8. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The Social Construction of Reality: A

- Treatise in the Sociology of Knowledge.
New York: Anchor Books.
9. Drucker, P. F. (1993). Post-capitalist society. New York: Harper Business.
10. Giddens, A. (1990). The consequences of modernity. Stanford, CA: Stanford University Press.
11. Harvey, D. (2005). A brief history of neoliberalism. Oxford: Oxford University Press.
12. Loan, S., & Kour, S. (2024). Experiential Learning and NEP-2020. International Journal of Indian Psychology.
13. Mujumdar, M. (2022). Constructivist Approach in NEP-2020. Vidyawarta Journal.
14. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). The future of education and skills: Education 2030. Paris: OECD Publishing.
15. UNESCO. (2021). Reimagining our futures together: A new social contract for education. Paris: UNESCO Publishing.
16. University Grants Commission (UGC). (2021). Annual Report 2020–21. New Delhi: UGC.

उच्च शिक्षण प्रणालीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास व परीक्षा पद्धतीवरील त्याचा परिणाम

प्रा. मंजूषा निगडे

वाणिज्य विभाग, डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय येरवडा पुणे - ०६

Corresponding Author - प्रा. मंजूषा निगडे

DOI - 10.5281/zenodo.19347256

उच्च शिक्षण प्रणाली ही राष्ट्राच्या बौद्धिक, सामाजिक व आर्थिक विकासाची आधाररचना आहे. भारतातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात गेल्या काही वर्षांत महत्त्वपूर्ण रचनात्मक व धोरणात्मक बदल झाले आहेत. *University Grants Commission (UGC)* यांच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार आणि *National Education Policy 2020* (राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०) अंतर्गत *Choice Based Credit System (CBCS)*, सेमिस्टर पद्धत, कौशल्याधारित शिक्षण व डिजिटल परीक्षा प्रणाली यांची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. या संशोधनाचा उद्देश उच्च शिक्षण प्रणालीतील बदलांचा परीक्षा पद्धतीवर झालेल्या परिणामांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा आहे. अभ्यासातून असे आढळते की नव्या सुधारणांमुळे पारदर्शकता, लवचिकता व कौशल्याधारित मूल्यांकन वाढले आहे; मात्र डिजिटल दरी, अंतर्गत मूल्यमापनातील असमानता आणि तांत्रिक अडचणी ही आव्हाने अजूनही कायम आहेत.

प्रस्तावना:

उच्च शिक्षण ही मानवी भांडवल निर्मितीची प्रमुख प्रक्रिया आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत वार्षिक परीक्षा व पाठांतराधारित मूल्यमापनाला अधिक महत्त्व देण्यात येत होते. परंतु जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा विकास व शैक्षणिक सुधारणा यांमुळे शिक्षण व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. UGC व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अंतर्गत उच्च शिक्षण व्यवस्थेला बहुआयामी, कौशल्याभिमुख आणि विद्यार्थी-केंद्रित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या बदलांचा थेट परिणाम परीक्षा प्रणालीवर झाला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतातील उच्च शिक्षण प्रणालीची रचना अभ्यासणे.
२. पारंपरिक व नव्या परीक्षा पद्धतींची तुलना करणे.

३. CBCS व सेमिस्टर पद्धतीचा परीक्षा प्रक्रियेवर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.
४. डिजिटल परीक्षा प्रणालीतील अडचणी व संधी यांचा अभ्यास करणे.

गृहीते (Hypotheses):

- H1: उच्च शिक्षणातील सुधारणांमुळे परीक्षा प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढली आहे.
- H2: सतत व सर्वकष मूल्यमापन पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत वाढ होते.
- H3: डिजिटल परीक्षा प्रणाली कार्यक्षम असली तरी ग्रामीण व शहरी भागांमध्ये असमानता निर्माण करते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):**१. संशोधनाचा प्रकार:**

हा अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे.

२. माहिती संकलन पद्धती:

या लेखासाठी दुय्यम साधनाचा वापर केला आहे.

दुय्यम माहिती: UGC अहवाल, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० दस्तऐवज, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल

३. विश्लेषण साधने, तुलनात्मक विश्लेषण, टक्केवारी पद्धत, धोरणात्मक विश्लेषण

४. पारंपरिक परीक्षा पद्धती, वार्षिक परीक्षा प्रणाली, पाठांतरावर आधारित प्रश्नपत्रिका बाह्य मूल्यमापनावर अधिक भर

अंतर्गत मूल्यमापनाचे कमी प्रमाण, निकाल जाहीर होण्यास विलंब

मर्यादा:

कौशल्यांचा अपुरा विकास, विद्यार्थ्यांवर मानसिक ताण, व्यवहारज्ञानाचे कमी मूल्यमापन

सुधारित परीक्षा पद्धती:

(अ) सेमिस्टर व CBCS पद्धत, वर्षातून दोन परीक्षा, क्रेडिट आधारित विषय निवड, अंतर्गत + बाह्य मूल्यमापन

(ब) सतत व सर्वकष मूल्यमापन, असाइनमेंट, सादरीकरण, प्रकल्प कार्य, केस स्टडी

(क) डिजिटल परीक्षा प्रणाली, ऑनलाईन परीक्षा, संगणकाधारित चाचण्या, ऑन-स्क्रीन मूल्यमापन, त्वरित निकाल प्रक्रिया

परीक्षा पद्धतीतील सुधारणा : परिणामांचे विश्लेषण व तुलनात्मक अध्ययन:

भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत गेल्या काही वर्षांत मोठे बदल घडत आहेत. पारंपरिक पाठांतराधारित शिक्षणाची जागा आता कौशल्याधारित व परिणामाधारित शिक्षण घेऊ लागले आहे. या बदलांची सर्वात महत्त्वाची बाजू म्हणजे परीक्षा पद्धतीतील सुधारणा. नवीन पद्धतीत विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देत पारंपरिक वार्षिक परीक्षांच्या तुलनेत अधिक लवचिक, व्यापक आणि आधुनिक मूल्यमापन प्रणाली विकसित केली गेली आहे. यामुळे शिक्षणाची गुणवत्ता, विद्यार्थ्यांची शिकण्याची प्रक्रिया आणि संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम दिसून येतात.

सुधारित परीक्षा पद्धतीचे सकारात्मक परिणाम:

सुधारित परीक्षा पद्धतीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सर्वकष मूल्यमापन (Holistic Assessment). लिखित परीक्षांबरोबरच प्रकल्प कार्य, practically उपक्रम, सादरीकरण, ओपन बुक चाचण्या, पोर्टफोलिओ मूल्यमापन अशा विविध माध्यमांद्वारे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाचा आणि कौशल्यांचा अंदाज घेतला जातो. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, तर्कशक्ती, समस्या सोडविण्याची क्षमता, संवादकौशल्य, नेतृत्वगुण यांसारख्या २१ व्या शतकातील महत्त्वाच्या कौशल्यांचा विकास होतो. डिजिटल तपासणी, ऑनलाईन नोंदी आणि संगणकीकृत गुणांकनामुळे परीक्षा प्रक्रियेत पारदर्शकता आणि विश्वासाहता वाढली आहे. पूर्वी अनेक आठवडे लागणारी निकाल प्रक्रिया आता काही दिवसांमध्ये पूर्ण होते, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण व करिअरसंदर्भातील निर्णय वेळेवर घेता येतात. या पद्धतीचा आणखी एक मोठा फायदा म्हणजे कौशल्याधारित शिक्षणाला मिळालेला वेग. नव्या प्रणालीत पाठांतराला महत्त्व नसून संकल्पनांचे आकलन, practically उपयोग,

विचारशक्ती आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता अधिक तपासली जाते. यामुळे विद्यार्थी केवळ परीक्षापुरते न शिकता प्रत्यक्ष जीवनात वापरता येणारी कौशल्ये विकसित करतात. तसंच, Multiple Entry–Exit प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणामध्ये लवचिकता मिळाली आहे. आवश्यकतेनुसार विद्यार्थ्यांना काही काळ शिक्षणातून ब्रेक घेण्याची किंवा कोर्स बदलण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. त्यांच्या आधीच्या शिक्षणाचे ‘क्रेडिट्स’ डिजिटल स्वरूपात सुरक्षित राहतात, त्यामुळे शिक्षणातील अडथळे कमी होतात.

नकारात्मक परिणाम व आव्हाने:

सुधारित प्रणालीचे अनेक फायदे असले तरी काही गंभीर आव्हानांनाही तोंड द्यावे लागत आहे. सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे शिक्षकांवरील वाढलेला कामाचा ताण. सातत्याने प्रकल्प तपासणी, पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन, डिजिटल नोंदी, विद्यार्थ्यांचे वर्तन व शिकण्याची प्रगती यांचे नियमित निरीक्षण या जबाबदाऱ्या शिक्षकांच्या कामाचा भार वाढवतात. या प्रक्रियेसाठी शिक्षकांना अतिरिक्त प्रशिक्षणाचीही गरज भासते. अंतर्गत मूल्यांकन प्रणालीमुळे गुणांकनातील असमानता दिसून येते. प्रत्येक शिक्षकाचे निकष वेगवेगळे असल्याने काही शाळांकडून जास्त किंवा कमी गुण दिले जाण्याची शक्यता असते. ग्रामीण व शहरी शाळांमधील साधनसुविधांतील फरक यामध्ये अधिक असमतोल निर्माण करतो. तांत्रिक सुविधांचा अभावही मोठे आव्हान आहे. ग्रामीण भागात इंटरनेट, संगणक, स्मार्टफोन, वीजपुरवठा यांचा अभाव असल्यामुळे अनेक विद्यार्थी डिजिटल परीक्षेपद्धतीशी जुळवून घेऊ शकत नाहीत. यामुळे डिजिटल दरी (Digital Divide) अधिक वाढते. ऑनलाइन परीक्षांमध्ये नकल करण्याची, तांत्रिक फेरफार करण्याची किंवा दुसऱ्याद्वारे परीक्षा देण्याची शक्यता असल्याने गैरप्रकारांची भीती देखील वाढते. यासाठी

अधिक सुरक्षित सॉफ्टवेअर, निरीक्षण साधने आणि तांत्रिक आश्वासनाची गरज आहे.

पारंपरिक आणि सुधारित परीक्षा पद्धतीचे तुलनात्मक विश्लेषण:

पारंपरिक परीक्षा पद्धतीत वर्षातून एक किंवा दोन मोठ्या परीक्षा होऊन विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन केले जात असे. हे मूल्यमापन प्रामुख्याने पाठांतर व माहिती पुनरुत्पादनावर आधारित असे. संपूर्ण प्रक्रिया मॅन्युअल असल्यामुळे निकाल उशिरा मिळत आणि अनेकदा मानवी चुका होण्याची शक्यता असे. याच्या तुलनेत सुधारित पद्धतीत सेमिस्टर प्रणाली, सतत मूल्यमापन, प्रकल्प आणि practically आधारित चाचण्या, डिजिटल तपासणी यावर भर आहे. शिक्षणाचा दृष्टिकोन “ज्ञान देणे” या पारंपरिक विचारातून बाहेर येऊन “परिणामाधारित शिक्षण” असा झाला आहे. विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण, practically उपयोग, नवोन्मेष, तर्कसंगत विचार आणि कौशल्यविकास या गोष्टींना आता अधिक प्राधान्य दिले जाते. परीक्षा पद्धतीतील सुधारणा ही भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील अत्यंत महत्वाची आणि आवश्यक बदलाची पायरी आहे. या सुधारणांमुळे शिक्षण अधिक आधुनिक, कौशल्यकेंद्रित, पारदर्शक आणि विद्यार्थीमित्र बनत आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते. मात्र, तांत्रिक सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण, मूल्यांकनातील समता आणि डिजिटल दरी यांसारख्या आव्हानांना तातडीने सामोरे जाणे आवश्यक आहे. योग्य नियोजन आणि प्रभावी अंमलबजावणी झाल्यास सुधारित परीक्षा पद्धती भारताच्या शिक्षणव्यवस्थेला नव्या उंचीवर नेऊ शकते.

निष्कर्ष:

या विश्लेषणात्मक अभ्यासावरून असे निष्पन्न होते की उच्च शिक्षण प्रणालीतील सुधारणांमुळे परीक्षा पद्धतीत गुणात्मक बदल झाले आहेत. सतत मूल्यमापन, डिजिटल परीक्षा प्रणाली व कौशल्याधारित प्रश्नरचना यामुळे शिक्षण अधिक परिणामकारक झाले आहे. तथापि, डिजिटल सुविधा सर्वत्र उपलब्ध करून देणे, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि अंतर्गत मूल्यमापनात एकसमानता राखणे आवश्यक आहे.

परीक्षा पद्धतीतील अपेक्षित सुधारणा:

भारतीय शिक्षणव्यवस्था सतत परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत आहे. शिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण, कौशल्याधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित व्हावे यासाठी गेल्या काही वर्षांत परीक्षा पद्धतीत महत्त्वपूर्ण बदल करण्यात आले आहेत. पारंपरिक, पाठांतराधारित पद्धतीच्या मर्यादा दूर करून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला पोषक असलेली नवीन परीक्षा प्रणाली लागू केली गेली आहे. या सुधारित पद्धतीमुळे शिक्षणव्यवस्थेवर अनेक सकारात्मक परिणाम झाले असले तरी काही आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. ह्या सर्व पैलूंचा विचार करून या निबंधात परीक्षा पद्धतीचा परिणाम विश्लेषण, तुलनात्मक आढावा, तसेच भविष्यासाठी सूचना यांचा व्यापक आढावा घेतला आहे.

सुधारित परीक्षा पद्धतीचे सकारात्मक परिणाम:

सुधारित परीक्षा प्रणालीचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सर्वकष मूल्यमापन. विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन केवळ एकदाच होणाऱ्या वार्षिक परीक्षांवर आधारित नसून प्रकल्प कार्य, practically उपक्रम, सादरीकरणे, पोर्टफोलिओ, लघुतपासणी, ओपन-बुक परीक्षा अशा विविध माध्यमांतून केले जाते. या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांची सर्जनशीलता, तर्कशक्ती, समस्या सोडवण्याची क्षमता, संवादकौशल्ये, सहकार्य आणि मूल्याधिष्ठित वृत्ती यांचा विकास होतो.

डिजिटल तपासणी, ऑनलाइन नोंदीकरण आणि संगणकीकृत प्रक्रियेमुळे परीक्षेत पारदर्शकता आणि अचूकता वाढली आहे. पूर्वी काही आठवडे लागणारी निकाल प्रक्रिया आता काही दिवसांत पूर्ण होते. यामुळे उच्च शिक्षण, प्रवेश प्रक्रिया आणि करिअर नियोजनासाठी विद्यार्थ्यांना योग्यवेळी निर्णय घेता येतो. नवी परीक्षा पद्धती कौशल्याधारित शिक्षणाला प्रोत्साहन देते. विद्यार्थी फक्त पाठांतरापुरते मर्यादित राहत नाहीत; तर संकल्पनांचे आकलन, त्यांचा practically उपयोग, विचारविश्लेषण, नवोन्मेष क्षमता या गुणांवर भर देतात. यामुळे विद्यार्थी भविष्यातील रोजगार, उद्योजकता आणि तंत्रज्ञानकेंद्रित जगाशी अधिक सक्षमतेने जुळवून घेतात. तसेच, Multiple Entry-Exit प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांना आवश्यकतेनुसार शिक्षणात खंड घेण्याची, वेगळ्या अभ्यासक्रमात जाण्याची किंवा नंतर पुनःप्रवेश घेण्याची संधी उपलब्ध होते. त्यांच्या 'क्रेडिट्स' सुरक्षित राहतात, ज्यामुळे शिक्षणात लवचिकता वाढते.

नकारात्मक परिणाम व आव्हाने:

सुधारित पद्धतीचे फायदे जरी मोठे असले तरी काही आव्हाने दुर्लक्ष करता येणार नाहीत. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे शिक्षकांचा वाढलेला कामाचा ताण. सतत मूल्यमापन, प्रकल्प तपासणी, डिजिटल नोंदी, विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण, पोर्टफोलिओ व्यवस्थापन या सर्वांमुळे शिक्षकांवर मोठा भार पडतो. या प्रक्रियेसाठी त्यांना नवीन कौशल्यांचे प्रशिक्षणही घ्यावे लागते. अंतर्गत मूल्यांकन प्रणालीमुळे गुणांमध्ये असमानता दिसून येऊ शकते. प्रकल्प, practically आणि पोर्टफोलिओ मूल्यमापनासाठी सर्व शिक्षकांचे निकष वेगवेगळे असल्यास काही विद्यार्थ्यांना अन्याय होण्याची शक्यता असते. शहरी व ग्रामीण शाळांतील पातळीतील फरकही यामध्ये भर घालतो. ग्रामीण भागात इंटरनेट, संगणक, स्मार्टफोन, वीजपुरवठा आणि

डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असल्यामुळे डिजिटल दरी निर्माण होते. परीक्षांचे डिजिटलीकरण ग्रामीण विद्यार्थ्यांना समान लाभ देऊ शकत नाही, ज्यामुळे शैक्षणिक असमानता वाढण्याची भीती आहे. ऑनलाईन परीक्षांमध्ये नकल करण्याची शक्यता, दुसऱ्याद्वारे परीक्षा देणे, सॉफ्टवेअरशी छेडछाड इत्यादी गैरप्रकारांचे धोके देखील वाढतात. योग्य तांत्रिक निरीक्षण नसल्यास मूल्यांकनाची विश्वासार्हता कमी होऊ शकते. पारंपरिक व सुधारित परीक्षा पद्धतीचे तुलनात्मक विश्लेषण पारंपरिक परीक्षा पद्धती मुख्यतः वार्षिक परीक्षांवर आधारित होती. या पद्धतीत विद्यार्थ्यांना एकाच वेळी मोठा अभ्यास करून पाठांतराच्या आधारे गुण मिळवावे लागत. मूल्यांकनाची प्रक्रिया मॅन्युअल असल्यामुळे त्रुटी, विलंब आणि ताण वाढत असे. सुधारित पद्धतीत मात्र सेमिस्टर पद्धती, सतत मूल्यमापन, डिजिटल तपासणी, प्रकल्पाधारित शिक्षण, practically परीक्षांवर भर दिला जातो. शिक्षणाचा दृष्टिकोन “ज्ञान देणे” या पारंपरिक भूमिकेतून बदलून आता “परिणामाधारित शिक्षण” असा झाला आहे. विद्यार्थी-केंद्रित, अनुभवाधारित आणि कौशल्यविकासाला प्राधान्य देणारे हे शिक्षण अधिक आधुनिक आणि उपयुक्त ठरू लागले आहे.

भविष्यवेध :

सुधारित परीक्षा पद्धती प्रभावीपणे राबवण्यासाठी खालील सूचना अत्यंत आवश्यक आहेत:

१. ग्रामीण भागात डिजिटल पायाभूत सुविधा मजबूत करणे. उच्चगती इंटरनेट, संगणक लॅब, स्मार्ट क्लासरूम आणि वीजपुरवठा यांची उपलब्धता सुनिश्चित करून डिजिटल दरी कमी करणे.
२. शिक्षकांना परिणामाधारित शिक्षणाचे प्रशिक्षण देणे. सतत कार्यशाळा, डिजिटल साधनांचे मार्गदर्शन

आणि कौशल्याधारित मूल्यमापन पद्धतींचे प्रशिक्षण देणे.

३. अंतर्गत मूल्यमापनासाठी एकसमान निकष तयार करणे. मानकीकृत रुब्रिक्स आणि मूल्यांकन पद्धती लागू करून गुणांतील असमानता कमी करणे.
४. ऑनलाईन परीक्षांसाठी प्रगत निरीक्षण प्रणाली वापरणे AI आधारित देखरेख, चेहरा ओळख प्रणाली, सुरक्षित ब्राउझर इत्यादींचा वापर करून गैरप्रकारांना आळा घालणे.
५. धोरणांचे सतत मूल्यमापन करणे. विद्यमान धोरणांची परिणामकारकता तपासून आवश्यक ते बदल करणे आणि जागतिक मानकांनुसार अद्ययावत ठेवणे. परीक्षा पद्धतीतील सुधारणा ही शिक्षणव्यवस्थेतील एक अत्यंत महत्त्वाची आणि सकारात्मक दिशा दर्शवणारी प्रक्रिया आहे. या सुधारणांमुळे शिक्षण अधिक कौशल्याधारित, आधुनिक, तंत्रज्ञानाभिमुख आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला अनुरूप बनते. मात्र या पद्धतीतील आव्हाने सोडवण्यासाठी शासकीय संस्थांनी, शिक्षकांनी, पालकांनी आणि समाजाने एकत्रितपणे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. योग्य अंमलबजावणी, नियमित मूल्यमापन आणि तांत्रिक सुविधांची उपलब्धता यांची खात्री झाल्यास ही सुधारित परीक्षा पद्धती देशाच्या शिक्षणव्यवस्थेला अधिक सक्षम, न्याय्य आणि परिणामकारक बनवू शकते.

संदर्भ सूची:

मराठी संदर्भ सूची:

१. शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (मराठी आवृत्ती). नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन, २०२०.

२. मराठी विश्वकोश मंडळ. विद्यापीठ – मराठी विश्वकोश प्रथमावृत्ती. पुणे: मराठी विश्वकोश मंडळ, १९९८.
३. जोशी, स. ग. भारतातील उच्च शिक्षणाचा इतिहास. पुणे: लोकप्रिय प्रकाशन, २००५
४. पाटील, वि. रा. उच्च शिक्षण आणि समाज. मुंबई: साहित्य प्रकाशन, २०१२ .

इंग्रजी संदर्भ सूची:

1. Altbach, Philip G., and Knight, Jane. The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities. Journal of Studies in International Education, 2007.
2. Barnett, Ronald. The Idea of Higher Education. Buckingham: Open University Press, 1990.
3. Scott, Peter. The Meanings of Mass Higher Education. Buckingham: SRHE & Open University Press, 1995.
4. UNESCO. Global Education Monitoring Report. Paris: UNESCO Publishing, 2022.
5. Trow, Martin. Reflections on the Transition from Elite to Mass to Universal Access in Higher Education. Berkeley: University of California, 2007.
6. University Grants Commission. (2022). Guidelines on CBCS. New Delhi.
7. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
8. Tilak, J.B.G. (2018). Higher education in India. Journal of Educational Planning and Administration.
9. OECD. (2019). Education at a Glance. Paris.

Higher Education in India: Historical Foundations and Contemporary Transformation

Prof. Sachin Shivaji Gulig

Asst. Professor, Dept. of History

Dr. Ambedkar College of Arts and Commerce, Yerwada, Pune- 6

Corresponding Author – Prof. Sachin Shivaji Gulig

DOI - 10.5281/zenodo.19347298

Abstract:

Higher education in India has a long and rich history that reflects the country's intellectual traditions and social changes. From ancient centres of learning such as Nalanda University and Takshashila to the modern university system developed during the colonial and post-independence periods, the structure of higher education has continuously evolved. This research paper examines the historical foundations and contemporary transformation of higher education in India. The study aims to understand how historical developments, government policies, and social needs have shaped the present higher education system. The research is based on secondary data collected from books, research journals, government reports, and policy documents. Information from institutions such as the University Grants Commission and the Ministry of Education, Government of India has been used to analyse recent developments in the sector. The study describes the major stages in the evolution of higher education, including ancient education traditions, the influence of colonial education policies, post-independence expansion, and recent reforms introduced through National Education Policy 2020. The paper highlights that higher education in India has expanded significantly in terms of institutions, student enrolment, and academic programs. At the same time, issues such as quality of education, access for all sections of society, research development, and employability remain important challenges. The study concludes that understanding the historical roots of higher education helps in analysing present reforms and planning future improvements. A balanced approach focusing on quality, innovation, and inclusiveness is essential for the sustainable development of higher education in India.

Keywords: *Higher Education, Educational Development, Historical Perspectives, Educational Transformation, Higher Education Policy, Indian Education System, Educational Reforms*

Introduction:

Higher education in India is not simply a sector of public policy; it is part of a larger story about knowledge, power, culture, and development. The country's intellectual traditions stretch back thousands of years. At the same time, modern universities operate within global ranking systems, digital networks, and competitive research frameworks. To understand where Indian higher education is headed, it is necessary to examine where it began and how it transformed across different historical moments. India today

has one of the largest higher education systems in the world in terms of enrolment and number of institutions. The scale is enormous. Yet scale alone does not define success. The deeper question concerns how effectively this system balances expansion with excellence, inclusion with quality, and autonomy with accountability. This paper adopts a descriptive and analytical approach. It first examines the historical foundations of higher education in India, then explores structural developments during the colonial and post-independence periods, and

finally analyses contemporary reforms, especially in the context of globalization, privatization, and digital transformation.

Objectives of the Study:

1. To study the historical development of higher education in India.
2. To examine the major stages of transformation in India's higher education system.
3. To analyze the role of government policies in shaping modern higher education in India.
4. To evaluate the present trends and challenges in contemporary higher education in India.

Hypotheses of the Study:

H1: Historical developments have significantly influenced the structure of the present higher education system in India.

H2: Contemporary reforms and policies have positively contributed to the transformation of higher education in India.

Research Methodology:

This research paper is based on secondary data. The study uses descriptive and analytical methods to understand the historical development and contemporary transformation of higher education in India. Information has been collected from books, research journals, government reports, policy documents, and academic publications related to higher education. Important data sources include reports of the University Grants Commission, the Ministry of Education, Government of India, and the All-India Survey on Higher Education. Additional information has been taken from newspapers, official websites, and previous research studies. The collected data has been analysed to

understand historical trends, policy changes, and recent developments in higher education in India.

Historical Foundations of Higher Education in India:

1. Ancient Traditions of Organized Learning:

The roots of higher learning in India can be traced to ancient institutions that functioned as centres of advanced scholarship. Universities such as Takshashila and Nalanda were not "universities" in the modern bureaucratic sense, but they operated as organized residential learning communities with structured curricula and international student bodies. Education during this period was deeply personal and mentor-based. The guru-shishya model emphasized dialogue, discipline, and intellectual debate. Knowledge was not fragmented into narrow specializations. Philosophy, grammar, medicine, astronomy, mathematics, and political thought were taught in integrated ways. What stands out about these early institutions is their openness. Students travelled from different parts of Asia to study in India. Intellectual exchange was encouraged. Libraries were extensive. Scholarly debate was central to academic life. Education was seen not only as skill acquisition but as moral and spiritual development. These foundations shaped India's enduring respect for knowledge as a transformative force. Even today, discussions around holistic education echo these ancient traditions.

2. Medieval Adaptations and Cultural Continuity:

The medieval period introduced new cultural and intellectual influences. With the establishment of Islamic rule in parts of India, madrasahs and other centres of learning gained prominence. These institutions focused on theology, law, literature, astronomy, and mathematics. Persian and Arabic became important academic languages in certain regions.

While the structure of higher learning changed, intellectual activity did not disappear. Instead, it adapted to new political and cultural contexts. Scholarship continued in courts, religious centres, and informal networks of teachers and students. This period illustrates that Indian higher education has always been dynamic. It has absorbed external influences while preserving continuity in intellectual traditions. Rather than a complete break, the medieval era represents adaptation within changing historical conditions.

Colonial Intervention and Structural Transformation:

The arrival of British colonial power introduced a decisive structural shift. Education became institutionalized under state supervision. Policies were framed with administrative goals in mind. English was introduced as the primary medium of higher instruction in many institutions. The establishment of universities in Calcutta, Bombay, and Madras in 1857 marked the beginning of the modern university system in India. These universities were largely affiliating bodies responsible for conducting examinations and awarding degrees. Colleges across regions were attached to them. This model standardized curriculum and assessment. It also created a new educated middle-class familiar with Western political thought, science, and law. However, it marginalized indigenous systems of knowledge and limited educational access to urban elites. The colonial system introduced features that remain influential today: centralized regulation, examination-based evaluation, degree certification, and formal disciplinary divisions. While the motivations of colonial policy were not purely educational, the institutional framework laid the foundation for post-independence expansion.

Post-Independence Expansion and Nation-Building:

After independence in 1947, higher education was seen as essential for national development. The newly formed government recognized that universities would play a critical role in economic planning, scientific research, and social transformation. The establishment of the University Grants Commission (UGC) formalized coordination and funding mechanisms. Public universities expanded across states. Institutions of national importance, such as the IITs and IIMs, were established to promote technical and managerial expertise. Access became a priority. Reservation policies aimed to correct historical inequalities. Scholarships and public funding supported first-generation learners. Enrolment increased steadily over the decades. However, expansion also produced challenges. Rapid growth strained infrastructure. Research funding remained limited. Many state universities faced administrative rigidity and financial constraints. Quality varied significantly across institutions. Despite these challenges, the post-independence period marked the democratization of higher education. Universities became instruments of social mobility and regional development.

Liberalization and Market-Oriented Shifts:

The economic reforms of 1991 reshaped the higher education landscape. Liberalization opened the economy to global competition, increasing demand for skilled professionals. Engineering, management, information technology, and applied sciences experienced rapid growth. Private institutions emerged in large numbers, particularly in professional education. While this expansion increased capacity, it also raised concerns regarding affordability and quality control. Higher education increasingly aligned with labour market outcomes.

Employability became a central theme. Industry collaborations expanded. International mobility of students and faculty increased. This phase signalled a shift in how higher education was perceived. It was no longer viewed solely as a public welfare service but also as an economic driver in a global knowledge system.

Contemporary Reform and Policy Reorientation:

The National Education Policy 2020 represents the most comprehensive recent reform effort. It aims to restructure higher education around flexibility, multidisciplinary learning, and research intensity. The policy proposes a four-year undergraduate structure with multiple exit options, academic credit transfer systems, and institutional restructuring to reduce fragmentation. It encourages autonomy while seeking stronger accreditation mechanisms. One of its ambitious goals is to increase the Gross Enrolment Ratio to 50 percent by 2035. It also emphasizes digital learning, vocational integration, and the strengthening of research through a proposed National Research Foundation. The reform vision reflects a blend of historical awareness and global benchmarking. It attempts to combine holistic learning with international competitiveness.

Digital Transformation and Hybrid Education:

Technology has become central to higher education delivery. Online platforms, digital libraries, and blended learning models expanded significantly, especially during the COVID-19 pandemic. Digital tools increased reach but also exposed inequalities. Students from rural and economically weaker backgrounds faced connectivity challenges. The digital divide highlighted the need for infrastructure investment alongside technological innovation. In the long

term, digital integration may support flexible learning pathways and interdisciplinary collaboration. However, technology must complement rather than replace meaningful academic engagement.

Persistent Challenges:

- Despite progress, structural issues remain.
- Research output is concentrated in a limited number of institutions. Funding for innovation remains uneven. Many colleges operate under affiliation systems that restrict curricular flexibility.
- Equity concerns continue. While enrolment has improved among historically marginalized communities, retention and completion gaps remain.
- Graduate employability is another concern. Skill mismatches between academic curricula and industry expectations require ongoing curricular reform and stronger industry linkages.

Finally, governance complexity persists due to overlapping regulatory bodies and federal coordination challenges between central and state authorities.

Higher Education and National Development:

India's demographic profile presents both opportunity and risk. A young population can drive economic growth if adequately educated. Higher education institutions must therefore function as engines of research, innovation, and social mobility. Beyond economics, universities play a civic role. They cultivate critical thinking, democratic values, and scientific temper. They serve as spaces for dialogue and social reflection. The strength of higher education will influence India's position in global science, technology, and policy discourse. Sustained investment, academic freedom, and inclusive growth will determine its trajectory.

Conclusion:

Higher education in India has evolved through ancient intellectual traditions, colonial restructuring, post-independence expansion, and contemporary reform. Each phase has left its imprint on institutional culture and policy design. Today's transformation is complex. Expansion continues, digital tools reshape pedagogy, private participation grows, and policy reforms attempt structural modernization. Yet enduring challenges—quality, equity, governance, and research capacity—require consistent attention. The future of Indian higher education depends on balancing access with excellence and autonomy with accountability. If managed thoughtfully, the system can become a global knowledge leader rooted in its rich intellectual heritage.

References:

1. Agarwal, P. (2009). *Indian higher education: Envisioning the future*. Sage Publications.
2. Agarwal, S. (2013). Higher education in India: Growth, challenges and opportunities. *International Journal of Research in Education Methodology*, 2(3), 102–110.
3. Altbach, P. G. (2016). *Global perspectives on higher education*. Johns Hopkins University Press.
4. Altbach, P. G., & Salmi, J. (2011). *The road to academic excellence: The making of world-class research universities*. World Bank.
5. Ambedkar, B. R. (1945). *Pakistan or the partition of India*. Thacker & Co.
6. Carnoy, M. (2014). *Higher education and economic development*. Stanford University Press.
7. Chitnis, S. (2000). Higher education in India: The role of the state and the market. *Social Scientist*, 28(9/10), 23–41.
8. Government of India. (2020). *National education policy 2020*. Ministry of Education.
9. Jayaram, N. (2004). Higher education in India: Massification and change. *Social Scientist*, 32(1/2), 50–61.
10. Kumar, K. (2005). *Political agenda of education: A study of colonialist and nationalist ideas*. Sage Publications.
11. Naik, J. P. (1965). *Education and development in India*. Allied Publishers.
12. Tilak, J. B. G. (2015). Private higher education in India. *Economic and Political Weekly*, 50(40), 32–38.
13. University Grants Commission. (2019). *Annual report 2018–2019*. UGC.
14. Varghese, N. V. (2015). Challenges of massification of higher education in India. *International Higher Education*, 80, 15–17.
15. World Bank. (2017). *Higher education in India: Issues, challenges and policy options*. World Bank Publications.

उच्च शिक्षण घेतलेल्या महिलांमध्ये उद्योजकता विकासाचे प्रमाण: एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. गीतांजली हाके

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे, महाराष्ट्र

Corresponding Author - प्रा. गीतांजली हाके

DOI - 10.5281/zenodo.19347317

घोषवारा (Abstract):

प्रस्तुत शोधनिबंध उच्च शिक्षण घेतलेल्या महिलांमधील उद्योजकता विकासाच्या प्रमाणाचा आणि स्वरूपाचा चिकित्सक अभ्यास करतो. जागतिकीकरणाच्या युगात शिक्षण हे महिलांना केवळ नोकरीसाठी नव्हे, तर 'रोजगार देणारा' (Job Creator) बनवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासात असे दिसून येते की, उच्च शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास आणि तांत्रिक कौशल्ये विकसित होतात, परंतु कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि भांडवलाची कमतरता यामुळे उद्योजकतेचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी आहे. हा पेपर महिला उद्योजकांसाठी असलेल्या सरकारी योजनांचा प्रभाव आणि सामाजिक अडथळांचे विश्लेषण करतो.

कीवर्ड्स: उच्च शिक्षण, महिला उद्योजकता, आर्थिक सक्षमीकरण, स्टार्टअप, कौशल्य विकास.

प्रस्तावना (Introduction):

महिला सक्षमीकरण हा केवळ सामाजिक मुद्दा नसून तो देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा आहे. उच्च शिक्षणामुळे महिलांच्या जाणीवा विस्तारतात. पारंपारिक चौकटीबाहेर पडून स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याची प्रवृत्ती अलीकडच्या काळात वाढली आहे. 'स्टार्टअप इंडिया' आणि 'स्टँडअप इंडिया' सारख्या योजनांनी यात मोलाची भर घातली आहे. तरीही, उच्च शिक्षित महिलांमध्ये नोकरी करण्याकडे कल जास्त आहे की स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याकडे, याचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Research):

१. उच्च शिक्षित महिलांमधील उद्योजकतेच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.

२. उच्च शिक्षण आणि उद्योजकीय कौशल्ये यांच्यातील सहसंबंध तपासणे.
३. महिलांना उद्योजक बनण्यापासून रोखणाऱ्या घटकांचे (अडथळांचे) विश्लेषण करणे.
४. महिला उद्योजकतेसाठी असलेल्या शासकीय धोरणांच्या परिणामकारकतेचा आढावा घेणे.

गृहीतके (Hypotheses):

- H₁: उच्च शिक्षण महिलांमध्ये उद्योजकीय वृत्ती विकसित करण्यास सकारात्मक मदत करते.
- H₀: उच्च शिक्षण असूनही सामाजिक आणि आर्थिक कारणांमुळे महिलांमध्ये प्रत्यक्ष उद्योजकतेचे प्रमाण कमी आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

- नमुना निवड (Sampling): या अभ्यासासाठी पुणे शहरामधील १०० उच्च शिक्षित महिलांची (पदवी आणि पदव्युत्तर) निवड 'रँडम सॅम्पलिंग' पद्धतीने केली आहे.

- माहिती संकलन: प्रश्नावली (Questionnaire) आणि मुलाखतींच्या माध्यमातून प्राथमिक माहिती गोळा केली आहे.
- सांख्यिकीय साधने: डेटा विश्लेषणासाठी टक्केवारी, सरासरी आणि सहसंबंध (Correlation) या साधनांचा वापर केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन (Data Analysis):

शिक्षणाचा स्तर	नोकरीकडे कल (%)	व्यवसायाकडे कल (%)	इतर (%)
पदवी (UG)	६०%	१५%	२५%
पदव्युत्तर (PG)	५५%	२५%	२०%
व्यावसायिक (MBA/Tech)	४०%	५०%	१०%

चिकित्सक निरीक्षण:

- व्यावसायिक शिक्षण (MBA, Engineering) घेतलेल्या महिलांमध्ये उद्योजकतेचे प्रमाण सामान्य पदवीधरांपेक्षा जास्त आहे.
- ७०% महिलांनी 'भांडवलाची अनुपलब्धता' हे उद्योजकतेतील मोठे आव्हान असल्याचे सांगितले.
- शिक्षणाने 'रिस्क घेण्याची क्षमता' वाढल्याचे ८०% महिलांनी मान्य केले.

४. सामाजिक दृष्टिकोन: आजही समाजाचा महिलांच्या व्यावसायिक क्षमतेवर पूर्ण विश्वास नाही.

निष्कर्ष (Conclusion):

उच्च शिक्षण हे महिला उद्योजकता विकासासाठी आवश्यक इंधन आहे, परंतु ते पुरेसे नाही. शिक्षणामुळे तांत्रिक ज्ञान मिळते, मात्र उद्योजकीय परिसंस्था (Ecosystem) निर्माण करण्यासाठी विशेष प्रशिक्षणाची गरज आहे. उच्च शिक्षित महिलांमध्ये कल्पकता (Innovation) आहे, पण त्यांना योग्य मार्गदर्शन आणि सुरुवातीच्या टप्प्यावर आर्थिक पाठबळ मिळाल्यास हे प्रमाण दुप्पट होऊ शकते.

महिला उद्योजकतेतील आव्हाने (Challenges):

१. वित्तीय समस्या: बँकांकडून कर्ज मिळवताना मालमत्ता तारण ठेवण्यातील अडचणी.
२. दुहेरी जबाबदारी: घर आणि व्यवसाय यांचा समतोल राखताना येणारा ताण.
३. मार्केटिंग आणि नेटवर्किंग: बाजारपेठेतील स्पर्धा आणि नेटवर्किंगच्या संधींचा अभाव.

शिफारसी (Suggestions):

- विद्यापीठ स्तरावर 'Incubation Centers' ची स्थापना करून स्टार्टअपला प्रोत्साहन देणे.

- महिला उद्योजकांसाठी विशेष कमी व्याजदराच्या कर्ज योजनांची व्याप्ती वाढवणे.
- यशस्वी महिला उद्योजकांच्या यशोगाथांचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे.

संदर्भ सूची (Bibliography/References):

१. देशपांडे, अ. (२०२२). भारतीय महिला आणि उद्योजकता. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
२. Government of India. (2020). National Education Policy.
३. International Journal of Commerce and Management - "Role of Education in Female Entrepreneurship".

Integrating Indigenous Knowledge and Vocational Education: The Impact of NEP 2020 on the Sustainable Development of the Herbal Liquor Economy in Dahanu Taluka

Atul Mahipati Tele

Research Fellow, Assistant Professor in Accountancy,

Dnyan Bharti Society 's Sau. S.R. Karandikar Senior College of Commerce and Late MB.B.Irani College of Arts, Mumbai University, Vadkun, Dahanu Road -401602

Corresponding Author – Atul Mahipati Tele

DOI - 10.5281/zenodo.19347343

Abstract:

*At the intersection of indigenous knowledge systems, modern educational frameworks and sustainable economic development is a particularly pertinent paradigm for rural empowerment in India. The conceptual research paper in this essay analyzes the possible effect of National Education Policy (NEP) 2020 on sustainable development of Traditional herbal liquor industry in Dahanu Taluka in Palghar district, Maharashtra from an Indian perspective. Dahanu consists of a sizeable tribal strata, mostly Warli and Katkari communities with deep ethnobotanical knowledge. As for this knowledge in particular is particularly important when dealing with the fermentation of Mahua (*Madhuca longifolia*) and other locally obtained botanical infusions. Historically, the production of these traditional beverages has been restricted by law, stigmatized, and relegated to the back drop. And in consequence, tribal brewers have been exploited and the ancestral knowledge systems gradually eroded. This paper argues that the pedagogical shift in the NEP 2020—specifically its call for vocational education, Indian Knowledge Systems (IKS) promotion and local entrepreneurs—provides a potential road path to the formalization and sustainable development of this sector. Local institutions can offer scientific training in fermentation technology, sustainable harvesting, quality control, and business management, aligning localized educational curricula with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), particularly SDG 1 (No Poverty), SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), and SDG 12 (Responsible Consumption and Production). However, as many institutions are out of season and have no means to adapt to changing conditions, this paper provides a proposed pedagogical framework for local Higher Education Institutions (HEIs) in the Dahanu province aimed at addressing the dilemma between traditional practices and the external market. Additionally, it fills the gap regarding the current legal and socio-cultural landscape, identifying policy opportunities, recommendations and alignments to align excise policy at the state level with educational and entrepreneurial efforts. Finally, this paper proves that utilizing NEP should lead to a success.*

Keywords: National Education Policy 2020, Sustainable Development, Indigenous Knowledge, Herbal Liquor, Dahanu Taluka, Tribal Economy, Vocational Education, Mahua.

Introduction:

Dahanu Taluka, in the Palghar district of Maharashtra, is home primarily to the indigenous tribal communities of Warlis,

Kathodis and Malhar Kolis in the eco-sensitive area of the state. The diverse biodiversity of the area has enabled these communities to maintain a deep-rooted heritage of ethnobotanical knowledge developed over

centuries of coexistence with the area (Deokar & Shinde, 2019). At the core of the culture/botanical heritage is the traditional brewing of herbal liquors using the Mahua (*Madhuca longifolia*) plant and infused with different indigenous medicinal roots and barks. The agricultural and forest industry of the Thana (now Palghar/Thane) region has traditionally been closely tied to the political ecology as well as the survival strategies of the indigenous peoples (Saldanha, 1990). Herbal liquor brewing was, for generations, more than just a method for synthesizing intoxicants; it was a complicated socio-cultural practice, a local micro-economy, and an indigenous medicine. But in today's economy, this strategy is very much dismissed. In a colonial era, traditional brewers were stigmatized as "illicit liquor" and constrained to excise mentalities, leading to punitive legal actions as well as economic exploitation by intermediaries (Baviskar, 2018). A paradigm shift is being introduced in Indian education landscape with the commencement of NEP 2020. The NEP 2020 opens the door to an unprecedented scope through its focus on multidisciplinary learning, professional training, the integration of vocational training, as well the mainstreaming of Indian Knowledge Systems (IKS) (Government of India, 2020). The purpose of this paper is to examine the impact of strategic strategies to implement NEP 2020 on herbal liquor micro-economy in Dahanu Taluka as a catalyst for sustainable development of a marginalized traditional practice by formalizing a scientifically validated and economically viable business by using the herbal liquor sector as an agent.

The Herbal Liquor Economy and Traditional Knowledge in Dahanu:

1. The sociocultural and Ethnobotanical background:

The inhabitants of Dahanu and its tribal communities have always used non-timber forest based products (NTFPs) as a source of livelihood for their subsistence in the past (Ghate & Mehra, 2021). The Mahua tree is an idol in the tribal cosmology and in the everyday life of the tribe. The plant-based liquor that is served from flowers is shared with the community in festivals, wedding celebrations and religious ceremonies, and is the base that is used in the herbal extractions that remedy all sorts of illnesses including digestive disease and inflammation of joints (Patil & Deshmukh, 2021). The art of picking the flowers correctly with the proper blooming patterns, picking the flowers, and picking other complementary medicinal herbs and plants to the flowers is ancient knowledge transmitted by an orally based system.

2. Current Economic Realities and Marginalization:

Despite this rich cultural heritage, the herbal liquor enterprise in Dahanu is characterized by little access to formal sector activity, an informal, unorganised industry that is almost wholly outlawed. The Maharashtra Prohibition Act and very strict state excise regulations severely restricted the production and sales of traditional tribal brews. Thus, several systemic and structural problems emerge:

- **Economic Exploitation:** A production system is forced into secrecy as producers sell their product at low prices to syndicates in cities as a means to perpetuate poverty (Sharma, 2019).
- **Quality and Safety Risks:** As fermentation takes place in unregulated

environment, with no standardized scientific procedures, there can be contamination (e.g., high levels of methanol), increasing risk to public health.

- **Heritage Loss:** The age-old cultural stigma attached to the trade discourages the young, educated generation to learn the esoteric ethnobotanical knowledge, which results in cultural erosion, and distress migration to urban centers for unskilled labor.

How to Change: NEP 2020 to facilitate:

To implement the changes made in the context of multidisciplinary, the National Education Policy 2020 is a reflection of education that is indigenous to India but also a reflection of a higher and even global standard to be maintained in the education systems (Government of India, 2020). A number of core principles in NEP 2020 are applicable for revitalising Dahanu's herbal liquor sector.

1. Vocational inclusion as an integrated part of schooling:

NEP 2020 emphasizes the need for vocational education to be introduced from Grade 6 so that at least 50% of students will be exposed to vocational training (Government of India, Ministry of Skill Development and Entrepreneurship [MSDE], 2022). Within rural and tribal contexts such as Dahanu, vocational courses (for example IT or mechanic) need to be complemented by NTFP-focused modules at the local level. According to Kulkarni (2022), vocational education for rural consumers in India is only successful if it aligns with the local micro-economy. Schools and colleges can offer modules on scientific principles of fermentation, safe distillation practice, and sustainable harvest.

2. The policy strongly promotes Indian Knowledge Systems (IKS) being embedded in the formal curriculum:

The indigenous ways of identifying medicinal herbs, their seasonal life cycles, and the traditional brewing methods are examples of the tribal technique of ecological knowledge. Educational resources that take this knowledge into the classroom, in a way that allows us to validate it through modern botanical science, can overcome this historical stigma and give tribal students a sense of pride and ownership in the plants learned and are valued by both indigenous students and the teachers who teach them.

Aligning NEP 2020 with Sustainable Development Goals (SDGs):

Formalizing the herbal liquor industry through educational intervention fits well with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) and encourages holistic development in Dahanu Taluka (United Nations, 2015).

1. Economic Sustainability (SDG 1): No Poverty & SDG 8: Decent Work). Education turns informal brewers into licensed micro-entrepreneurs by creating official certifications on fermentation technology and managerial processes for tribal youth. Inspired by the formalization of Agave in Mexico (Tequila/Mezcal) or Feni in Goa, educated youth in Dahanu can brand and sell premium standardized Mahua and herbal spirits. Such a shift transforms the economic situation from subsistence-based illegal brewing into a high-value legalized industry, directly targeting poverty (SDG 1) and ensuring decent work (SDG 8) (Sharma, 2019).

2. Environmental Sustainability (SDG 12): Responsible Consumption & SDG 15: Life on Land). A major threat to Dahanu's ecology is

the unsustainable extraction of forest resources. An educational curriculum formulated through NEP 2020 can include sustainable harvesting practices and ensure that Mahua flowers and medicinal roots are harvested without destroying the environment (Singh & Rao, 2020). In addition to these, scientific training can bring more efficient distillation methods, which reduce the enormous volume of firewood traditionally used in rural brewing.

3. Social Sustainability (SDG 3: Good Health and Well-being & SDG 10: Reduced Inequalities):

By incorporating the trade into educational institutions, food safety, hygiene, and standardized chemical testing can be taught. This eliminates the risk to public health associated with contaminated liquor (SDG 3). Socially, this empowers the Warli and Katkari communities to reduce inequalities (SDG 10) as it enables them to take ownership of a legally recognized industry.

The Proposed Pedagogical Framework for Dahanu HEIs:

To realise the potential of NEP 2020 in the particular area of Dahanu, to ground the vision of NEP 2020 in a framework for the local Higher Education Institutions (HEIs) and vocational centres, this paper offers a structured framework:

1. Certificate Course in Traditional Fermentation Sciences:

- Curriculum: Yeast and fermentation biology, chemistry of alcohol distillation, identification and removal of toxic by-products, and alcohol by volume standardization (ABV).
- Outcome: The safe, hygienic, and scientifically sound production of traditional beverages.

2. Diploma in Ethnobotany and Sustainable Harvesting:

- Curriculum: Flora of the Western Ghats, sustainable foraging techniques, conservation of endangered medicinal plants, and organic propagation of herbs (Deokar & Shinde, 2019; Singh & Rao, 2020).
- Outcome: Environmental stewardship and reliable and sustainable supply chains.

3. Incubation and Entrepreneurship Hubs:

- Curriculum: Applying for FSSAI (Food Safety and Standards Authority of India) licenses, state excise regulation, packaging, branding, and e-commerce.
- Outcome: Build market-ready entrepreneurs who can launch legal, premium herbal liquor labels with potential to target a Geographical Indication (GI) tag for Dahanu's unique blends.

Challenges and Policy Implications:

Though the education framework for NEP 2020 is strong, realizing sustained development through NEP 2020 will present diversified educational needs in Dahanu herbal liquor production and is hard in practice. The lack of policy interventions to address unique hurdles and efforts in the education frameworks outlined in NEP 2020 are yet to take effect in the herbal liquor sector as one of the distinct and multifaceted issues faced by Dahanu.

1. Regulatory and Legal Obstacles: The biggest stumbling block continues to be the state's excise policies, which have always approached indigenous liquor with a punitive-centric view. For educational outcomes to translate from NEP 2020 into economic reality, the Government of Maharashtra must coordinate its excise policies with tribal welfare initiatives. This entails a separate licensing category for "Heritage Tribal

Beverages" that will be accessible to all and subsidization of commercial distillation licenses for graduates of vocational programs of the suggested initiative.

2. Socio-Cultural Stigma and Infrastructure: Awareness campaigns for these products, reframing them as artisanal heritage products, are possible and can go a long way in dismantling the conventional mindset of brewing as an illegal activity, courtesy of educational institutions. In addition to this, with regard to this educational vision, targeted funding would be needed for building more localized "Center of Excellence" laboratories in rural Dahanu as most of the local institutions do not have the infrastructure to conduct advanced botanical and chemical analysis (Kulkarni, 2022).

Conclusion:

National Education Policy 2020 is a rare moment for education in India to situate itself in this context. For the tribal society of Dahanu Taluka, such a policy could be an essential bridge from ancestral heritage to modern sustainable development. By integrating herbal liquor production (an ethnobotanical phenomenon) with formal vocational and higher education, the state can solve many developmental problems at the same time. It provides a straightforward way out of the stigma of traditional brewing into a formalized, scientifically backed, and environmentally sustainable micro-economy. By imparting the local population of Dahanu with fermentation science, sustainable harvesting ethics, and the art of modern business, their cultural identity can be preserved while at the same time raising people's social status. Nevertheless, whether this educational intervention will work depends on the willingness of state regulatory

authorities to modify old excise laws. As such, localizing the implementation of NEP 2020 in Dahanu can offer a powerful example of how indigenous resources can be employed as resources in education to achieve localized Sustainable Development Goals and build upon, or leverage, local traditions that are at the heart of local-to-global integration strategies.

References:

1. Baviskar, S. (2018). Tribal economies and forest resources in Maharashtra: Navigating the informal sector. *Journal of Rural and Tribal Development*, 12(3), 45–62.
2. Deokar, S., & Shinde, P. (2019). Traditional knowledge of medicinal plants among the tribal communities of Dahanu Taluka, Maharashtra. *International Journal of Botany Studies*, 4(2), 88–92.
3. Ghate, R., & Mehra, D. (2021). Non-timber forest products and tribal livelihoods: A socio-economic analysis of the Palghar district. Oxford University Press.
4. Government of India, Ministry of Education. (2020). National education policy 2020. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
5. Government of India, Ministry of Skill Development and Entrepreneurship. (2022). Integration of vocational education in secondary schools: A framework. <https://www.msde.gov.in/>
6. Kulkarni, M. (2022). Implementing NEP 2020: Challenges and opportunities for vocational education in rural India. *Journal of Educational Planning and Administration*, 36(1), 55–70.
7. Patil, R., & Deshmukh, V. (2021). Ethnobotanical uses of *Madhuca longifolia* among the Warli tribes of Palghar District.

- Indian Journal of Traditional Knowledge, 20(2), 310–318.
8. Saldanha, I. M. (1990). The political ecology of traditional farming practices in Thana district, Maharashtra (India). *Journal of Peasant Studies*, 17(3), 433–443. <https://doi.org/10.1080/03066159008438431>
 9. Sharma, A. (2019). The economics of Mahua: Moving from illicit trade to heritage status. *Economic and Political Weekly*, 54(10), 22–26.
 10. Singh, P., & Rao, K. S. (2020). Sustainable harvesting of non-timber forest products: A pathway to poverty alleviation. *Environment, Development and Sustainability*, 22(8), 7585–7600.
 11. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

महाराष्ट्र शासनाची राजर्षी शाहू महाराज परदेश शिष्यवृत्ती योजना: वंचित समूहातील
विद्यार्थ्यांकरिता उच्च शिक्षणातील संधी आणि आव्हाने

ओंकार केने

सहा. प्रा.राज्यशास्त्र, नेसावी, टिमवि, पणे-३०., तथा, संशोधक विद्यार्थी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर

Corresponding Author - ओंकार केने

DOI - 10.5281/zenodo.19347371

सारांश:

प्रस्तुत संशोधन लेखात महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्य विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या व अनुसूचित जाती/ नव-बौद्ध विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या राजर्षी शाहू महाराज परदेश शिष्यवृत्ती योजनेचा संदर्भ घेऊन वंचित समूहातील विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च दर्जाचे शिक्षण घेण्याकरिता ट्युशन फी, निवास भत्ता, विमानप्रवास, विमा या करिता भरीव आर्थिक तरतुदी द्वारे जगातील उच्चतम अग्रणी २०० परदेशी विद्यापीठांमध्ये प्रवेश मिळवणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता सदर योजना शासनाने निर्माण केलेली असून या संशोधन पर लेखात योजनेची रचना - पात्रतेचे निकष - अटी - लाभाचे स्वरूप - अंमलबजावणी करणारी व्यवस्था - शासनसंस्था व यातून निर्माण होणारी सकारात्मक सामाजिक गतिशीलता - मानवीय भांडवल निर्मिती तसेच वाढणारे प्रतिनिधित्व इत्यादी उत्पादक बाबींची चर्चा केली असून त्यातून उद्दिष्ट पूर्ती करिता ध्वनित होणाऱ्या आव्हानांवर उपयांची मांडणी केली आहे.

परवलीचे शब्द: परदेश शिष्यवृत्ती, सामाजिक न्याय, अनुसूचित जाती/ नव-बौद्ध, समावेशक उच्च शिक्षण, महाराष्ट्र शासन, मानवी भांडवल, धोरण- अंमलबजावणी.

प्रस्तावना:

आधुनिक जागतिक ज्ञान अर्थव्यवस्थेत उच्च शिक्षणातील जागतिक संधी (ग्लोबल अपॉर्च्युनिटी) मिळवणे हे व्यक्तिगत आणि सामाजिक उन्नतीचे महत्वाचे द्योतक ठरते. परंतु अशी संधी मिळण्याकरिता ज्या काही सामाजिक-आर्थिक असमतोलामुळे त्या मिळणे किंवा मिळवणे भारतातील मोठ्या सामाजिक वर्गाला शक्य होत नाही अशा घटकांसाठी परदेशातील दर्जेदार विद्यापीठांमध्ये उपलब्ध असलेले शिक्षण जे की अनेकदा अति परवडण्या बाहेरचे आहे अशा संदर्भात महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्य विभागामार्फत राबविल्या

जाणाऱ्या परदेश शिष्यवृत्ती योजनेला संधीची समानता प्रत्यक्षात आणणाऱ्या धोरण - हस्तक्षेपाचे उदाहरण म्हणून मानता येणे शक्य आहे. याच विभागाच्या संकेतस्थळावर परदेश शिष्यवृत्ती बाबत स्वतंत्र पणे माहिती उपलब्ध असून अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांकरिता राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती पोर्टल द्वारे अर्ज करण्याचा मार्ग उपलब्ध आहे. योजनेच्या प्रमुख अटीनुसार निवडलेली परदेशी शिक्षण संस्था ही जागतिक अग्रणी २०० संस्थांपैकी एक असावी, पदव्युत्तर पदवी करिता कमाल वय ३५ वर्षे व विद्यावाचस्वपति पदवी करिता कमाल वय ४० वर्षे तसेच आता उत्पन्न मर्यादा देखील लागू केलेली आहे. या लेखात

सकारात्मकता केंद्रस्थानी ठेऊन संधी आणि आव्हाने यांच्या उहापोहातून धोरण विश्लेषण केले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे आणि उपप्रश्न:

उद्दिष्टे:

- १) सामाजिक न्याय विभागांतर्गत परदेश शिष्यवृत्ती योजनेची रचना स्पष्ट करणे.
- २) यातून वंचित समूहासाठी निर्माण होणाऱ्या संधी समजावून घेणे.
- ३) योजनेच्या अंमलबजावणी दरम्यान येणाऱ्या प्रमुख अडथळांना ओळखून धोरण दिशा सुचविणे.

उपप्रश्न:

- १) योजनेच्या पात्रतेचे निकष काय आहेत, लाभाचे स्वरूप आणि अर्ज करण्याची प्रक्रिया काय आहे आणि त्याचे धोरण- तर्क काय आहेत?
- २) उपरोक्त योजना वंचित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी कोणत्या प्रकारे संधी निर्माण करत आहेत?
- ३) जागरूकता, माहिती - प्रवेश, कागदपत्रे, अवधी आणि प्रशासनिक प्रक्रिया यांमधील कोणती आव्हाने प्रभावी प्रवेश मर्यादित करतात?

धोरणात्मक पाया व सामाजिक न्याय विभागाची भूमिका:

सामाजिक न्याय विभागाचा मूलभूत दृष्टीकोन हा वंचित समूहांचे शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक संरक्षण करणे हा आहे आणि त्या करिता ह्या तिन्ही क्षेत्रात समान संधी आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी ह्या विभागाने घेतलेली आढळते. विभागाच्या संकेतस्थळावर विभाग परिचयात अनुसूचित जाती, जेष्ठ

नागरिक, तृतीय पंथीय समुदाय व उर्वरित सर्व दुर्बल समुदाय यांच्या उत्थानाकरिता शिक्षण, प्रशिक्षण, कौशल्य, रोजगार यांकरिता आर्थिक साहाय्य देण्याची प्रमुख भूमिका स्पष्ट होते. ही भूमिका व्यापक दृष्टीकोनातून मानवी भांडवल निर्मितीच्या उद्देशाने परदेश शिष्यवृत्ती योजनेच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत असल्याचे दिसून येते.

उच्च शिक्षणातील वित्तपुरवठ्यातील अभ्यास तज्ज्ञांनी हे स्पष्ट केले आहे की, शुल्कवाढ/कर्ज-आधारित वित्तपुरवठा वाढल्यास परवड आणि असमानता (affordability & inequality) यांचे प्रश्न तीव्र होतात; तर लक्षित शिष्यवृत्ती/विद्यार्थी-सहाय्य (student aid) हे वंचित गटांसाठी प्रवेश व टिकाव (enrolment & persistence) सुधारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. त्यामुळे परदेश शिष्यवृत्ती ही केवळ एक आर्थिक मदत नसून—राज्याच्या सामाजिक न्याय भूमिकेचा भाग म्हणून—संस्थात्मक संधी निर्माण करणारी यंत्रणा आहे.

परदेश शिष्यवृत्ती योजना: आराखडा आणि मुख्य वैशिष्ट्ये:

सामाजिक न्याय विभागाच्या 'Foreign Scholarship Scheme' या मथळ्याखाली राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्तीचा संदर्भ दिलेला आहे. योजनेच्या अधिकृत योजनावर्णनानुसार, लाभार्थी हा अनुसूचित जाती (SC) चा असणे आवश्यक असून आणि परदेशातील QS Top 200 विद्यापीठांमध्ये पदव्युत्तर किंवा पीएच.डी. साठी त्यास प्रवेश मिळालेला असणे आवश्यक आहे. वयोमर्यादा PG साठी 35 वर्षे आणि PhD साठी 40 वर्षे; तसेच वार्षिक उत्पन्न ₹8 लाखांपेक्षा कमी अशी अट आहे. लाभांच्या स्वरूपात निवास, शिक्षण शुल्क (tuition), विमानप्रवास, विमा इ. खर्चासाठी मदत नमूद आहे. 2025-26 साठीच्या अधिकृत जाहिरात/सूचनेत अर्ज ऑनलाइन

सादर करण्याची आणि त्याची प्रत पोस्टाने/प्रत्यक्ष समाज कल्याण आयुक्तालय, पुणे येथे जमा करण्याची तरतूद आहे. वृत्तपत्रीय नोंदीनुसार 2025–26 साठी 75 विद्यार्थ्यांना ही शिष्यवृत्ती दिली जात आहे आणि परदेशी संस्थेला ऑफर

लेटरमध्ये नमूद ट्युशन फी थेट संबंधित संस्थेला देण्याची व्यवस्था आहे. याशिवाय वार्षिक तदनुषंगिक खर्चासाठी US/इतर देशांसाठी USD 1,500 आणि UK साठी GBP 1,100 अशी मदत दिली जात आहे.

घटक	आधिकृत माहिती सारांश
लाभार्थी	अनुसूचित जाती (SC) / नव-बौद्ध (जाहिरातीनुसार)
शिक्षण पातळी	पदव्युत्तर (Master's/PG) आणि Ph.D. (full-time)
संस्थात्मक निकष	QS World University Ranking मधील Top 200 विद्यापीठांमध्ये प्रवेश
उत्पन्न मर्यादा	वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न ₹8 लाखांपेक्षा कमी
वयोमर्यादा	PG: 35 वर्षे; PhD: 40 वर्षे
लाभांचे स्वरूप	ट्युशन फी, निवास, विमानप्रवास, विमा; तसेच वार्षिक contingency भत्ता
अर्ज पद्धत	ऑनलाइन अर्ज + प्रत आयुक्तालय, समाज कल्याण, पुणे येथे सादर
सीट्स (वृत्त/जाहिरातीनुसार)	75 विद्यार्थी (वर्ष 2025–26 संदर्भ)

संधी/उपलब्धी:

जागतिक दर्जाचे शिक्षण आणि सामाजिक गतिशीलता:- परदेशी विद्यापीठांतील उच्च दर्जाचे प्रशिक्षण व संशोधन-पर्यावरण हे कौशल्य, ज्ञान, आणि रोजगार-संधी वाढवते. वंचित पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी अशा संधी मिळणे म्हणजे 'सामाजिक गतिशीलता (social mobility) आणि 'प्रातिनिधिक उन्नती (representational advancement) यासाठी मोठा टप्पा ठरते.

‘ट्युशन फी थेट संस्थेला हा धोरण-नवोपक्रम: ट्युशन फी थेट परदेशी संस्थेला देण्याची रचना ही पारदर्शकता आणि निधीचा योग्य वापर या दृष्टीने सकारात्मक आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबावर upfront fee-payment चा ताण कमी होतो आणि 'loan fear' कमी करण्यास मदत होते.

आर्थिक अडथळांवर लक्षित उपाय (Targeted aid): उच्च शिक्षण वित्तपुरवठ्यावरील संशोधनात शिष्यवृत्ती/विद्यार्थी-सहाय्याने प्रवेश व टिकाव वाढतो, हे

दाखवले गेले आहे, विशेषतः वंचित गटांसाठी. परदेश शिष्यवृत्ती योजना ही अशाच लक्षित सहाय्याचे उदाहरण आहे.

राज्याची 'समावेशक विकास रणनीती:- राज्याच्या सामाजिक न्याय धोरणांतर्गत अशा शिष्यवृत्त्या तयार होणे हे 'समावेशक विकास (inclusive development) आणि 'क्षमता-वृद्धी (capability enhancement) यांना चालना देणारे आहे—कारण जागतिक स्तरावरील शिक्षणाचा लाभ भविष्यात सार्वजनिक क्षेत्र, संशोधन संस्था, शिक्षण, धोरण-निर्मिती यामध्ये समाजासाठी परत येण्याची शक्यता वाढते.

आव्हाने:

जागरूकता व माहिती-प्रवेश: परदेश शिष्यवृत्ती संदर्भात पात्र विद्यार्थी/कुटुंबे 'योग्य वेळेत माहितीपर्यंत पोहोचतातच असे नाही. जाहिरात, मार्गदर्शक सूचना, आवश्यक कागदपत्रे, आणि वेळापत्रक याबाबत माहिती-असमता मुळे अर्ज न होणे/अपूर्ण राहणे ही शक्यता वाढते.

QS Top 200 निकषः गुणवत्ता-नियमन की संधी-सीमा?: QS Top 200 निकषाचा फायदा म्हणजे गुणवत्तेचे फिल्टरिंग; परंतु काही विषय/उप-विषयांसाठी उत्कृष्ट विद्यापीठे Top 200 बाहेरही असू शकतात. त्यामुळे हा निकष काही पात्र विद्यार्थ्यांसाठी संधी-सीमा ठरू शकतो.

दस्तऐवज, पडताळणी, आणि वेळ: जातप्रमाणपत्र, उत्पन्न प्रमाणपत्र, ऑफर लेटर, पासपोर्ट/व्हिसा-संबंधित कागदपत्रे, बँक तपशील, इ. या सर्वांचा भार वंचित कुटुंबांवर तुलनेने अधिक पडतो. तसेच ऑनलाइन अर्ज + प्रत प्रत्यक्ष/पोस्टाने सादर करणे ही 'दुहेरी प्रक्रिया' काहीना अवघड वाटू शकते.

परकीय चलन व जीवनखर्चातील अनिश्चितता: ट्युशन फी व्यतिरिक्त जीवनखर्च, निवास, विमा, आणि इतर खर्च परकीय चलनाशी जोडलेले असल्याने अचानक महागाई वाढीचा धोका असतो. तद्वृषंगिक भत्ता उपयुक्त असला तरी महागाई/चलन-चढउतार लक्षात घेऊन त्याचे वेळोवेळी पुनर्मूल्यांकन गरजेचे ठरते.

मर्यादित जागा आणि स्पर्धा: 2025-26 संदर्भात 75 विद्यार्थ्यांची मर्यादा (वृत्त/जाहिरात) ही वस्तुनिष्ठ संसाधन-सीमा दर्शवते. अत्यंत पात्र विद्यार्थ्यांमध्येही निवड न होण्याची शक्यता राहते; म्हणून पूर्वतयारी मार्गदर्शन तसेच प्रवेश तयारी करिता ची व्याप्ती वाढवणे आवश्यक आहे.

सकारात्मक दिशा व शिफारशी:

एक खिडकी मार्गदर्शन: पोर्टलवर अर्ज करण्याबरोबरच 'मार्गदर्शक व्हिडिओ आणि प्रत्येक जिल्हास्तरावर सुविधा/मदत केंद्रे सुरु केल्यास माहितीचा अभाव असणे आणि कागदपत्रांतील त्रुटी कमी करता येतील.

पात्रता-निकषात लवचिकता व पारदर्शकता: जागतिक दर्जाच्या अग्रणी २०० संस्था ठेवताना विद्याशाखा हा निकष

विचारात घ्यायला हवा यामुळे गुणवत्ता टिकवून संधी-विस्तार होऊ शकतो.

दस्तऐवज-भार कमी करणे: शासकीय डेटाबेसमधून (उदा., जात/उत्पन्न प्रमाणपत्र पडताळणी) स्वयंचलित पडताळणी (API-based verification) वापरल्यास अर्जदारांवरील भार कमी होईल.

तद्वृषंगीक खर्च आणि राहण्याचा खर्च यांचे नियमित पुनर्मूल्यांकन: ज्या त्या देशातील प्रत्येक आर्थिक वर्षाचा जीवनखर्च (Cost-of-Living) निर्देशांक लक्षात घेऊन देण्यात येणाऱ्या मदतीत लवचिकता आणणे आवश्यक आहे.

परतीचे प्रोत्साहन: शिष्यवृत्ती लाभाध्यांचे नेटवर्क, मेंटॉरशिप, आणि महाराष्ट्रातील संस्थांमध्ये संशोधन/अभ्यासात योगदान देण्यासाठी प्रोत्साहन दिल्यास योजनेचा सामाजिक परतावा (social return on investment) वाढेल.

वेळबद्ध अंमलबजावणी: प्रक्रियेतील टप्प्यांसाठी स्पष्ट SLA/टाइमलाइन जाहीर केल्यास (फॉर्म-स्क्रुटिनी, निवड, निधी-वितरण) विश्वासाहता वाढेल आणि विद्यार्थ्यांचे व्हिसा/क्लास-स्टार्ट टाइमलाइन इत्यादी बाबींसंदर्भात समन्वय साधता येईल.

निष्कर्षात्मक निष्पत्ती:

- १) ही योजना वंचित समूहातील विद्यार्थ्यांना जागतिक दर्जाच्या विद्यापीठांत प्रवेश घेण्यासाठी आर्थिक आधार देऊन 'effective access' वाढवत आहे.
- २) ट्युशन फी थेट संस्थेला देण्याची रचना पारदर्शकतेला आणि वित्तीय-जोखीम कमी करण्याला मदत करते आहे.
- ३) जागतिक अग्रणी २०० विद्यापीठे/ शैक्षणिक संस्था, उत्पन्न मर्यादा, आणि वयोमर्यादा यांद्वारे 'targeted

support + quality assurance' साधण्याचा प्रयत्न दिसतो.

- ४) जागरूकता, दस्तऐवजीकरण, प्रक्रिया-विलंब, आणि जीवनखर्च/चलन अनिश्चितता ही अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हाने आहेत.
- ५) सुविधा/मदत केंद्र, दस्तऐवज-स्वयंचलित पडताळणी, तद्रूपंगिक खर्चाचे पुनर्मूल्यांकन, आणि वेळबद्ध प्रक्रिया या सुधारणा केल्यास परिणामकारकता अधिक सकारात्मक राहू शकते.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय विभागांतर्गत राबविली जाणारी ही परदेश शिष्यवृत्ती योजना, विशेषतः राजर्षी शाहू महाराज परदेश शिष्यवृत्ती, ही वंचित समूहांसाठी 'संधीची समानता' प्रत्यक्षात आणणारी महत्त्वाची धोरणात्मक योजना आहे. ट्युशन फी, निवास, प्रवास, विमा यांसारख्या मोठ्या खर्चावर शासनाचा हस्तक्षेप असल्यामुळे परदेश शिक्षणाचे दार आर्थिक कारणांनी बंद होण्याची शक्यता कमी होत आहे. उच्च शिक्षण वित्तपुरवठ्याच्या अभ्यासातील निष्कर्षांशी सुसंगतपणे, लक्षित शिष्यवृत्ती/विद्यार्थी-सहाय्य हे प्रवेश व टिकाव वाढवते आणि कर्ज-भीतीमुळे होणारा प्रतिबंध/ अटकाव कमी होतो आहे.

तथापि, योजना अधिक प्रभावी होण्यासाठी जागरूकता-वाढ, प्रक्रिया-सुलभता, कागदपत्र-भार कमी करणे, आणि चलन/जीवनखर्चाच्या बदलांनुसार सहाय्याचे पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. या सुधारणा केल्यास ही योजना केवळ वैयक्तिक प्रगतीची नव्हे तर 'समावेशक विकास' आणि 'सामाजिक न्याय' या राज्याच्या दीर्घकालीन उद्दिष्टांची पूर्तता करणारी, उच्च सामाजिक परतावा (high social ROI) देणारी योजना ठरेल.

संदर्भसूची:

1. Government of Maharashtra, Social Justice & Special Assistance Department.(2026, March 2). Foreign Scholarship Scheme.<https://sjsa.maharashtra.gov.in/en/service/foreign-scholarship-scheme/>
2. Government of Maharashtra, Social Justice & Special Assistance Department. (2026, March 2). Rajarshi Shahu Maharaj Scholarship to Scheduled Castes Students for Higher Education in Abroad. <https://sjsa.maharashtra.gov.in/en/scheme/rajarshi-shahu-maharaj-scholarship-to-scheduled-castes-students-for-higher-education-in-abroad/>
3. Government of Maharashtra, Social Justice & Special Assistance Department. (2025) Rajarshi Shahu Maharaj Foreign Scholarship Scheme for Scheduled Caste boys and girls for special studies abroad year 2025/26. <https://sjsa.maharashtra.gov.in/en/notice/rajarshi-shahu-maharaj-foreign-scholarship-scheme-for-scheduled-caste-boys-and-girls-for-special-studies-abroad-2025-26/>
4. Times of India. (2025, May 8). Deadline extended for overseas scholarship scheme application.<https://timesofindia.indiatimes.com/city/nagpur/deadline-extended-for->

- [overseas-scholarship-scheme-application/articleshow/120975143.cms](#)
5. Tilak, J. B. G. (2020). How do students fund their higher education in India? A study of loan financing in engineering education. *Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies*, 1(1), 4–24.
https://johepal.com/files/site1/user_files_9498d9/tilak-A-10-29-2-706cbcf.pdf
 6. Ministry of Social Justice & Empowerment, Government of India. (2025, April 1). National Overseas Scholarship (NOS) for SC etc. candidates (Scheme page).
<https://socialjustice.gov.in/schemes/28>
 7. National Overseas Scholarship Portal (Government of India). (n.d.). About scholarship. <https://nosmsje.gov.in/>

उच्च शिक्षण आणि प्रादेशिक भाषा : मराठी भाषेच्या विशेष संदर्भात

डॉ. गौतम बनसोडे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे ०६

Corresponding Author - डॉ. गौतम बनसोडे

DOI - 10.5281/zenodo.19347400

प्रस्तावना (Introduction):

भारत हा भाषिक विविधतेने नटलेला देश आहे. येथे प्रादेशिक भाषा सांस्कृतिक ओळख निर्माण करण्यासाठी तसेच ज्ञान प्रसारासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तथापी भारतातील उच्च शिक्षणावर ऐतिहासिकदृष्ट्या इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व राहिले आहे. ज्यामुळे प्रादेशिक भाषेत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी अनेक अडथळे निर्माण होतात. प्रस्तुत संशोधन निबंधात भारतातील उच्च शिक्षण आणि प्रादेशिक भाषा यांमधील संबंधांचा अभ्यास करण्यात आला असून मराठी भाषेचा विशेष संदर्भ घेण्यात आला आहे. या लेखात उच्च शिक्षणातील भाषिक धोरणांचा ऐतिहासिक विकास, शैक्षणिक क्षेत्रात मराठी भाषेची भूमिका आणि आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेत प्रादेशिक भाषांना भेडसावणाऱ्या अडचणी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनाचा मुख्य युक्तिवाद असा आहे की उच्च शिक्षणात प्रादेशिक भाषांना बळकटी दिल्यास शिक्षण अधिक सुलभ होईल, सामाजिक न्यायाला चालना मिळेल आणि भारताची समृद्ध भाषिक परंपरा जतन होईल.

भाषा ही शिक्षण आणि बौद्धिक विकासासाठी अत्यंत मूलभूत साधन आहे. भारतासारख्या बहुभाषिक समाजात उच्च शिक्षणासाठी वापरली जाणारी भाषा ही शिकण्याच्या प्रक्रियेवर, शिक्षणाची उपलब्धता आणि

सामाजिक समता यावर मोठा प्रभाव टाकते. जरी विद्यापीठांमध्ये इंग्रजी ही प्रमुख अध्यापनाची भाषा बनली असली तरी प्रादेशिक भाषा लाखो विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अनुभवांना आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

भारतीय संविधान हे भारतीय समाजातील भाषिक विविधतेची दखल घेते आणि प्रादेशिक भाषांच्या विकासाला प्रोत्साहन देते. तथापी या घटनात्मक तरतुदी असूनही अनेक विद्यापीठांमध्ये इंग्रजी हीच उच्च शिक्षणाची प्रमुख भाषा राहिली आहे. यामुळे मराठी, हिंदी, तमिळ किंवा बंगालीसारख्या प्रादेशिक भाषांमध्ये प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

उच्च शिक्षणातील भाषेचा ऐतिहासिक विकास:

भारतातील उच्च शिक्षणात इंग्रजीचे वर्चस्व हे वसाहतकालीन शैक्षणिक धोरणांमधून निर्माण झाले. १८३५ साली थॉमस मेकॉले यांनी प्रसिद्ध *Macaulay's Minute on Indian Education* सादर केले. या दस्तऐवजाद्वारे भारतात इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण देण्यावर भर देण्यात आला. या धोरणामागील उद्दिष्ट ब्रिटिश प्रशासनाला मदत करणारा भारतीयांचा एक वर्ग तयार करणे हे होते.

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने शिक्षणामध्ये भारतीय भाषांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला. उच्च शिक्षणाचे नियमन व विकास करण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोग सारख्या संस्थांची स्थापना करण्यात आली. तरीही पुढील काळात जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानात्मक प्रगती आणि आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक संवादामुळे इंग्रजीचे वर्चस्व कायम राहिले.

उच्च शिक्षणामध्ये प्रादेशिक भाषांचे महत्त्व:

प्रादेशिक भाषा उच्च शिक्षण अधिक समावेशक आणि लोकशाहीवादी बनविण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

मातृभाषेत शिक्षण घेतल्यास विद्यार्थ्यांना गुंतागुंतीच्या संकल्पना अधिक सहज समजतात. त्यामुळे ग्रामीण आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण अधिक सुलभ होते.

शिवाय भाषा ही सांस्कृतिक भांडवलही असते. त्यातून सांस्कृतिक धुरिणत्व निर्माण होते असे सुप्रसिद्ध नवमाकर्सवादी अंतानिओ ग्रामसी यांचे मत आहे. भाषा ही साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक परंपरांची वाहक असते. प्रादेशिक भाषांमध्ये उच्च शिक्षण दिल्यास सांस्कृतिक आणि बौद्धिक परंपरा जतन होतात. शिवाय विशिष्टांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक वर्चस्वाला आव्हानही निर्माण होते. ज्ञाननिर्मितीची प्रक्रिया ही अधिक बहुप्रवाही बनते.

ज्ञाननिर्मितीच्या दृष्टीने प्रादेशिक भाषांमध्ये उच्च शिक्षण आणि एकूणच शिक्षण दिल्याने शिक्षण अधिक खालच्या स्तरापर्यंत जाते. प्रादेशिक भाषांमध्ये केलेले संशोधन ज्ञानसंपदा वाढवते आणि अधिक व्यापक समाजापर्यंत शैक्षणिक माहिती पोहोचवते. प्रादेशिक भाषांमध्ये शिक्षण दिल्यास भाषिक विषमता कमी होते

आणि विविध सामाजिक घटकांतील विद्यार्थ्यांना समान शैक्षणिक संधी मिळतात.

मराठी भाषा आणि उच्च शिक्षण:

मराठी ही भारतातील एक महत्त्वाची प्रादेशिक भाषा असून ती महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा आहे. मराठीला समृद्ध साहित्यिक परंपरा लाभली आहे. ज्यामध्ये पारंपरिक साहित्य, सामाजिक सुधारणा साहित्य आणि आधुनिक शैक्षणिक लेखनाचा समावेश होतो. मराठीला इतिहास आहे. ज्ञानेश्वर महाराजापासून ते फुले -शाहू-आंबेडकर यांच्यापर्यंत मराठी भाषेतून लेखन आणि ज्ञाननिर्मिती झाली आहे. ज्ञानदेवांनी जनसामान्यांना समजेल अशा भाषेत ज्ञानेश्वरी लिहिली. नामदेवांनी मराठी भाषेचा झेंडा पंजाबमधील घुमानपर्यंत नेला.

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळींमध्ये मराठी भाषेची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळींमध्ये मराठी भाषेने अत्यंत महत्त्वाची आणि प्रभावी भूमिका बजावली. समाजातील सामान्य लोकांपर्यंत विचार पोहोचवण्यासाठी सुधारकांनी मराठी भाषेचा जाणीवपूर्वक वापर केला. महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपल्या गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड, सार्वजनिक सत्यधर्म, छत्रपती शिवाजी राजांचा पोवाडा या सारख्या ग्रंथांद्वारे आणि सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून मराठीतून जातिव्यवस्था, भिक्षुकशाही आणि सावकारशाहीवर कठोर टीका केली. ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुष तुलना ग्रंथ लिहून पुरुषसत्ताक व्यवस्थेवर हल्ला चढवला. तसेच गोपाळ गणेश आगरकर, बाळ गंगाधर टिळक आणि धोंडो केशव कर्वे यांसारख्या सुधारकांनीही वृत्तपत्रे, लेखन आणि सार्वजनिक व्याख्यानांद्वारे मराठी भाषेतून सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा घडवून आणली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर तर स्वतःला

‘मराठी भाषेतील शिवाजी’ असे स्वतःला म्हणवून घेत. मराठी भाषा ही वसाहतीक काळात ज्ञानभाषा बनली. तसेच ती विद्रोहाची व मुक्तीची भाषा म्हणून समाजात मान्यता पावली. सत्यशोधक चळवळ, ब्राह्मणेत्तर चळवळ यांनी मराठी भाषेतून विद्रोह एका सर्वोच्च उंचीवर नेला. टिळकांचा अत्यंत महत्त्वाचा गीतारहस्य हा ग्रंथ मराठी भाषेतून लिहिला गेला. विनायक दामोदर सावरकर यांनी हिंदुस्तानला हिंदुत्व विचाराची ओळख मराठी भाषेतून करून दिली. मराठी ही लोकभाषा असल्यामुळे सामाजिक समता, शिक्षण आणि स्त्री-मुक्तीचे विचार व्यापक समाजापर्यंत पोहोचण्यास मदत झाली.

महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत मराठी भाषा ही केवळ संवादाचे माध्यम नव्हती, तर ती सामाजिक जागृतीचे शक्तिशाली साधन ठरली. छत्रपती शाहू महाराज यांनी शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या धोरणांबरोबरच मराठी भाषेला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे वंचित घटकांपर्यंत ज्ञान पोहोचले. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही मराठीमधून भाषणे, लेख आणि नियतकालिकांच्या माध्यमातून दलित आणि वंचित समाजात जागृती निर्माण केली. या सर्व चळवळींमध्ये मराठी भाषा ही विचारप्रसार, संघटन आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रभावी साधन बनली. त्यामुळे महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळींच्या यशामध्ये मराठी भाषेचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. जोतीराव फुले, ताराबाई शिंदे, मुक्ता साळवे, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मराठी भाषेच्या माध्यमातून सामाजिक समता, शिक्षण आणि न्याय यांचे विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवले.

स्वातंत्रोत्तर काळात नवीन राष्ट्र-राज्य निर्मितीच्या काळात प्रादेशिक भाषेबद्दल काहीसे संशयाने पहिले गेले. प्रादेशिक भाषा या राष्ट्र-राज्यापुढे आव्हान निर्माण करतील

अशी स्थिती निर्माण झाली. भाषावार प्रांतरचना आणि भाषिक अस्मितेमुळे काही प्रश्न निर्माण केले गेले. परंतु भाषेमुळे राष्ट्र राज्याला कोणताही धक्का बसला नाही. जय हिंद, जय महाराष्ट्र हा नारा मराठी अस्मितेतून पुढे आला.

पुढील काळात महाराष्ट्रातील अनेक विद्यापीठांनी मराठी भाषेच्या शैक्षणिक वापरस प्रोत्साहन दिले. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची स्थापना ही मराठी भाषेच्या संवर्धन आणि जतन करण्यासाठीच झाली आहे. आज महाराष्ट्रातील सर्वच विद्यापीठांमध्ये मराठी भाषा व साहित्य विषयक अभ्यासक्रम आणि संशोधन कार्यक्रम उपलब्ध आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठात मराठी भाषा संकुल उभारले गेले आहे हे सर्व मराठी भाषेच्या उच्च शिक्षणातील समावेशनामुळे शक्य झाले. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला

उच्च शिक्षणात प्रादेशिक भाषांसमोरील आव्हाने:

प्रादेशिक भाषांना उच्च शिक्षणात अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. आजही इंग्रजी भाषेचे शिक्षणातील महत्व आणि वर्चस्व कायम आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, वैद्यक आणि व्यवस्थापन यांसारख्या व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये इंग्रजी ही प्रमुख भाषा आहे. डिजिटल साधने मुख्यतः इंग्रजी भाषेत उपलब्ध आहेत. मराठी भाषेतील संशोधनाची जागतिक पातळीवर मर्यादित दखल घेतली जाते. प्रादेशिक भाषांमध्ये केलेल्या संशोधनाला अनेकदा शैक्षणिक मूल्यांकन पद्धतींमध्ये कमी महत्त्व दिले जाते. प्रादेशिक भाषेतून केलेले संशोधन यांना आजही तितके महत्त्व दिले जात नाही. रोजगाराच्या संधीबाबतची चिंता आजही कायम आहे. अनेक विद्यार्थ्यांना असे वाटते की इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणामुळे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय रोजगाराच्या संधी अधिक मिळतात.

शैक्षणिक धोरणे आणि भाषिक प्रोत्साहन:

अलीकडील शैक्षणिक सुधारणा भारतीय भाषांची भूमिका मजबूत करण्याचा प्रयत्न करतात. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० या धोरणात मातृभाषा आणि प्रादेशिक भाषांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. या धोरणानुसार विद्यापीठांनी पुढील गोष्टींना प्रोत्साहन दिले गेले आहे. त्यामध्ये भारतीय भाषांमध्ये पाठ्यपुस्तके तयार करणे, जागतिक शैक्षणिक साहित्याचे भाषांतर करणे, बहुभाषिक अध्यापन पद्धती विकसित करणे, प्रादेशिक भाषांमध्ये संशोधन प्रकाशित करणे इत्यादी उपक्रमांमुळे इंग्रजी आणि प्रादेशिक भाषांमधील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

शिवाय उच्च शिक्षणात प्रादेशिक भाषांच्या विकासासाठी पुढील उपाय महत्त्वाचे ठरू शकतात. त्यात मराठी भाषेत शैक्षणिक पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती, वैज्ञानिक व तांत्रिक साहित्याचे प्रादेशिक भाषांमध्ये भाषांतर करणे, मराठी भाषेत संशोधन प्रकाशनाला प्रोत्साहन देणे, बहुभाषिक शिक्षणासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, भाषा संशोधन संस्थांना शासनाकडून पाठबळ मिळविणे या उपायांमुळे इंग्रजी आणि प्रादेशिक भाषा यांचा समतोल साधणारी शिक्षणव्यवस्था निर्माण होऊ शकते.

भारतामधील प्रसिद्ध भाषातज्ज्ञ आणि संशोधक डॉ. गणेश देवी यांनी भारतीय भाषिक विविधतेच्या जतनासाठी आणि प्रादेशिक भाषांच्या प्रोत्साहनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. त्यांच्या मते 'भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्था दीर्घकाळ इंग्रजीकेंद्रित राहिल्यामुळे प्रादेशिक भाषिक विद्यार्थ्यांसाठी अनेक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत.' ते असे स्पष्टपणे सांगतात की ज्ञाननिर्मिती आणि ज्ञानप्रसार यासाठी मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा अत्यंत प्रभावी माध्यम असते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत शिक्षण दिल्यास ते संकल्पना अधिक

चांगल्या प्रकारे समजू शकतात आणि संशोधनातही अधिक सक्रियपणे सहभागी होऊ शकतात.

डॉ. गणेश देवी यांच्या मते भारतीय शिक्षण व्यवस्थेने इंग्रजीबरोबरच प्रादेशिक भाषांना समान महत्त्व दिले पाहिजे. विशेषतः महाराष्ट्रासारख्या राज्यांमध्ये मराठी भाषेत ज्ञाननिर्मिती, संशोधन लेखन आणि शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती वाढवणे आवश्यक आहे. मराठी ही केवळ दैनंदिन संवादाची भाषा नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि बौद्धिक परंपरेची समृद्ध वाहक आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षणात मराठीसारख्या भाषांचा वापर वाढल्यास शिक्षण अधिक लोकाभिमुख, समावेशक आणि सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य होऊ शकते.

भारतातील ज्ञाननिर्मिती केवळ इंग्रजीत मर्यादित राहिली तर समाजातील मोठा घटक शिक्षणापासून दूर राहिल. मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यास विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता अधिक प्रभावीपणे विकसित होते. भारतीय भाषांचे संवर्धन म्हणजे केवळ भाषांचे संरक्षण नव्हे, तर भारताच्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक परंपरेचे जतन होय. प्रादेशिक भाषांमध्ये संशोधन आणि शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती ही भारतीय उच्च शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणासाठी आवश्यक आहे असेही गणेश देवी यांचे मत आहे.

निष्कर्ष:

भारतामध्ये समावेशक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध उच्च शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रादेशिक भाषांचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे. इंग्रजी भाषा जागतिक स्तरावर महत्त्वाची असली तरी मराठीसारख्या प्रादेशिक भाषांना प्रोत्साहन देणे शिक्षणाची उपलब्धता, बौद्धिक विविधता आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक आहे.

उच्च शिक्षणात मराठी भाषेला बळकटी दिल्यास महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांना अधिक संधी मिळतील आणि भारताच्या बहुभाषिक शैक्षणिक परंपरेला अधिक समृद्धी प्राप्त होईल. त्यामुळे प्रादेशिक भाषा आणि जागतिक ज्ञान यांचा समतोल साधणारे भाषिक धोरण उच्च शिक्षणाच्या शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे.

संदर्भसूची:

1. अल्टबाख, पी. जी. (2009), *इंडियन हायर एज्युकेशन : एनव्हिजनिंग द फ्यूचर*, नवी दिल्ली : सेज पब्लिकेशन्स.

2. देवी गणेश (2012), *आफ्टर अम्नेशिया : ट्रेडिशन अँड चेंज इन इंडियन लिटरेरी क्रिटिसिझम*, हैदराबाद : ओरिएंट ब्लॅक्सवान.
3. भारत सरकार (2020), *नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी 2020*, नवी दिल्ली : शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
4. कोठारी राजनी (1970), *पॉलिटिक्स इन इंडिया*, नवी दिल्ली : ओरिएंट लॉंगमन.
5. टिळक जे. बी. जी. (2015), *हायर एज्युकेशन इन इंडिया : इन सर्च ऑफ इक्वॅलिटी*, दिल्ली : ओरिएंट ब्लॅक्सवान.

भारतीय उच्च शिक्षणातील महिला : संरचनात्मक विषमता आणि धोरणात्मक विश्लेषण

प्रा. रिमा सुधाकर खरे

इतिहास विभाग

डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे-६

Corresponding Author - प्रा. रिमा सुधाकर खरे

DOI - 10.5281/zenodo.19347436

सारांश:

भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्ये महिलांचा सहभाग मागील दोन दशकांत लक्षणीय वाढलेला दिसतो. एकूण नामांकन प्रमाणात (GER) महिलांनी पुरुषांशी समता साधली असून काही वर्षांत त्यांना मागे टाकले आहे. तथापि, ही प्रगती केवळ संख्यात्मक आहे की गुणात्मक स्वरूपाची आहे, हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. STEM क्षेत्रातील मर्यादित उपस्थिती, ग्रामीण-शहरी दरी, सामाजिक बंधने आणि नेतृत्वातील अपुरे प्रतिनिधित्व या बाबी अजूनही संरचनात्मक विषमता दर्शवतात. प्रस्तुत संशोधनात महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागाचे सांख्यिकीय, सामाजिक व धोरणात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यास दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. निष्कर्षानुसार महिलांचे नामांकन वाढले असले तरी सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने संरचनात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत.

प्रस्तावना:

भारतातील स्त्री शिक्षणाचा इतिहास हा सरळरेषीय नसून चढ-उतारांनी भरलेला आहे. विविध सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय घटकांच्या प्रभावामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या संधी काळानुसार बदलत गेल्या. प्राचीन वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा हक्क मान्य होता. स्त्रिया वेदाध्ययन, तत्त्वचिंतन आणि शास्त्रार्थात सहभागी होत असत. गार्गी व मैत्रेयी या विदुषींचा उल्लेख वेदकालीन परंपरेत आढळतो. वेद, संगीत, नृत्य आणि तत्त्वज्ञान यांचे शिक्षण स्त्रियांना दिले जात असल्याचे संकेत उपलब्ध आहेत. यावरून त्या काळात स्त्री शिक्षणाला सामाजिक मान्यता होती, असे दिसून येते. तर उत्तर-वैदिक काळापासून स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात क्रमशः घसरण दिसून येते. मध्ययुगीन काळात पितृसत्ताक मूल्ये अधिक दृढ झाली. बालविवाह, पडदा पद्धती आणि स्त्रियांच्या हालचालींवरील

निर्बंध वाढले. परिणामी स्त्रियांचे शिक्षण मर्यादित झाले. शिक्षण ही पुरुषप्रधान क्रिया मानली जाऊ लागली आणि स्त्रिया औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेपासून वंचित राहिल्या. एकोणिसावे शतक हे भारतीय स्त्री शिक्षणाच्या इतिहासातील निर्णायक टप्पा मानले जाते. महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू करून सामाजिक परिवर्तनाची पायाभरणी केली. हा क्षण भारतीय स्त्री शिक्षणाच्या इतिहासातील 'सुवर्णक्षण' ठरला.

यानंतर पंडिता रमाबाई आणि आनंदी गोपाल जोशी यांसारख्या महिलांनी उच्च शिक्षण क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी केली. या प्रयत्नांमुळे स्त्री शिक्षण सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीचा अविभाज्य भाग बनले. ब्रिटिश काळात आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेची रचना झाली. १८७८ मध्ये कोलकाता येथे Bethune College स्थापन

झाले, जे भारतातील महिलांसाठीचे पहिले महाविद्यालय मानले जाते.

तसेच महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी महिलांसाठी स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन करण्याचा ऐतिहासिक पुढाकार घेतला. पुढे हे विद्यापीठ SNTD Women's University या नावाने ओळखले जाऊ लागले. या उपक्रमांमुळे स्त्रियांसाठी उच्च शिक्षणाची दारे संस्थात्मक पातळीवर खुली झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुष समानतेची हमी दिली. शिक्षणाला मूलभूत अधिकाराचे स्थान प्राप्त झाले. प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्याचा निर्णय घेतल्यामुळे मुलींच्या शाळेत जाण्याचे प्रमाण वाढले. २००४ मध्ये सुरू झालेल्या कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजनेने ग्रामीण व वंचित घटकांतील मुलींना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली.

आजच्या काळात महिलांची साक्षरता दरात वाढ झाली असून त्या अभियांत्रिकी, तंत्रज्ञान, अंतराळ संशोधन, संरक्षण, प्रशासन अशा विविध क्षेत्रांत उल्लेखनीय कामगिरी करत आहेत. “मुलगी शिकली, प्रगती झाली” ही संकल्पना सामाजिक स्तरावर रूजत आहे आणि स्त्री सक्षमीकरणाचा पाया अधिक भक्कम होत आहे. खऱ्या अर्थाने उच्च शिक्षण ही केवळ ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया नसून सामाजिक सत्तासंबंधांचे पुनर्रचनेचे साधन आहे. महिलांना उच्च शिक्षणात प्रवेश मिळणे म्हणजे केवळ विद्यापीठीन प्रमाणपत्र नव्हे, तर सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक स्वायत्तता आणि राजकीय सहभागाचा विस्तार होय. भारतीय स्त्री शिक्षणाच्या इतिहासात महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य मूलभूत ठरते. त्यांनी स्त्री शिक्षणाला सामाजिक क्रांतीचे रूप दिले. पुढे डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी शिक्षणाला सामाजिक मुक्तीचे साधन मानत स्त्री-पुरुष समानतेची वैचारिक चौकट मांडली.

संशोधन समस्या:

1. संख्यात्मक वाढ ही लिंगसमतेची हमी देऊ शकते का?
2. उच्च शिक्षणातील महिलांची वाढ ही संरचनात्मक परिवर्तनाचे द्योतक आहे की केवळ सांख्यिकीय सुधारणा?

उद्दिष्टे:

- महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागाचे विश्लेषण करणे.
- शाखानिहाय व क्षेत्रनिहाय विषमता तपासणे.
- शासकीय धोरणांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करणे.
- लिंगसमतेच्या दृष्टीने संरचनात्मक अडथळे ओळखणे.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासात दुर्यम आकडेवारीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. AISHE अहवाल, शासकीय धोरण दस्तऐवज आणि शैक्षणिक साहित्याचा संदर्भ घेतला आहे. विश्लेषणासाठी तुलनात्मक व विवेचनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

सांख्यिकीय विश्लेषण:

तक्ता १ : उच्च शिक्षणातील GER (%)

वर्ष	पुरुष	महिला	एकूण
2014-15	24.3	22.9	23.7
2017-18	26.3	25.4	25.8
2019-20	26.9	27.3	27.1
2021-22	27.9	28.5	28.4

विश्लेषणात्मक निरीक्षण:

२०१९-२० पासून महिलांचे GER पुरुषांपेक्षा अधिक झाले आहे. तथापि, GER वाढ ही प्रवेशाची निर्देशक आहे; पूर्णता दर, संशोधनातील सहभाग आणि रोजगारसंधींचा विचार केल्यास लिंगसमता पूर्णपणे साध्य झालेली नाही.

तक्ता २ : शाखानिहाय सहभाग (%)

शाखा	महिला (%)
कला	53
विज्ञान	52
वाणिज्य	49
अभियांत्रिकी	29
वैद्यकीय	56

विश्लेषण:

STEM विशेषतः अभियांत्रिकी क्षेत्रात महिलांची उपस्थिती कमी आहे. हे सामाजिक रूढी, व्यावसायिक अपेक्षा आणि संरचनात्मक अडथळ्यांचे परिणाम दर्शवते.

ग्रामीण-शहरी विषमता:

ग्रामीण भागात महिलांचा उच्च शिक्षणातील सहभाग तुलनेने कमी आहे. यामागे आर्थिक मर्यादा, प्रवास सुविधा, सुरक्षितता व डिजिटल अभाव यांसारखे घटक कारणीभूत आहेत.

निर्देशक	ग्रामीण महिला	शहरी महिला
GER (%)	18	32
डिजिटल प्रवेश	35%	68%

ही तफावत केवळ शैक्षणिक नव्हे तर सामाजिक-सांस्कृतिक विषमतेचे प्रतिबिंब दर्शवते.

धोरणात्मक हस्तक्षेप:

National Education Policy 2020:

या धोरणात Gender Inclusion Fund, बहुविषयक शिक्षण व लवचिक प्रवेश-निर्गमन व्यवस्था प्रस्तावित आहे. तथापि, धोरणाची अंमलबजावणी आणि स्थानिक स्तरावरील परिणामकारकता यावर यश अवलंबून आहे.

“बेटी बचावो, बेटी पढावो” ही योजना सामाजिक मानसिकतेत बदल घडवण्याचा प्रयत्न करते; मात्र उच्च शिक्षणातील विशिष्ट अडथळ्यांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

संरचनात्मक आव्हाने:

- पितृसत्ताक मानसिकता
- कौटुंबिक जबाबदाऱ्या
- संशोधन क्षेत्रातील असमान प्रतिनिधित्व
- नेतृत्व पातळीवरील कमी सहभाग

इ. डिजिटल विभाजन

वरील संरचनात्मक आव्हाने असली तरी समर्पकरित्या निष्कर्ष काढता येईल, महिलांची उपस्थिती वाढली असली तरी निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे.

चर्चात्मक विवेचन:

उच्च शिक्षणातील महिलांची वाढ ही सामाजिक बदलाची खूण आहे; परंतु संख्यात्मक वाढ म्हणजे गुणवत्तापूर्ण सक्षमीकरण नव्हे. शिक्षणानंतरच्या रोजगाराच्या संधी, वेतन समानता, संशोधन निधी उपलब्धता आणि शैक्षणिक नेतृत्व यामध्ये लिंगभेद दिसून येतो. त्यामुळे लिंगसमता ही केवळ प्रवेशापुरती मर्यादित न राहता परिणामकारकतेच्या पातळीवर तपासणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

भारतात महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागात सकारात्मक वाढ झाली आहे. तथापि, ग्रामीण-शहरी दरी, STEM क्षेत्रातील कमी सहभाग आणि नेतृत्वातील मर्यादित प्रतिनिधित्व ही आव्हाने अजूनही कायम आहेत. धोरणात्मक अंमलबजावणी, आर्थिक सहाय्य, सामाजिक जागरूकता आणि संस्थात्मक सुधारणा यांद्वारेच खऱ्या अर्थाने लिंगसमता साध्य होऊ शकते.

संदर्भ सूची:

१. Ambedkar, B. R. (1989). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches (Vol. 1), Government of Maharashtra.
२. Ambedkar, B. R. (1991). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches (Vol. 3), Government of Maharashtra.

३. Census of India. (2011). Primary Census Abstract, Government of India.
४. Dr. Kuldeep Kaur, Dr. Madhanraj N, Dr. Pranjyoti Deka, Shailja Bahadur, Gopal Saha, Dr. Kiran Jatav, Vol. 10 No. 2 (2025): EPH - International Journal of Humanities and Social Science (ISSN: 2208-2174), Gender equality in higher education, progress and challenges.
५. Ministry of Education, All India Survey on Higher Education (AISHE) 2021–22 Report. Government of India, 2022
६. Nanda, B. R., Indian women: From purdah to modernity. Vikas Publishing House, 1990
७. Sharma, S. , Women and higher education in India: Trends and challenges, Journal of Educational Studies, 2018
८. Tilak, B. G. (2015). How inclusive is higher education in India? Social Change, 2015
९. University Grants Commission, Higher education in India: Issues, concerns and new directions. UGC, 2013
१०. ज्योतिराव फुले, गुलामगिरी. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, २००२.
११. महाराष्ट्र शासन, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (Marathi version). शिक्षण मंत्रालय, २०२०
१२. महाराष्ट्र शिक्षण, महाराष्ट्र शैक्षणिक सांख्यिक अहवाल, २०२१,

१३.डॉ. जयश्री महाजन, महिला सक्षमीकरण, अथर्व
पब्लिकेशन, धुळे, २०१३

१४.डॉ. नाझरेथ मिस्कीटा, स्त्री शिक्षणाची वाटचाल,
लोकवाडमय गृह, २०००

१५.पांडुरंग मुठ्ठे, महिला सक्षमीकरण: स्वरूप आणि
विकास, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०१८

समाजशास्त्रीय शिक्षणात डिजिटल शिक्षणाची भूमिका

प्रा. शाहूराव दादा पवार

सहाय्यक प्राध्यापक,

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी महाविद्यालय, खेड, कर्जत, अहमदनगर

Corresponding Author - प्रा. शाहूराव दादा पवार

DOI - 10.5281/zenodo.19347466

सारांश :

विसाव्या शतकात माहिती व तंत्रज्ञान क्रांतीमुळे शिक्षणव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. विशेषतः डिजिटल शिक्षण (Digital Education) ही संकल्पना शिक्षणाच्या पारंपरिक चौकटीला नवी दिशा देत आहे. इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, लोकसंख्याशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, संप्रेषणशास्त्र (Mass Communication) आणि तत्त्वज्ञान यांसारख्या समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेत डिजिटल साधने मोठ्या प्रमाणावर उपयुक्त ठरत आहेत. या संशोधनाचा उद्देश समाजशास्त्रीय विषयांमध्ये डिजिटल शिक्षणाचे महत्त्व, त्याचे शैक्षणिक परिणाम, विद्यार्थ्यांच्या समज व कौशल्य विकासावर होणारा प्रभाव याचे विश्लेषण करणे हा आहे. या अभ्यासात दुय्यम स्रोतांवर आधारित विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनातून असे दिसून येते की डिजिटल शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संकल्पनात्मक समज वाढते, दृश्यात्मक शिक्षणाला चालना मिळते, जागतिक माहिती सहज उपलब्ध होते आणि संशोधनाभिमुख दृष्टिकोन विकसित होतो. तथापि, डिजिटल दरी, तांत्रिक साधनांची कमतरता आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण यांसारखी काही आव्हानेही आढळून येतात. त्यामुळे डिजिटल शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी धोरणात्मक नियोजन आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स: डिजिटल शिक्षण, सामाजिक अनेक शास्त्रे शिक्षण, ई-लर्निंग, शिक्षण तंत्रज्ञान.

प्रस्तावना:

मानव समाजाच्या प्रगतीमध्ये शिक्षणाला केंद्रस्थानी स्थान आहे. आधुनिक काळात माहिती तंत्रज्ञानाच्या वेगवान विकासामुळे शिक्षणाच्या पद्धतीत मोठे परिवर्तन घडले आहे. डिजिटल शिक्षण ही संकल्पना शिक्षणाच्या नव्या पद्धतीचे प्रतिनिधित्व करते. संगणक, इंटरनेट, मोबाईल ॲप्लिकेशन्स, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आणि मल्टिमीडिया साधनांच्या साहाय्याने ज्ञानाचे संप्रेषण अधिक प्रभावी झाले आहे.

समाजशास्त्रीय विषयांमध्ये इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, लोकसंख्याशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, संप्रेषणशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानाचा समावेश होतो. हे विषय मानवी समाजाच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करतात. पारंपरिक पद्धतीने या विषयांचे अध्यापन प्रामुख्याने पाठ्यपुस्तकांवर आधारित होते; परंतु डिजिटल साधनांमुळे आता विद्यार्थ्यांना प्रतिमा, नकाशे, व्हिडिओ, सिम्युलेशन आणि ऑनलाइन डेटाबेसच्या माध्यमातून अधिक सखोल ज्ञान मिळू लागले आहे.

उदाहरणार्थ, इतिहास विषयात डिजिटल संग्रहालये, भूगोलात जीआयएस नकाशे, राज्यशास्त्रात ई-गव्हर्नन्स डेटा, समाजशास्त्रात सामाजिक सर्वेक्षणांचे ऑनलाइन डेटाबेस आणि अर्थशास्त्रात सांख्यिकीय सॉफ्टवेअरचा वापर शिक्षण अधिक सजीव बनवतो.

यामुळे समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापनात डिजिटल शिक्षणाचे महत्त्व वाढले आहे. या पार्श्वभूमीवर या संशोधनात डिजिटल शिक्षण समाजशास्त्रीय विषयांमध्ये कसे प्रभावी ठरते याचे विश्लेषण केले आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:

१. समाजशास्त्रीय विषयांमध्ये डिजिटल शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करणे.
२. इतिहास, भूगोल, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मानसशास्त्र, लोकसंख्याशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, संप्रेषणशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान या विषयांच्या अध्यापनात डिजिटल साधनांचा उपयोग तपासणे.
३. डिजिटल शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
४. भारतातील डिजिटल शिक्षणाची स्थिती आणि जागतिक परिस्थिती यांची तुलना करणे.
५. समाजशास्त्रीय शिक्षणात डिजिटल शिक्षणाच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि उपाय सुचवणे.

संशोधन प्रश्न:

१. समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापनात डिजिटल शिक्षण कितपत प्रभावी ठरते?
२. डिजिटल साधनांचा वापर विद्यार्थ्यांच्या समज आणि कौशल्य विकासावर कसा परिणाम करतो?

३. भारतातील डिजिटल शिक्षणाची स्थिती जागतिक स्तराच्या तुलनेत कशी आहे?
४. समाजशास्त्रीय विषयांमध्ये डिजिटल शिक्षण लागू करताना कोणती प्रमुख आव्हाने आहेत?

संशोधन पद्धती :

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. माहितीचे स्रोत, संशोधन लेख, शैक्षणिक अहवाल, सरकारी धोरणे, जर्नल लेख, ऑनलाइन डेटाबेस यासारखी दुय्यम माहिती वापरण्यात आली आहे.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे शिक्षण क्षेत्रात लक्षणीय परिवर्तन घडून आले आहे. विशेषतः समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापनात डिजिटल साधनांचा वापर वाढत असून त्यामुळे अध्यापन-अभ्यास प्रक्रियेचे स्वरूप अधिक प्रभावी, संवादात्मक आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनत आहे. डिजिटल शिक्षणाच्या परिणामकारकतेबाबत विविध संशोधकांनी महत्त्वपूर्ण अभ्यास केले असून त्यांच्या निष्कर्षांमुळे या क्षेत्रातील संकल्पना अधिक स्पष्ट होत जाते.

नील सेल्विन यांच्या मते डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाची प्रक्रिया अधिक संवादात्मक आणि सहभागी स्वरूपाची बनते. डिजिटल साधनांच्या मदतीने शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील संवाद अधिक गतिमान होतो तसेच विद्यार्थ्यांना चर्चेत, प्रकल्पांमध्ये आणि सहकार्यात्मक शिक्षण प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेण्याची संधी मिळते. त्यामुळे शिक्षण प्रक्रिया केवळ माहिती देण्यापुरती मर्यादित राहत नाही तर ती अनुभवाधारित आणि सहभागात्मक बनते.

डिजिटल अध्यापन प्रभावीपणे राबविण्यासाठी शिक्षकांकडे आवश्यक तांत्रिक आणि अध्यापन कौशल्य असणे महत्त्वाचे आहे. या संदर्भात मिश्रा आणि कोहलर (2006) यांनी मांडलेले TPACK model विशेष उल्लेखनीय आहे. या मॉडेलनुसार प्रभावी डिजिटल अध्यापनासाठी शिक्षकांकडे विषयज्ञान (Content Knowledge), अध्यापन कौशल्य (Pedagogical Knowledge) आणि तांत्रिक ज्ञान (Technological Knowledge) या तिन्ही घटकांचा समन्वय असणे आवश्यक आहे. या तिन्ही घटकांचा संतुलित वापर केल्यास अध्यापन प्रक्रिया अधिक परिणामकारक ठरते.

तसेच टेरी अँडरसन(2018) यांच्या अभ्यासानुसार डिजिटल शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना जागतिक पातळीवरील माहिती आणि ज्ञानस्रोत सहज उपलब्ध होतात. इंटरनेट, डिजिटल लायब्ररी आणि ऑनलाइन डेटाबेस यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी विविध स्रोतांमधून माहिती मिळवू शकतात. त्यामुळे शिक्षण प्रक्रिया अधिक संशोधनाभिमुख बनते आणि विद्यार्थ्यांमध्ये स्व-अभ्यासाची प्रवृत्ती वाढीस लागते.

डिजिटल शिक्षणाच्या विस्तारामुळे उच्च शिक्षण व्यवस्थेमध्येही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. टोनी बेट्स (2015) यांनी उच्च शिक्षणातील ऑनलाइन शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करताना असे नमूद केले आहे की डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे शिक्षण अधिक लवचिक आणि सुलभ बनते. ऑनलाइन शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी वेळ आणि स्थानाच्या मर्यादांशिवाय शिक्षण घेऊ शकतात, ज्यामुळे शिक्षणाची उपलब्धता अधिक व्यापक होते.

भारतीय संदर्भात डिजिटल शिक्षणाच्या वापरात वाढ होत असली तरी काही मर्यादा देखील आढळून येतात. रवी कुमार यांच्या अभ्यासानुसार भारतात डिजिटल शिक्षणाचा वापर शहरी भागात अधिक प्रमाणात दिसून

येतो; परंतु ग्रामीण भागात इंटरनेट सुविधा, डिजिटल उपकरणे आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधांचा अभाव ही मोठी समस्या आहे. त्यामुळे डिजिटल शिक्षणाचा लाभ सर्व विद्यार्थ्यांपर्यंत समान पद्धतीने पोहोचणे अद्यापही आव्हानात्मक ठरते.

या संदर्भात UNESCO (2021) च्या अहवालात असे नमूद केले आहे की डिजिटल शिक्षणामुळे शिक्षण अधिक सर्वसमावेशक बनू शकते. डिजिटल साधनांच्या साहाय्याने भौगोलिक, सामाजिक आणि आर्थिक मर्यादा कमी करता येतात आणि शिक्षण अधिक व्यापक समाजघटकांपर्यंत पोहोचवता येते.

समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापनात डिजिटल माध्यमांचा वापर विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासासाठी देखील महत्त्वाचा ठरतो. अनिल शर्मा (2020) यांच्या संशोधनानुसार समाजशास्त्र विषयांच्या अध्यापनामध्ये डिजिटल माध्यमांचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांची विश्लेषणात्मक, चिकित्सक आणि चिंतनशील विचार करण्याची क्षमता विकसित होते. विविध मल्टिमीडिया साधने, प्रेझेंटेशन, व्हिडिओ आणि डिजिटल चर्चा मंच यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना विषय अधिक सखोलपणे समजण्यास मदत होते.

तसेच राजेश सिंग आणि संजय पांडे (2022) यांच्या संशोधनानुसार इतिहास आणि भूगोल विषयांच्या अध्यापनामध्ये डिजिटल नकाशे, आभासी संग्रहालये आणि मल्टिमीडिया साधनांचा वापर विद्यार्थ्यांच्या आकलनक्षमतेत वाढ करण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरतो. अशा डिजिटल साधनांमुळे विद्यार्थ्यांना ऐतिहासिक घटनांचे दृश्यरूपाने आकलन होते तसेच भौगोलिक घटक अधिक स्पष्टपणे समजतात.

वरील सर्व साहित्याचा अभ्यास केल्यावर असे स्पष्टपणे दिसून येते की डिजिटल शिक्षण हे समाजशास्त्रीय

विषयांच्या अध्यापनासाठी अत्यंत उपयुक्त आणि प्रभावी साधन आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने शिक्षण प्रक्रिया अधिक संवादात्मक, संशोधनाभिमुख आणि विद्यार्थीकेंद्रित बनते. तथापि, डिजिटल शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी तांत्रिक पायाभूत सुविधा, शिक्षकांचे डिजिटल प्रशिक्षण आणि इंटरनेटची सर्वव्यापी उपलब्धता यावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

समाजशास्त्रीय विषयांमध्ये डिजिटल शिक्षणाचे महत्त्व:

इतिहास विषयात डिजिटल शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना ऐतिहासिक घटनांचे दृश्यात्मक आकलन करता येते. ऑनलाइन संग्रहालये, डिजिटल अर्काइव्हस आणि ऐतिहासिक व्हिडिओंच्या माध्यमातून इतिहास अधिक जिवंत बनतो. उदा. डिजिटल साधन उपयोग, डिजिटल संग्रहालये, ऐतिहासिक वस्तूंचा अभ्यास, व्हर्च्युअल टूर, प्राचीन स्थळांचे आभासी दर्शन, ऐतिहासिक डेटाबेस इ. तसेच भूगोल विषयात डिजिटल नकाशे, उपग्रह प्रतिमा आणि जीआयएस तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांना पृथ्वीच्या भौगोलिक रचनांचा अभ्यास अधिक सखोल करता येतो. उदा. तंत्रज्ञान उपयोग, GIS, भौगोलिक विश्लेषण, Google Earth, पृथ्वीचा आभासी अभ्यास, सॅटेलाइट इमेजेस, पर्यावरणीय बदलांचे निरीक्षण इ. डिजिटल एज्युकेशनमुळे शक्य झाले आहे. राज्यशास्त्र विषयात डिजिटल शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना शासन व्यवस्था, सार्वजनिक धोरणे आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध यांचा अभ्यास अधिक सुलभ होतो. जसे की, ई-गव्हर्नन्स पोर्टल्स, संसद अधिवेशनांचे ऑनलाइन, प्रसारण, धोरणात्मक दस्तऐवजांचे डिजिटल डेटाबेस विद्यार्थ्यांना आणि सामान्य जणांना डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे या सगळ्या गोष्टी अनुभवणे व त्याचा अभ्यास करणे सोपे झाले आहे. समाजशास्त्र विषयात सामाजिक सर्वेक्षणे,

लोकसंख्या डेटा आणि सामाजिक संशोधनासाठी डिजिटल डेटाबेस उपयुक्त ठरतात आणि अर्थशास्त्र विषयात डिजिटल साधनांमुळे सांख्यिकीय विश्लेषण आणि डेटा विश्लेषण सुलभ होते. अर्थशास्त्रामध्ये डिजिटल साधन, Excel, आर्थिक डेटा विश्लेषण, SPSS, सांख्यिकीय विश्लेषण, ऑनलाइन डेटाबेस, आर्थिक माहिती या गोष्टी विद्यार्थ्यांना डिजिटल शिक्षणाच्या माध्यमातून शिकता येतात.

डिजिटल शिक्षणातील प्रमुख आव्हाने:

- डिजिटल दरी (Digital Divide)
- इंटरनेट सुविधांची कमतरता
- शिक्षकांचे तांत्रिक प्रशिक्षण अपुरे
- आर्थिक संसाधनांची मर्यादा
- तांत्रिक पायाभूत सुविधांचा अभाव

निष्कर्ष:

समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापनात डिजिटल शिक्षणामुळे शिक्षण अधिक प्रभावी आणि संवादात्मक बनते. विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक माहिती न मिळता प्रत्यक्ष अनुभवात्मक शिक्षण मिळते.

इतिहास विषयात आभासी संग्रहालये विद्यार्थ्यांना ऐतिहासिक वस्तूंचा अनुभव देतात. भूगोलात डिजिटल नकाशे पृथ्वीच्या भौगोलिक रचनांचा अभ्यास सुलभ करतात. राज्यशास्त्रात ऑनलाइन शासन प्रणालींचा अभ्यास करता येतो. समाजशास्त्रात सामाजिक डेटा विश्लेषण शक्य होते. अर्थशास्त्रात आर्थिक आकडेवारीचे विश्लेषण करता येते. त्यामुळे डिजिटल शिक्षण समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापनात परिवर्तन घडवून आणत आहे. या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की डिजिटल शिक्षण समाजशास्त्रीय विषयांच्या अध्यापनासाठी अत्यंत

उपयुक्त आहे. डिजिटल साधनांमुळे विद्यार्थ्यांची समज वाढते, संशोधन क्षमता विकसित होते आणि शिक्षण अधिक आकर्षक बनते.

तथापि, डिजिटल शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण आणि धोरणात्मक नियोजन आवश्यक आहे. भविष्यात डिजिटल शिक्षण समाजशास्त्रीय शिक्षणाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल.

संदर्भसूची:

१. Geography of Tourism: Robinson H. (1996)
१. Geography of Tourism and Recreation: S. N. Singh (1985)
२. Journal of Educational Research, 7(2), Mishra, P., & Koehler, M., Technological Pedagogical Content Knowledge, 2006
३. Singh, R., & Pandey, P. Digital tools in teaching history and geography. Educational Technology Research Journal, 2022
४. Sharma, S. (2020). ICT in Social Science Education. Journal of Educational Studies, 15(1), 55-63.
५. Tourism Development, Principles and Practices: Bhatia A.K., Sterling Publisher Ltd., New Delhi
६. Tourism Today: A Geographical Analysis: Douglas Pearce (1987)
७. UNESCO, Government of India. (2020). National Education Policy. New Delhi.
८. इनामदार नार आणि वकील आलिम, १९८८, आधुनिक राजकीय विश्लेषण, पुणे, शुभदा सारस्वत प्रकाशन,
९. कराडे जगन, जागतिकीकरण आणि भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड प्रकाशन, पुणे, २००८
१०. १०. कोल्हटकर, कुलकर्णी, महाराष्ट्रातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००९
११. चौथाईवाले सुरेश, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, तिरुपती प्रकाशन, औरंगाबाद, 2006.
१२. डॉ. काळे व्ही.बी. २०२१ प्रात्यक्षिक भूगोल ' प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
१३. पाटील सुलोचना, उपयोजित इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, 2005

Role of SWAYAM in Digital Education

Vaibhav Uttamrao Suryawanshi

*Assistant Professor, Department of Commerce,
Dr Ambedkar College of Arts & Commerce, Yerwada, Pune*
Corresponding Author – Vaibhav Uttamrao Suryawanshi

DOI - 10.5281/zenodo.19347511

Introduction:

SWAYAM is a program started by the Government of India. Its aim is to give education to everyone. It follows three main ideas: access, equity, and quality. The goal of SWAYAM is to provide the best learning materials to all students, including poor and disadvantaged students. It also helps students who do not have good digital facilities. SWAYAM tries to reduce the digital gap and help them become part of the modern knowledge world.

The courses hosted on SWAYAM are in 4 quadrants - (1) video lecture, (2) specially prepared reading material that can be downloaded/printed (3) self-assessment tests through tests and quizzes and (4) an online discussion forum for clearing the doubts. Steps have been taken to enrich the learning experience by using audio video and multimedia and state of the art pedagogy / technology.

Objective:

1. To understand the concept of SWAYAM.
2. To study the role of SWAYAM in digital education.
3. To analysis of Student enrolment and Pass Out Students.
4. To identify challenges of SWAYAM platform.

Hypothesis:

H0 - There is no significant difference between student enrolment and Pass-out Student numbers.

H1 – There is a significant difference between student enrolment and Pass-out Student numbers.

Research Methodology:

This study is based on the descriptive and analytical method of research design. This study is based on secondary method of data collection. This data is collected from Department of Higher Education, Ministry of Education and annual reports etc. The research is based on quantitative data.

Sample design:

In order to examine the progress of Department of Higher Education, Ministry of Education and annual reports.

Limitation of the Study:

1. The study is restricted to the status of SWAYAM in India only.
2. This study is restricted to specific period 2023-24 and 2024-2025.
3. The outcomes of this study report are based on the individual understanding of the researcher.
4. The researcher has used only secondary data.

Literature Review:

1. Chiranjit Majumder (2019) SWAYAM: The Dream Initiative of India and its uses in Education In this study explains SWAYAM as an online learning platform started by the Government of India. It focuses on access, equity, and quality education through MOOCs. The paper discusses features like four learning quadrants and free courses for students. It also highlights benefits for rural

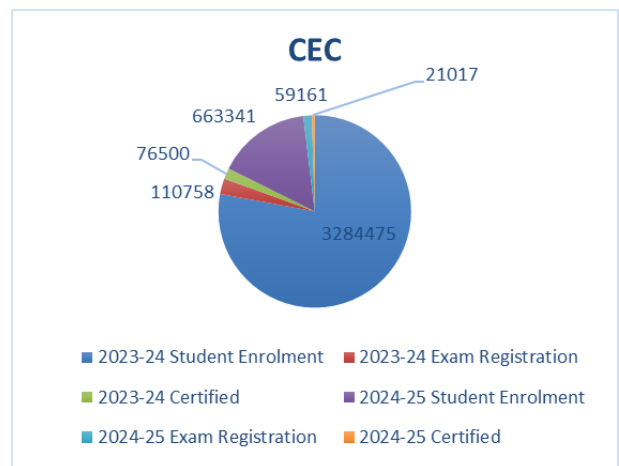
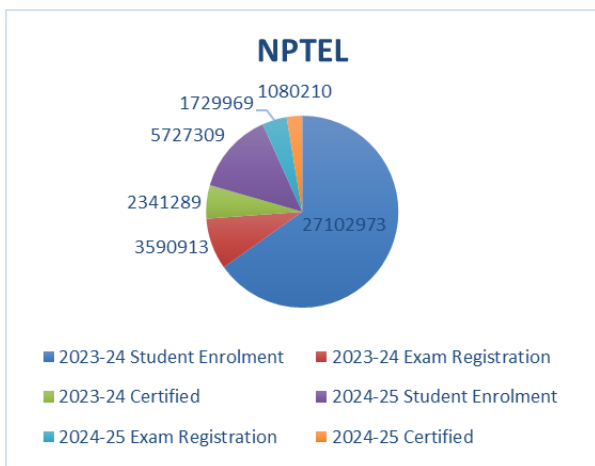
learners and some challenges like digital literacy and infrastructure problems.

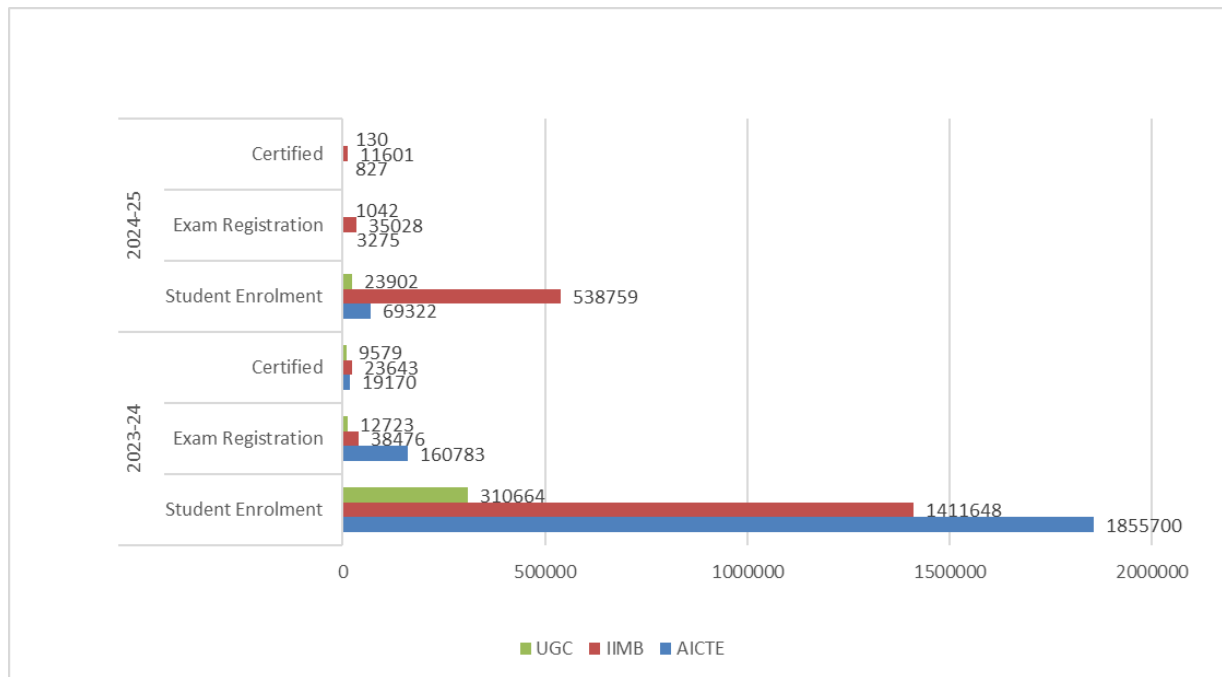
2. Saurabh Kumar^[i], Dr. Ashok Kumar^[ii] and Dr. Reetu Verma^[iii] (2025) : EXPLORING LEARNERS’ BEHAVIOUR TOWARDS ONLINE LEARNING: A STUDY OF SWAYAM MOOCS.
3. Jijo Varghese, Dr Alok Gardia (2020) : Heutagogic Approach in Teaching and Learning in SWAYAM.

Analysis of Student enrolment and Pass Out Students:

year National Coordinator	2023-24			2024-25		
	Student Enrolment	Exam Registration	Certified	Student Enrolment	Exam Registration	Certified
NPTEL	27102973	3590913	2341289	5727309	1729969	1080210
AICTE	1855700	160783	19170	69322	3275	827
CEC	3284475	110758	76500	663341	59161	21017
IIMB	1411648	38476	23643	538759	35028	11601
UGC	310664	12723	9579	23902	1042	130

Source: Annual Report of Ministry of Education

The data shows the performance of different National Coordinators for the years 2023–24 and 2024–25. NPTEL has the highest student enrolment and certification in both years. However, its enrolment decreased in 2024–25 compared to 2023–24, but the certification percentage improved. AICTE recorded very low certification rates in both years, though there is a slight improvement in 2024–25. Consortium for Educational Communication (CEC) and Indian Institute of Management Bangalore (IIMB) also show a decrease in enrolment but a small increase in certification percentage. In contrast, University Grants Commission (UGC) shows a decline in both enrolment and certification rate in 2024–25. Overall, student enrolment decreased in 2024–25, but the certification performance improved for most coordinators except UGC.

H1 – There is a significant difference between student enrolment and Pass-out Student numbers.

Role of SWAYAM in Digital Education:

1) Easy Access to Education: SWAYAM provides free online courses to students across India. Students from rural and urban areas can register easily using a mobile phone or computer.

There is no age limit. It gives equal learning opportunities to all learners.

2) Excellence Content: Courses are designed and delivered by expert professors from IITs, IIMs, central universities, and other reputed institutions. The content includes video lectures, reading materials, quizzes, and assignments. This ensures high academic standards.

3) Low-Cost Learning: Course registration and study materials are completely free. Students only need to pay a small fee if they want to appear for the final proctored examination and receive a certificate. This makes higher education affordable.

4) Flexible Study: Students can learn at their own pace. Lectures are recorded, so learners can watch them anytime and repeat them if needed. This flexibility is helpful for working professionals and regular college students.

5) Credit Transfer: As per the guidelines of University Grants Commission (UGC), students can transfer SWAYAM course credits to their university degree. This supports blended learning and reduces academic burden.

6) Associating Digital Divide: SWAYAM helps students who cannot attend regular classes due to

financial, geographical, or personal reasons. It connects remote learners with quality digital education and supports inclusive growth.

Challenges of SWAYAM Platform:

1) High Enrolment but Low Certification: data shows that many students enrol in courses, but only a small percentage complete the course and get certificates. This means students may lose interest, face academic difficulty, or not prepare seriously for the final exam. It reduces the overall effectiveness of the platform.

2) Low Exam Registration: There is a big gap between student enrolment and exam registration. Many students study the course but do not register for the final proctored exam. The reasons may be exam fees, lack of confidence, or fear of failure.

3) Digital Divide: Students in rural and remote areas may not have proper internet connection, smartphones, or laptops. Slow internet speed makes it difficult to watch video lectures. This creates inequality in digital learning.

4) Lack of Self-Motivation: Online learning requires discipline and time management. Without classroom pressure, some students postpone lectures and finally drop out. There is less personal monitoring compared to regular college.

5) Technical and Platform Issues: Students sometimes face login problems, website errors, server issues during exams, or difficulty uploading assignments. Technical barriers discourage learners.

6) Language and Understanding Problems: Many courses are offered mainly in English. Students from regional language backgrounds

may struggle to understand lectures and study materials.

Conclusion:

Based on the data of 2023–24 and 2024–25, it is clear that student enrolment is very high, especially under NPTEL. However, there is a large gap between enrolment, exam registration, and certification. In 2024–25, overall enrolment decreased compared to 2023–24, but in some cases, the certification percentage slightly improved. This shows that while fewer students enrolled, a relatively better proportion completed the courses.

The major issue is the low completion and certification rate. Many students enrol but do not register for exams or fail to complete the course. This indicates challenges such as lack of motivation, digital divide, technical problems, and low awareness about credit transfer.

Overall, SWAYAM plays an important role in digital education by providing access and flexibility, but it needs improvement in student engagement, exam participation, and course completion to increase its effectiveness.

Bibliography:

Reports:

1. Annual Report of Government of India, Ministry of Education, Department of Education 2023-24.
2. Annual Report of Government of India, Ministry of Education, Department of Education 2024-25.

Websites:

1. <https://swayam.gov.in/>
2. <https://pmevidya.education.gov.in/swayam-portal.html>

National Education Policy 2020 and Sustainable Development: A Critical Interdisciplinary Analysis

Dr. Raju Shamrao Gurav

Assistant Professor,

Dr. Ambedkar Arts and Commerce College, Yerwada, Pune - 411006.

Corresponding Author – Dr. Raju Shamrao Gurav

DOI - 10.5281/zenodo.19347537

Abstract:

The National Education Policy 2020 (NEP 2020) represents a landmark reform in India's education system with the potential to reshape educational governance, academic structures, and the role of educational institutions in national development. One of the emerging themes within contemporary educational reforms is the integration of sustainable development principles into teaching, research, and institutional governance. Sustainable development emphasizes a balanced approach toward economic growth, environmental protection, and social equity. Education is widely recognized as a key driver for achieving these objectives because it shapes knowledge systems, innovation capacity, and responsible citizenship.

This research paper critically examines the relationship between NEP 2020 and sustainable development from an interdisciplinary academic perspective. The study explores how NEP 2020 promotes sustainability through curriculum reforms, environmental education, research innovation, community engagement, and skill development. The paper also analyzes the role of higher education institutions in promoting sustainability through interdisciplinary research and sustainable institutional practices.

The study adopts a doctrinal and analytical research methodology using secondary sources such as policy documents, international sustainability reports, research articles, and academic literature. The analysis highlights that NEP 2020 provides a conceptual framework capable of aligning India's education system with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). However, the effectiveness of this alignment depends on institutional capacity, governance mechanisms, faculty training, and sustained policy commitment. The paper concludes that education policy reforms such as NEP 2020 can significantly contribute to sustainable development when supported by interdisciplinary research, collaborative governance, and long-term policy implementation.

Keywords: NEP 2020, Sustainable Development, Education Policy, Higher Education, Sustainability Education, Sustainable Development Goals

Introduction:

Sustainable development has become a central concern in contemporary global policy discourse. The concept gained widespread recognition following the Brundtland Commission Report of 1987, which defined sustainable development as development that meets present needs without compromising the ability of future generations to meet their own

needs. Over the past three decades, governments, academic institutions, and international organizations have increasingly recognized the importance of integrating sustainability principles within public policy and governance structures.

Education plays a crucial role in achieving sustainable development. Educational institutions influence social values, shape knowledge production, and foster innovation

capable of addressing complex global challenges such as climate change, biodiversity loss, economic inequality, and technological disruption. The United Nations Sustainable Development Goals (SDGs), adopted in 2015, emphasize the transformative role of education in promoting sustainability, particularly through Goal 4 which focuses on quality education and lifelong learning opportunities.

India, as one of the world's largest developing economies, faces multiple sustainability challenges including environmental degradation, urbanization pressures, economic disparities, and demographic changes. Addressing these challenges requires an education system that not only produces skilled professionals but also cultivates responsible citizens capable of contributing to sustainable economic and social development.

The National Education Policy 2020 represents a transformative reform designed to modernize India's education system while aligning it with global knowledge and sustainability frameworks. The policy emphasizes multidisciplinary education, critical thinking, innovation, environmental awareness, and skill development. These objectives reflect a broader recognition that education must contribute to sustainable national development.

This research paper critically examines how NEP 2020 can contribute to sustainable development in India. By analyzing policy provisions, institutional implications, and interdisciplinary academic perspectives, the paper aims to explore the potential of education reforms in supporting long-term sustainability.

Objectives of the Study:

1. To analyze the concept of sustainable development in the context of modern education systems.

2. To examine the provisions of the National Education Policy 2020 that promote sustainability.
3. To evaluate the role of higher education institutions in supporting sustainable development.
4. To identify institutional, academic, and policy challenges in implementing sustainability-oriented education.
5. To propose strategies for strengthening education for sustainable development in India.

Research Methodology:

This research adopts a doctrinal and analytical research methodology widely used in education policy and social science research. The study is based primarily on secondary sources including policy documents, academic research papers, books, international sustainability reports, and institutional publications.

The analytical approach is used to evaluate the relationship between NEP 2020 and the principles of sustainable development. The research also draws insights from international frameworks such as UNESCO's Education for Sustainable Development initiative and the United Nations Sustainable Development Goals.

The study focuses on conceptual and policy analysis rather than empirical statistical investigation. The objective is to interpret policy frameworks and assess their potential implications for sustainable development within the Indian education system.

Review of Literature:

Scholars across disciplines have emphasized the importance of education in achieving sustainable development. UNESCO (2017) argues that education for sustainable development enables individuals to develop the

knowledge, skills, values, and attitudes necessary for building a sustainable future.

Sterling (2010) highlights the need for transformative education systems that move beyond traditional content-based learning and instead promote ecological awareness, critical thinking, and ethical responsibility.

Tilak (2019) emphasizes that education policy reforms in developing countries must simultaneously address economic development, social equity, and environmental sustainability.

Recent research on NEP 2020 suggests that the policy provides significant opportunities to integrate sustainability within higher education through multidisciplinary education, research initiatives, and community engagement.

Concept of Sustainable Development in Education:

Sustainable development in education refers to integrating environmental, economic, and social sustainability principles within educational systems. Education for Sustainable Development (ESD) aims to empower learners with knowledge and skills necessary to address global sustainability challenges.

Educational institutions play an important role in promoting sustainability through teaching, research, and community engagement. Universities serve as knowledge hubs capable of generating innovative solutions to environmental and social problems. They can influence sustainable development through research on renewable energy, sustainable agriculture, circular economy practices, and responsible business models.

Integrating sustainability into education requires interdisciplinary approaches that combine insights from environmental science, economics, sociology, public policy, and technology. Such interdisciplinary approaches

enable students to understand complex global challenges and develop innovative solutions.

Role of NEP 2020 in Promoting Sustainable Development:

The National Education Policy 2020 incorporates several provisions that can contribute to sustainable development. One of the most important features of the policy is its emphasis on multidisciplinary education. By allowing students to integrate knowledge across different disciplines, the policy encourages holistic understanding of sustainability challenges.

NEP 2020 also promotes research and innovation through initiatives such as the National Research Foundation. These initiatives encourage universities to conduct research addressing critical challenges including climate change, sustainable agriculture, and public health.

Additionally, the policy emphasizes skill development and entrepreneurship education. These initiatives support sustainable economic development by preparing students for emerging sectors such as renewable energy, green technologies, and sustainable business practices.

Community engagement is another important component of the policy. Educational institutions are encouraged to collaborate with local communities and contribute to solving regional sustainability challenges.

Analytical Discussion:

From a policy perspective, NEP 2020 represents a progressive attempt to integrate sustainability into India's education system. The policy recognizes that education must contribute to both economic development and environmental responsibility.

Higher education institutions can play a transformative role in promoting sustainability. Universities possess the capacity to generate interdisciplinary knowledge, develop sustainable

technologies, and influence public policy through academic research.

However, implementing sustainability-oriented education requires significant institutional reforms. Universities must invest in interdisciplinary curricula, faculty training, research infrastructure, and sustainable campus practices.

Furthermore, collaboration between universities, industries, and government agencies is essential for translating academic research into practical sustainability solutions. Without such collaboration, the potential impact of sustainability-oriented education may remain limited.

Findings of the Study:

1. NEP 2020 recognizes education as a critical driver of sustainable development.
2. Multidisciplinary education enhances understanding of complex sustainability challenges.
3. Higher education institutions can promote sustainability through research and innovation.
4. Institutional capacity building is necessary for implementing sustainability-oriented education.
5. Collaboration between government, academia, and industry is essential for achieving sustainable development goals.

Suggestions:

1. Sustainability education should be integrated across all levels of education.
2. Universities should establish interdisciplinary sustainability research centers.
3. Government should provide financial support for sustainability research and innovation.

4. Educational institutions should adopt sustainable campus policies including energy conservation and waste management.
5. Collaboration between academia, industry, and government should be strengthened.

Conclusion:

The National Education Policy 2020 represents a significant opportunity to align India's education system with global sustainable development goals. By promoting multidisciplinary learning, environmental awareness, research innovation, and skill development, the policy creates a strong foundation for sustainable national development.

However, the success of sustainability-oriented educational reforms depends on effective policy implementation, institutional commitment, and interdisciplinary academic collaboration. Universities must actively engage in sustainability initiatives and promote responsible citizenship among students.

If implemented effectively, NEP 2020 can significantly contribute to sustainable development and help India transition toward a sustainable knowledge-based economy.

References:

1. Government of India. (2020). National Education Policy 2020.
2. UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals.
3. Sterling, S. (2010). Transformative learning and sustainability.
4. Tilak, J. B. G. (2019). Education and development in India.
5. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के संदर्भ में हिंदी भाषा के अवसर और चुनौतियाँ

प्रा. आप्पाराव चव्हाण

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,

डॉ. आंबेडकर कला और वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे – 6

Corresponding Author - प्रा. आप्पाराव चव्हाण

DOI - 10.5281/zenodo.19347561

सारांश:

भारत की उच्च शिक्षा प्रणाली में भाषा केवल संप्रेषण का माध्यम नहीं है, बल्कि वह सामाजिक न्याय, ज्ञान तक पहुँच और बौद्धिक विकास से जुड़ा एक मूलभूत तत्व है। देश की भाषाई विविधता के कारण शिक्षा के माध्यम का प्रश्न हमेशा चर्चा का विषय रहा है। हिंदी भारत में सर्वाधिक बोली जाने वाली भाषा है, इसलिए उसका सामाजिक और सांस्कृतिक महत्व निर्विवाद है। इसके बावजूद उच्च शिक्षा के स्तर पर अंग्रेजी का वर्चस्व लंबे समय से बना हुआ है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० ने बहुभाषिकता को प्राथमिकता देते हुए मातृभाषा में शिक्षा पर बल दिया है। इस नीति के कारण हिंदी भाषा को उच्च शिक्षा में नए अवसर मिल सकते हैं। प्रस्तुत शोधपत्र में उच्च शिक्षा में हिंदी की भूमिका, उसके सामने उपस्थित व्यावहारिक एवं संरचनात्मक चुनौतियाँ, तथा नीतिगत स्तर पर उपलब्ध अवसरों का विश्लेषण किया गया है। इस अध्ययन में भाषा-समता, ज्ञान-प्रवेश, शैक्षणिक गुणवत्ता और वैश्वीकरण जैसे परस्पर जुड़े मुद्दों पर विचार किया गया है। हिंदी माध्यम से शिक्षा देने पर संकल्पनात्मक स्पष्टता बढ़ने की संभावना है, किंतु वैश्विक प्रतिस्पर्धा में बने रहने के लिए अंग्रेजी का महत्व भी स्वीकार करना होगा। इसलिए भविष्य की शिक्षा नीति में संतुलित बहुभाषिक मॉडल की आवश्यकता स्पष्ट रूप से दिखाई देती है।

मुख्य शब्द: हिंदी भाषा, राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०, उच्च शिक्षा प्रणाली.

प्रस्तावना:

शिक्षा और भाषा का संबंध अत्यंत घनिष्ठ है। विद्यार्थी जिस भाषा में शिक्षा ग्रहण करता है, उसी के आधार पर उसकी समझ, आत्मविश्वास और अभिव्यक्ति विकसित होती है। स्वतंत्रता के बाद भारत की शिक्षा व्यवस्था के पुनर्गठन के दौरान उच्च शिक्षा में अंग्रेजी को प्रमुख माध्यम के रूप में स्थापित किया गया। वैश्विक संपर्क, शोध आदान-प्रदान और तकनीकी प्रगति के कारण अंग्रेजी का महत्व बढ़ता गया। लेकिन इस प्रक्रिया में हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं में शिक्षा प्राप्त करने वाले विद्यार्थियों को उच्च शिक्षा के स्तर पर अनेक कठिनाइयों का सामना करना पड़ा।

भाषा उनके ज्ञानार्जन में बाधा बन गई। यह स्थिति केवल भाषाई समस्या नहीं, बल्कि सामाजिक असमानता का भी प्रतिबिंब है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० ने इस प्रश्न पर गंभीर विचार किया है। शैक्षिक मनोविज्ञान के अनुसार मातृभाषा में शिक्षा से विद्यार्थियों की संकल्पनात्मक समझ अधिक सुदृढ़ होती है। इसी पृष्ठभूमि में हिंदी की भूमिका का पुनर्मूल्यांकन आवश्यक हो गया है। इस शोध का उद्देश्य उच्च शिक्षा में हिंदी की स्थिति, उसकी शक्ति और सीमाएँ, तथा नीतिगत परिवर्तनों का उस पर पड़ने वाला प्रभाव स्पष्ट करना है।

अनुसंधान के उद्देश्य:

- १) भारत की उच्च शिक्षा में हिंदी भाषा की वर्तमान स्थिति का अध्ययन करना।
- २) राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में हिंदी को दिए गए महत्व को समझना।
- ३) उच्च शिक्षा में हिंदी के उपयोग से संबंधित अवसरों की पहचान करना।
- ४) हिंदी के विस्तार के सामने उपस्थित प्रमुख चुनौतियों का विश्लेषण करना।

अनुसंधान परिकल्पनाएँ:

- १) राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के कारण उच्च शिक्षा में हिंदी के उपयोग में वृद्धि की संभावना है।
- २) अंग्रेजी का वर्चस्व हिंदी के विस्तार में प्रमुख बाधा है।

इन उद्देश्यों और परिकल्पनाओं के आधार पर हिंदी की भूमिका, उसकी संभावनाएँ और सीमाएँ स्पष्ट की जा सकती हैं तथा भाषाई समानता के लिए उपयुक्त दिशा सुझाई जा सकती है।

अनुसंधान पद्धति:

यह अध्ययन द्वितीयक (Secondary) स्रोतों पर आधारित वर्णनात्मक और विश्लेषणात्मक शोध है। इसके लिए राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० का आधिकारिक दस्तावेज, शिक्षा मंत्रालय की रिपोर्टें, विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (UGC) के प्रकाशन, शैक्षणिक शोध लेख, पुस्तकें, सरकारी वेबसाइटों से प्राप्त आँकड़े तथा संबंधित जर्नलों का उपयोग किया गया है। उपलब्ध साहित्य का तुलनात्मक एवं विषयवस्तु विश्लेषण कर उच्च शिक्षा में हिंदी की स्थिति, अवसर और चुनौतियों का अध्ययन किया गया है। इस

पद्धति से विषय का तार्किक और व्यवस्थित विश्लेषण संभव हुआ है।

भारत का भाषाई परिप्रेक्ष्य और हिंदी की स्थिति:

भारत एक बहुभाषी राष्ट्र है। विभिन्न राज्यों में अलग-अलग भाषाएँ प्रचलित हैं। यही विविधता भारतीय संस्कृति की समृद्धि का आधार है। संविधान ने भाषाई स्वतंत्रता की गारंटी दी है और भाषाओं के संरक्षण की जिम्मेदारी राज्य को सौंपी है। हिंदी देश की बड़ी जनसंख्या की दैनिक व्यवहार की भाषा है। प्रशासन, मीडिया, साहित्य, सिनेमा और सामाजिक संवाद में इसका व्यापक उपयोग होता है। हिंदी केवल उत्तर भारत तक सीमित नहीं है; यह राष्ट्रीय स्तर पर संपर्क भाषा के रूप में भी कार्य करती है। फिर भी उच्च शिक्षा के क्षेत्र में इसकी स्थिति मिश्रित है। कुछ राज्यों में हिंदी माध्यम के महाविद्यालय और विश्वविद्यालय हैं, लेकिन विज्ञान, अभियांत्रिकी और प्रबंधन जैसे क्षेत्रों में अंग्रेजी का प्रभुत्व है। हिंदी को सशक्त बनाने के लिए गुणवत्तापूर्ण शैक्षणिक सामग्री, शोध परंपरा और अंतरराष्ट्रीय संवाद की क्षमता विकसित करना आवश्यक है।

उच्च शिक्षा में भाषा माध्यम: वर्तमान स्थिति:

उच्च शिक्षा में अंग्रेजी लंबे समय से प्रमुख भाषा रही है। अंतरराष्ट्रीय ज्ञान व्यवस्था से जुड़ने के लिए अंग्रेजी उपयोगी सिद्ध होती है। अधिकांश शोध पत्रिकाएँ, संदर्भ ग्रंथ और शैक्षणिक सम्मेलन अंग्रेजी में ही आयोजित होते हैं। लेकिन इस व्यवस्था में एक सामाजिक असमानता भी छिपी है। ग्रामीण या निम्न आर्थिक पृष्ठभूमि के विद्यार्थी प्रायः हिंदी या स्थानीय भाषाओं में शिक्षा प्राप्त करते हैं। उच्च शिक्षा के स्तर पर अचानक अंग्रेजी माध्यम में प्रवेश उनके लिए कठिन हो जाता है। परिणामस्वरूप उनकी बौद्धिक क्षमता होते हुए भी वे अभिव्यक्ति में सीमाएँ महसूस

करते हैं। यदि उच्च शिक्षा में बहुभाषिक विकल्प उपलब्ध हों, तो विद्यार्थियों की सहभागिता और सफलता दोनों बढ़ सकती हैं।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०: भाषाई दृष्टिकोण:

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० ने शिक्षा प्रणाली में व्यापक परिवर्तन की दिशा निर्धारित की है। इसका एक महत्वपूर्ण आधार बहुभाषिकता को प्रोत्साहन देना है। नीति के अनुसार मातृभाषा या स्थानीय भाषा में शिक्षा से विद्यार्थियों की संकल्पनात्मक समझ सुदृढ़ होती है। उच्च शिक्षा में भारतीय भाषाओं में अध्ययन सामग्री उपलब्ध कराने, अनुवाद परियोजनाएँ आरंभ करने, तकनीकी शब्दावली विकसित करने और डिजिटल संसाधनों के उपयोग पर बल दिया गया है। इससे हिंदी सहित अन्य भारतीय भाषाओं के लिए नए अवसर उत्पन्न हुए हैं।

हिंदी के लिए उपलब्ध अवसर:

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के प्रभावी क्रियान्वयन से हिंदी को उच्च शिक्षा में नई शक्ति मिल सकती है। अपनी भाषा में शिक्षा प्राप्त करने से विद्यार्थियों का आत्मविश्वास बढ़ता है और विषय की समझ स्पष्ट होती है। डिजिटल मंचों पर हिंदी में पाठ्यक्रमों की संख्या बढ़ रही है। ऑनलाइन माध्यम से ग्रामीण और दूरस्थ क्षेत्रों तक ज्ञान पहुँचाया जा सकता है। शोध लेखन, अनुवाद और शैक्षणिक सामग्री निर्माण में हिंदी के उपयोग से ज्ञान प्रणाली अधिक समावेशी बन सकती है।

हिंदी के समक्ष चुनौतियाँ:

हिंदी के विस्तार में कुछ ठोस बाधाएँ हैं। अंग्रेजी का वैश्विक प्रभुत्व प्रमुख चुनौती है। उच्च स्तरीय शोध प्रायः अंग्रेजी में उपलब्ध है, इसलिए अंग्रेजी का ज्ञान आवश्यक

हो जाता है। तकनीकी शब्दावली की कमी, प्रशिक्षित शिक्षकों का अभाव और सामाजिक मानसिकता भी बाधक हैं। कई वर्गों में अंग्रेजी शिक्षा को प्रतिष्ठा का प्रतीक माना जाता है, जबकि हिंदी माध्यम को द्वितीयक समझा जाता है। इन चुनौतियों से निपटने के लिए दीर्घकालिक योजना आवश्यक है।

सुझाव:

- १) उच्च शिक्षा के लिए राष्ट्रीय स्तर पर व्यापक अनुवाद परियोजनाएँ चलाई जाएँ।
- २) तकनीकी शब्दावली का मानकीकरण किया जाए।
- ३) शिक्षकों को द्विभाषिक अध्यापन का प्रशिक्षण दिया जाए।
- ४) डिजिटल मंचों पर हिंदी पाठ्यक्रमों का विस्तार किया जाए।
- ५) हिंदी में शोध कार्य को अनुदान और प्रोत्साहन प्रदान किया जाए।

उपसंहार:

भारत की उच्च शिक्षा में हिंदी की भूमिका को सशक्त बनाने की पर्याप्त संभावना है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० ने बहुभाषिकता को स्वीकार कर एक नई दिशा प्रदान की है। हिंदी माध्यम से शिक्षा देने पर शैक्षणिक समावेशन और संकल्पनात्मक स्पष्टता में वृद्धि हो सकती है। साथ ही, वैश्विक प्रतिस्पर्धा, शोध परंपरा और रोजगार की आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हुए अंग्रेजी का महत्व भी बना रहेगा। इसलिए भविष्य की शिक्षा व्यवस्था संतुलित, बहुभाषिक और व्यावहारिक होनी चाहिए। हिंदी सहित सभी भारतीय भाषाओं को समान अवसर देकर शिक्षा को अधिक न्यायपूर्ण और समावेशी बनाया जा सकता है।

संदर्भ साहित्य सूची:

१. भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (२०२०). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
२. कुमार, कृष्ण. (2005). शिक्षा और राजनीति का संबंध. नवी दिल्ली: वाणी प्रकाशन.
३. मोहंती, अजीत के. (2019). भारत में बहुभाषिक शिक्षा: सिद्धांत और व्यवहार. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लैकस्वान.
४. तिलक, जे. बी. जी. (2018). भारतातील उच्च शिक्षण: समता, गुणवत्ता आणि विस्तार. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लैकस्वान.
५. एनसीईआरटी. (२०२०). भारत में भाषा शिक्षा की स्थिति. नवी दिल्ली: एनसीईआरटी प्रकाशन.
६. देशमुख, शंकर. (2017). उच्च शिक्षण व्यवस्था आणि भाषा प्रश्न. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
७. पाटील, सुनील. (2016). शैक्षणिक धोरण आणि भारतीय भाषा. मुंबई: हिमालय प्रकाशन.
८. यादव, रामविलास. (2014). हिंदी भाषा और उच्च शिक्षा. नवी दिल्ली: राजकमल प्रकाशन.
९. जोशी, अरुण. (2018). भारतीय शिक्षण व्यवस्था: वर्तमान आणि भविष्य. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाउस.
१०. सिंह, नामवर. (2011). भाषा, साहित्य और शिक्षा. नवी दिल्ली: लोकभारती प्रकाशन.
११. कुलकर्णी, मंगला. (2019). उच्च शिक्षणातील बहुभाषिकतेचे आव्हान. कोल्हापूर: साधना प्रकाशन.
१२. त्रिपाठी, सुधीर. (2015). राष्ट्रीय एकता और हिंदी का विकास. वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन.

Sustainable Development and Role of Higher Education

Rajashri Yadav Sawant

Hutatma Rajguru Mahavidyalaya, Rajgurunagar.

Corresponding Author – Rajashri Yadav Sawant

DOI - 10.5281/zenodo.19347594

Abstract:

Sustainable development is possible through higher education institutions. By creating awareness among students about research, innovation, technology, poverty, climate change, the goal can be achieved by making proper planning for the future. Of course, in doing so, higher education institutions will face many problems, for example, lack of funds, communication problems, technical problems, standardization, performance measurement, etc. However, if the government and educational institutions take the initiative, the goal of sustainable development can be achieved.

Keywords – Sustainable Development, Higher Education, Challenges

Research Methodology:

The research is a literature-based study investigation the current issue paralarally we also relied on primary and secondary data from various journals authentic web sides and internet.

Objective

- 1) To understanding concept Sustainable Development.
- 2) To understanding Role of Higher Education in sustainable development.

Introduction:

Sustainable development is an approach to growth and human development that aims to meet the need of the present without compromising the ability of future generation to meet their own needs. Education is changing the mindset of people and empowering them to work for a sustainable future. Good quality education can be provided to the next generation through teaching and research. Awareness can be created among students about the need for development. Higher education institutions are critical drivers of sustainable development acting as catalysts for

societal change through education research, campus operation, and community engagement. They prepare future leaders, foster innovative, ecoconscious solution,

Meaning of Sustainable Development:

Economic development that is conducted without depletion resource. Sustainable Development overlaps with the idea of sustsinability which is a normative concept. Sustainable Development on the international agenda. Sustainable Development is the foundational concept of the Sustainable Development Goals

Definition:

“Development that meet the needs of the present without compromising the ability of future generation to meet their own need.”

(Brundtland Report)

This approach integrates three pillars – environmental sustainability, economic viability, and social inclusion. This development is achieved without harming the environment,

through the proper use of natural resources, and through socio-economic balance

Key features of Sustainable Development:

Consideration for future generations: Using natural resources (water, minerals, etc.) in a sustainable manner so that they are left for future generations

Environmental protection: Reducing pollution and maintaining the balance of the ecosystem in the process of development Three main pillars: Sustainable development is based on three elements: economic development, social progress, and environmental

Excellent (SDGs): United Nations 17 Perpetual Development goals (e.g. poverty eradication, clean water, climate action) have been set, which are targeted to be achieved by 2030)

For example

- Using solar energy or wind energy (renewable energy)
- Practicing sustainable agriculture (organic farming), which maintains soil fertility
- Reduce, Reuse, Recycle water.

In short, sustainable development is human development achieved without harming the environment.

Considering the impact of increasing human migration, urbanization, and industrialization on society and the environment, global action is necessary for a more sustainable future. Educational institutions are important as knowledge producers for sustainable development. Higher education institutions are working as a tool in creating a more sustainable future. Human development is easy through the concept of education. Many social problems have been solved to date through educational initiatives. Indeed, as the world becomes increasingly globalized and interdependent, the role of higher education will become more important in creating a sustainable future.

Education is changing the mindset of people and empowering them to work for a sustainable future. Good quality education can be provided to the next generation through teaching and research. Awareness can be created among students about the need for development.

Key Roles of Higher Education in Sustainability:

Curriculum & Education: Integrating sustainability into academic programs to equip students with the skills and mindset necessary for creating a sustainable future.

Research & Innovation: Generating knowledge, technologies, and innovative solutions for challenges like climate change, poverty, and inequality, often in collaboration with industries and governments.

Campus Operations: Adopting environmentally sustainable practices within the university, such as reducing waste, energy consumption, and implementing "green campus" initiatives.

Community & Social Engagement: Bridging the gap between theory and practice through partnerships with local communities, businesses, and policymakers, Developing Future Leaders: Training graduates who are not only technically proficient but also socially conscious, enabling them to lead sustainability efforts in various sectors.

Global Rankings & Accountability: Aligning with the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs) is becoming a, as shown in this Taylor & Francis Online article, key factor in, for instance, the QS World University

Sustainable Development in Higher Education:

The concept of sustainable development incorporates not only an environmental dimension, but also economic and social dimensions, and frequently also a cultural dimension. That education and research play a

key role for the long-term development of society is hardly disputed by anyone; but how to integrate sustainability effectively into higher education and, in particular, into the curriculum and the design of research projects is still a debated issue.

In higher education, the level of integration of the concept of sustainable development can range from mere formulations of policy statements to integration into courses, curricula, and other selected activities for a total reform of the educational system. A more practical approach to promote sustainable development is to work with tangible environmental impacts. The higher education declarations on sustainability explicitly acknowledge this and confirm the importance of learning, communication and capacity building for sustainable development. Sustainable development in higher education will enable students to develop a personal critique of society and produce graduates who are ideologically aware and socially critical.

In this era of modernization and globalization, higher education has a responsibility to produce a human capital that is not only professionals of the future but also responsible citizens. Higher education needs to foster the human capital with the skills and attitudes that will allow all people, present and future, to have a decent quality of life, fair and equitable access to the earth's resources and preserve the biological diverse ecosystems on which we all depend on. Helping create a sustainable society is a social responsibility both for the educators of future leaders in society and for our graduates in their professional and personal lives. In India, Eleventh five year plan too is aiming at enhancing public spending, encouraging private initiatives and initiating long major institutional and policy reforms to bring positive changes to the Indian education system. Unarguably, the outcomes will depend not only

on policies but also on their implementation. The factors that could obstruct the implementation of the sustainability initiatives in higher education institutions as a way for assisting key players to improve the effectiveness of their potential or current sustainability initiatives: Lack of awareness, interest, and involvement, Organizational structure, Lack of funding, Lack of support from university administrators, Lack of time, Lack of data access, Lack of training, Lack of opportune communication, and information, Resistance to change, Profits mentality, Lack of more rigorous regulations, Lack of interdisciplinary research, Lack of performance indicators, Lack of policies to promote sustainability on campus, Lack of standard definitions of concepts, Technical problems, Lack of designated workplace.

Challenges faced by HEIs in implementing SDGs:

HEIs face various challenges when implementing the SDGs (Chankseliani & McCowan, 2021). One major hurdle is the need for institutional transformation, which involves integrating sustainability into all areas of education and research. However, this requires changes to existing structures and administrative practices and can be met with resistance. It takes time and effort to foster a culture of sustainability within HEIs. Some HEIs lack a comprehensive strategy or vision to integrate sustainability into their core activities. This lack of commitment may be attributed to various factors, including resistance to change, limited awareness about the importance of sustainable development, and competing priorities (Ololube et al., 2021). To overcome this challenge, HEIs need to foster a culture of sustainability that permeates all aspects of the institution, from governance to curriculum development (Bonwell & Eison, 1991).

The next significant obstacle HEIs face is the integration of SDGs into the curriculum. While many institutions recognize the importance of sustainability education, it remains a challenge to incorporate it effectively into various academic disciplines. Integrating SDGs requires curriculum restructuring, faculty training, and the development of suitable pedagogical approaches (Taimur, 2020). Moreover, Holdsworth and Sandri (2021) call for more research and academic support focused on pedagogical development within sustainability education.

Another obstacle is the lack of resources (Khurshid et al., 2020). SDGs often require substantial investments in infrastructure, research, and educational programs (Kulkarni et al., 2022). HEIs with limited financial resources may struggle to allocate funding to sustainability initiatives (Georgeson & Maslin, 2018), hindering the scaling up of efforts and their potential impact on and beyond campus. Interdisciplinary collaboration is crucial for addressing the complexity of the SDGs. However, existing academic silos within HEIs may make it challenging to engage in cross-disciplinary collaboration. Establishing mechanisms that promote collaboration among diverse academic disciplines is essential to maximize HEIs' involvement and impact.

Implementing SDGs within HEIs can be complicated by local contextual barriers such as socio-cultural norms, legal frameworks, and infrastructural limitations (Tilbury, 2019). These factors may impede the adoption of sustainable practices, even when there is a strong institutional commitment. Overcoming these barriers requires

tailored approaches that consider the unique challenges faced by each institution and its surrounding community (Lozano et al., 2015).

Finally, the lack of a standardized framework for assessing and measuring progress toward the SDGs poses challenges for HEIs (Griebeler et al., 2022). Without clear metrics, evaluating the effectiveness of sustainability initiatives becomes difficult, impeding efforts to track and report on their contributions to the SDGs.

Conclusion:

For a sustainable development therefore, quality education must be continuously provided by a responsible and legitimate government. The need for quality education for a sustainable development is premised on the grounds that the challenges of development are essentially designed to bring about political stability, rapid transformation of the economy equitable distribution of resources through poverty reduction, food security, reduction of unemployment, administration of justice and rule of law etc. There is no doubt that quality education provided to all citizens will strengthen the weak structures which inhibit or prevent the delivery of all other services like health care, food and nutrition, shelter, gainful employment etc.

Reference:

- 1) <http://en.wikipedia.org>.
- 2) <http://www.iisd.org>
- 3) www.google.com
- 4) www.researchgate.in
- 5) www.sciencedirect.com

NEP 2020 and Autonomy of Higher Education Institutions: A Legal Study

Dr. Shreyasee Sunil Parab

Assistant Professor,

Dr. Ambedkar College of Arts and Commerce, Pune, 06.

Maharashtra, India

Corresponding Author – Dr. Shreyasee Sunil Parab

DOI - 10.5281/zenodo.19347618

Abstract:

The National Education Policy 2020 (NEP 2020) represents a major transformation in the governance and structure of higher education in India. One of the most significant reforms proposed in the policy is the enhancement of institutional autonomy for Higher Education Institutions (HEIs). Institutional autonomy is widely regarded as a crucial factor in promoting academic freedom, innovation, institutional efficiency, and global competitiveness. Universities and colleges that possess academic, administrative, and financial autonomy are better equipped to design flexible curricula, undertake interdisciplinary research, and respond effectively to changing socio-economic demands.

However, the expansion of institutional autonomy also raises important legal and regulatory concerns. Issues related to accountability, regulatory oversight, equity, and constitutional obligations become highly relevant in the context of autonomy. Educational institutions in India operate within a constitutional framework that emphasizes social justice, equality, and public responsibility.

This research paper critically examines the concept of institutional autonomy under the framework of NEP 2020 from a legal perspective. The study analyses constitutional provisions, statutory regulations, and judicial interpretations governing higher education in India. The study is based on doctrinal research methodology using secondary sources such as policy documents, statutes, research articles, books, and judicial decisions. The paper concludes that while NEP 2020 provides a progressive vision for strengthening higher education through autonomy, its successful implementation requires a balanced regulatory framework that integrates institutional freedom with accountability and constitutional compliance.

Keywords: *NEP 2020, Institutional Autonomy, Higher Education Institutions, Legal Framework, Governance, Regulation*

Introduction:

Education plays a fundamental role in the intellectual, social, and economic development of a nation. Higher education contributes significantly to knowledge creation, innovation, and the development of skilled human resources. India possesses one of the largest higher education systems in the world. However, the system has often been criticized for excessive regulatory control, bureaucratic intervention, lack

of institutional flexibility, and limited academic innovation.

Historically, higher education institutions in India have functioned under multiple regulatory bodies such as the University Grants Commission (UGC), All India Council for Technical Education (AICTE), and other professional councils. While these institutions were designed to maintain standards, the multiplicity of regulatory authorities created

structural complexities and limited institutional independence.

The National Education Policy 2020 seeks to address these challenges by transforming India's higher education ecosystem into a multidisciplinary, flexible, and globally competitive system. A central theme of the policy is the promotion of institutional autonomy, which allows universities and colleges to design curricula, develop governance structures, and adopt innovative pedagogical practices.

However, institutional autonomy must operate within the constitutional framework of India. Educational institutions perform a public function and therefore must comply with constitutional values such as equality, access, and social justice. This paper examines the legal dimensions of institutional autonomy under NEP 2020 and evaluates its implications for higher education governance in India.

Objectives of the Study:

1. To examine the concept and dimensions of institutional autonomy in higher education.
2. To analyse the constitutional and legal framework governing higher education in India.
3. To evaluate the provisions of NEP 2020 relating to institutional autonomy.
4. To identify legal challenges associated with increased institutional autonomy.
5. To suggest measures for balancing institutional autonomy with accountability.

Research Hypothesis:

Null Hypothesis (H0): Institutional autonomy under NEP 2020 does not significantly affect the legal and regulatory structure of higher education institutions in India.

Alternative Hypothesis (H1): Institutional autonomy under NEP 2020 significantly influences the legal governance and regulatory

mechanisms of higher education institutions in India.

Research Methodology:

The present study adopts a doctrinal research methodology commonly used in legal research. The study relies on secondary sources including government policy documents, constitutional provisions, statutes, academic articles, books, and judicial decisions.

Analytical and descriptive methods have been used to interpret the provisions of NEP 2020 and examine their implications for institutional autonomy. Judicial decisions relating to educational regulation have also been analysed to understand the legal framework governing higher education institutions in India.

Review of Literature:

Altbach (2015) argues that institutional autonomy is a fundamental requirement for high-quality universities. Universities with academic freedom and administrative independence are better able to promote research and innovation.

Tilak (2017) emphasizes that autonomy must be accompanied by accountability mechanisms to prevent commercialization and decline in educational standards.

Agarwal (2021) observes that NEP 2020 represents a major shift in India's education policy by encouraging multidisciplinary institutions and flexible governance structures.

Gupta and Sharma (2022) highlight that institutional autonomy improves governance efficiency but requires effective accreditation and regulatory oversight.

Concept of Autonomy in Higher Education:

Institutional autonomy refers to the independence granted to higher education institutions in managing their academic, administrative, and financial affairs.

Academic autonomy allows institutions to design curricula, introduce new programs, and adopt innovative teaching methods.

Administrative autonomy enables institutions to recruit faculty, manage governance structures, and implement internal policies.

Financial autonomy allows institutions to manage financial resources and allocate budgets according to institutional priorities.

Legal Framework Governing Higher Education:

The Constitution of India provides the legal foundation for educational governance. Article 21A recognizes the right to education, while Article 19(1)(g) guarantees the freedom to practice any profession, including the establishment of educational institutions subject to reasonable restrictions.

Higher education in India is also governed by statutory frameworks such as the University Grants Commission Act, 1956 and the All India Council for Technical Education Act, 1987.

The judiciary has clarified the scope of educational autonomy through landmark cases. In *T.M.A. Pai Foundation v. State of Karnataka* (2002), the Supreme Court recognized the rights of private institutions to establish and administer educational institutions subject to reasonable regulation. In *Modern Dental College v. State of Madhya Pradesh* (2016), the Court upheld regulatory control to maintain transparency and merit.

Analytical Discussion:

The concept of institutional autonomy has been widely recognized as an essential element in improving the quality and effectiveness of higher education systems worldwide. NEP 2020 represents a significant shift in India's higher education governance by promoting autonomy for universities and colleges.

The introduction of graded autonomy under NEP 2020 links institutional freedom with performance indicators such as accreditation status and academic standards. Institutions demonstrating higher quality are granted greater independence in governance and curriculum development.

The proposal to establish the Higher Education Commission of India (HECI) also represents an important regulatory reform. By separating the functions of regulation, accreditation, funding, and academic standard-setting, NEP 2020 attempts to minimize bureaucratic interference while ensuring quality assurance.

However, the expansion of autonomy also raises legal concerns. Educational institutions perform a public function and must maintain transparency in admissions, fee regulation, and faculty recruitment. Without appropriate oversight, autonomy may lead to commercialization and inequality in access to education.

Therefore, autonomy must be implemented within a legal framework that balances institutional freedom with accountability, transparency, and constitutional obligations.

Findings of the Study:

1. Institutional autonomy plays a significant role in improving academic quality and institutional efficiency.
2. NEP 2020 proposes structural reforms that reduce bureaucratic control over higher education institutions.
3. Legal safeguards are essential to ensure accountability in autonomous institutions.
4. Constitutional principles such as equality and social justice must be preserved.

5. Effective accreditation systems are necessary to monitor the performance of autonomous institutions.

Suggestions:

1. Clear statutory guidelines should support institutional autonomy.
2. Accreditation bodies must be strengthened to ensure quality assurance.
3. Governance structures must promote transparency and accountability.
4. Financial transparency and auditing mechanisms should be implemented.
5. Policies must safeguard the interests of marginalized and disadvantaged communities.

Conclusion:

The National Education Policy 2020 represents a transformative reform in India's higher education system. By promoting institutional autonomy, the policy aims to empower universities and colleges to innovate, improve quality, and respond to global academic developments.

However, autonomy must operate within a robust legal and regulatory framework that ensures accountability, transparency, and adherence to constitutional values. A balanced

governance model that integrates institutional freedom with effective regulatory oversight will be essential for achieving the objectives of NEP 2020 and strengthening India's higher education system.

References:

1. Agarwal, P. (2021). Higher Education in India: Growth, Challenges and Opportunities. Oxford University Press.
2. Altbach, P. G. (2015). Global Perspectives on Higher Education. Johns Hopkins University Press.
3. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
4. Gupta, A., & Sharma, R. (2022). Governance reforms and institutional autonomy in Indian higher education. International Journal of Educational Development.
5. Tilak, J. B. G. (2017). Higher Education in India: In Search of Equality, Quality and Quantity. Orient Blackswan.
6. University Grants Commission Act, 1956.
7. T.M.A. Pai Foundation v. State of Karnataka (2002).
8. Modern Dental College v. State of Madhya Pradesh (2016).

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातील बदलांचा उच्च

शिक्षणाच्या परिणामांवर प्रभाव : एक अभ्यास

प्रा. ज्ञानदेव देवराव बनसोडे

सह- प्राध्यापक मराठी, कनिष्ठ विभाग,

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे, महाराष्ट्र

Corresponding Author - प्रा. ज्ञानदेव देवराव बनसोडे

DOI - 10.5281/zenodo.19347642

सारांश:

भारतामधील शिक्षणव्यवस्था काळानुसार बदलत राहिली आहे. ज्ञानाधारित समाजाची निर्मिती आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक मनुष्यबळ तयार करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० लागू करण्यात आले. या धोरणात शालेय आणि कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या रचनेत, अभ्यासक्रमात, अध्यापन पद्धतीत आणि मूल्यमापन प्रणालीत अनेक महत्त्वपूर्ण बदल सुचविण्यात आले आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तरावरील अभ्यासक्रमातील बदलांचा उच्च शिक्षणाच्या परिणामांवर होणाऱ्या प्रभावाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून माहिती प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली आहे. शासन अहवाल, शैक्षणिक संशोधन लेख, धोरण दस्तऐवज, पुस्तके आणि विविध शैक्षणिक संस्थांच्या अहवालांचा अभ्यास करून माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की अभ्यासक्रमातील लवचिकता, बहुविषयक शिक्षण, कौशल्याधारित दृष्टिकोन आणि सतत मूल्यमापन यामुळे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासात आणि उच्च शिक्षणातील अनुकूलतेत सकारात्मक बदल दिसून येतात. तथापि, अंमलबजावणीतील असमानता, संसाधनांची मर्यादा आणि शिक्षक प्रशिक्षणाची आवश्यकता ही महत्त्वाची आव्हाने म्हणून समोर येतात.

बीज-शब्द : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षण, अभ्यासक्रम सुधारणा, उच्च शिक्षण, कौशल्याधारित शिक्षण.

प्रस्तावना:

कोणत्याही देशाच्या प्रगतीत शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. सामाजिक विकास, आर्थिक प्रगती आणि सांस्कृतिक परिवर्तन यांचा पाया शिक्षणव्यवस्थेतच आढळतो. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात शिक्षणव्यवस्थेचा विस्तार आणि गुणवत्ता सुधारणा ही सततची गरज राहिली आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने विविध शैक्षणिक धोरणे स्वीकारली. परंतु बदलत्या

जागतिक परिस्थिती, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था आणि कौशल्याधारित रोजगार संधी यामुळे शिक्षणाच्या स्वरूपात व्यापक बदल करणे आवश्यक झाले. या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० सादर करण्यात आले. या धोरणाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग म्हणजे शालेय आणि कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तरावरील शिक्षण संरचनेत सुधारणा करणे. अभ्यासक्रम अधिक लवचिक, बहुविषयक आणि कौशल्याभिमुख करण्यावर भर देण्यात

आला आहे. परिणामी विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेत बदल झाला असून त्याचा पुढील उच्च शिक्षणावर परिणाम होण्याची शक्यता आहे. लेखामध्ये कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तरावरील अभ्यासक्रमातील बदलांचा उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर, विद्यार्थ्यांच्या तयारीवर आणि शैक्षणिक परिणामांवर होणाऱ्या प्रभावाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

अध्ययनाची पार्श्वभूमी आणि आवश्यकता:

आजच्या जागतिक परिस्थितीत शिक्षण केवळ सैद्धांतिक ज्ञान देण्यापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. उद्योग, तंत्रज्ञान आणि सेवा क्षेत्रात वेगाने होणारे बदल लक्षात घेता विद्यार्थ्यांकडे बहुविध कौशल्ये असणे आवश्यक झाले आहे. पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतीत पाठांतरावर अधिक भर दिला जात होता. यामुळे विद्यार्थ्यांची विश्लेषण क्षमता, सर्जनशीलता आणि समस्या सोडवण्याची क्षमता पुरेशी विकसित होत नव्हती. या मर्यादा दूर करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षण अधिक अनुभवाधारित आणि कौशल्याभिमुख करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तर हा शालेय शिक्षण आणि उच्च शिक्षण यांमधील संक्रमणाचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. या टप्प्यावर विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक दिशा निश्चित होत असते. त्यामुळे या स्तरावरील अभ्यासक्रमातील बदलांचा पुढील शिक्षणावर दीर्घकालीन परिणाम होऊ शकतो. याच कारणामुळे कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातील सुधारणा आणि त्यांचा उच्च शिक्षणातील परिणाम यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातील प्रमुख बदलांचे विश्लेषण करणे.
- २) या बदलांचा विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक परिणामांवर होणाऱ्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.
- ३) बहुविषयक आणि कौशल्याधारित शिक्षण पद्धतीचा विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासावर परिणाम समजून घेणे.
- ४) अभ्यासक्रम अंमलबजावणीतील आव्हाने अधोरेखित करून आणि सुधारणा सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० संबंधित अधिकृत दस्तऐवज, शिक्षण मंत्रालयाचे अहवाल, विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे प्रकाशन, संशोधन लेख व जर्नल्स आणि शैक्षणिक पुस्तके आणि अहवाल इ. स्रोतांमधून प्राप्त झालेल्या माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातील बदल:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षणव्यवस्थेची रचना आणि अभ्यासक्रमात अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा सुचविण्यात आल्या आहेत.

१. बहुविषयक शिक्षण: या धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचा अभ्यास करण्याची संधी उपलब्ध करून

देण्यात आली आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ एका शाखेपुरते मर्यादित न राहता विविध क्षेत्रांतील ज्ञान मिळू शकते.

२. विषय निवडीतील लवचिकता: पूर्वी विद्यार्थ्यांना विशिष्ट प्रवाह निवडावा लागत असे. परंतु नवीन धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीनुसार विषय निवडण्याची अधिक मुभा देण्यात आली आहे.

३. कौशल्याधारित शिक्षण: अभ्यासक्रमात तांत्रिक कौशल्ये, डिजिटल साक्षरता, संवादकौशल्य आणि समस्या निराकरण कौशल्य यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

४. अनुभवाधारित शिक्षण: प्रकल्प कार्य, प्रयोग, क्षेत्रभेटी आणि सादरीकरणे यांद्वारे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची संधी दिली जाते.

५. सतत मूल्यमापन प्रणाली: विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन केवळ अंतिम परीक्षेवर आधारित न राहता संपूर्ण वर्षभर केले जाते.

उच्च शिक्षणावरील परिणाम:

१. शैक्षणिक तयारीत सुधारणा: नवीन अभ्यासक्रमामुळे विद्यार्थ्यांची संकल्पनात्मक समज अधिक स्पष्ट होते. त्यामुळे उच्च शिक्षणात प्रवेश घेतल्यानंतर त्यांना अभ्यासक्रम समजून घेणे सोपे जाते.

२. संशोधनाभिमुखता: प्रकल्पाधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधनाची आवड निर्माण होते. यामुळे उच्च शिक्षणात संशोधन करण्याची तयारी वाढते.

३. कौशल्य विकास: कौशल्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची व्यावसायिक क्षमता वाढते. हे कौशल्य उच्च शिक्षणातील प्रकल्प आणि इंटरनॅशनलमध्ये उपयुक्त ठरतात.

४. बहुविषयक दृष्टिकोन: विविध विषयांचा अभ्यास केल्यामुळे विद्यार्थ्यांची विश्लेषण क्षमता आणि समस्या सोडवण्याची क्षमता वाढते.

अंमलबजावणीतील आव्हाने:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे उद्दिष्ट व्यापक असले तरी अंमलबजावणी करताना काही अडचणी दिसून येतात.

१. शिक्षक प्रशिक्षणाची आवश्यकता.
२. शैक्षणिक संसाधनांची कमतरता.
३. डिजिटल सुविधा सर्वत्र उपलब्ध नसणे.
४. ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणातील असमानता.

या अडचणी दूर केल्यास धोरणाची परिणामकारकता अधिक वाढू शकते.

विश्लेषण:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात करण्यात आलेल्या बदलांचा उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम समजून घेण्यासाठी उपलब्ध दुय्यम माहिती, शैक्षणिक अहवाल, संशोधन लेख आणि धोरण दस्तऐवज यांचा अभ्यास केल्यावर काही महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे समोर येतात. या विश्लेषणातून असे दिसून येते की अभ्यासक्रमातील संरचनात्मक बदल विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक तयारीवर, बौद्धिक विकासावर आणि उच्च शिक्षणातील अनुकूलतेवर लक्षणीय परिणाम घडवतात.

सर्वप्रथम, अभ्यासक्रमातील लवचिकता आणि विषय निवडीतील स्वातंत्र्य हे या धोरणाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य मानले जाते. पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतीत विद्यार्थ्यांना विशिष्ट शाखा निवडल्यावर त्या शाखेपुरतेच मर्यादित राहावे लागत असे. परंतु नवीन धोरणानुसार विविध विषयांचे संमिश्र अध्ययन करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना उपलब्ध झाली आहे. या बदलामुळे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षितिजाचा विस्तार होतो आणि त्यांना विविध ज्ञानक्षेत्रांशी परिचित होण्याची संधी मिळते. परिणामी, उच्च शिक्षणात प्रवेश

घेताना विद्यार्थ्यांची विश्लेषण क्षमता आणि विषयांमधील परस्परसंबंध समजण्याची क्षमता अधिक विकसित झालेली दिसून येते.

दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे कौशल्याधारित शिक्षणावर दिलेला भर. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये संवाद कौशल्य, डिजिटल साक्षरता, समस्या निराकरण क्षमता, सर्जनशील विचारसरणी आणि सहकार्यात्मक शिक्षण यांसारख्या कौशल्यांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. विविध शैक्षणिक अहवालांनुसार, या प्रकारच्या कौशल्यांचा विकास झाल्यास विद्यार्थी उच्च शिक्षणातील प्रकल्प, संशोधन आणि सादरीकरण यांसारख्या उपक्रमांमध्ये अधिक सक्रियपणे सहभागी होऊ शकतात. त्यामुळे उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यास मदत होते.

तिसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे अनुभवाधारित आणि प्रकल्पाधारित शिक्षण पद्धती. कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तरावर प्रकल्पकार्य, सादरीकरणे, प्रयोग आणि क्षेत्रभेटी यांसारख्या उपक्रमांचा समावेश केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकण्याची संधी मिळते. यामुळे विद्यार्थ्यांची संकल्पनात्मक समज अधिक दृढ होते. उच्च शिक्षणातही अशा प्रकारचे प्रकल्प आणि संशोधनाधारित अभ्यासक्रम मोठ्या प्रमाणावर असतात. त्यामुळे कनिष्ठ स्तरावरच अशा प्रकारच्या शिक्षणाचा अनुभव मिळाल्यामुळे विद्यार्थी पुढील शिक्षणात अधिक सहजतेने सहभागी होऊ शकतात.

याशिवाय सतत आणि सर्वांगीण मूल्यमापन प्रणाली हा देखील एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. पारंपरिक शिक्षणपद्धतीत विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेचे मूल्यमापन मुख्यतः अंतिम परीक्षेच्या आधारे केले जात होते. परंतु नवीन धोरणानुसार विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यमापन वर्षभर विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून केले जाते. या प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नियमित अध्ययनाची

सवय निर्माण होते आणि शिकण्याची प्रक्रिया अधिक सक्रिय बनते. परिणामी उच्च शिक्षणात विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक सातत्यता आणि अभ्यासातील गांभीर्य वाढते.

तथापि, या सकारात्मक बदलांबरोबरच काही अंमलबजावणीसंबंधी मर्यादा देखील दिसून येतात. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील शैक्षणिक संस्थांमध्ये आवश्यक पायाभूत सुविधा, तांत्रिक साधने आणि प्रशिक्षित शिक्षकांची उपलब्धता मर्यादित असल्याचे काही अहवालांमध्ये नमूद केले आहे. तसेच नव्या अभ्यासक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिक्षकांना अद्ययावत प्रशिक्षणाची आवश्यकता असल्याचेही स्पष्ट होते. जर या बाबींवर योग्य लक्ष दिले गेले नाही, तर धोरणाचे अपेक्षित परिणाम पूर्णपणे साध्य होण्यास अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

एकूणच या विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातील सुधारणा या उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीसाठी उपयुक्त ठरू शकतात. लवचिक अभ्यासक्रम, कौशल्याभिमुख शिक्षण आणि सतत मूल्यमापन यांमुळे विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक तयारी अधिक सक्षम बनते. तथापि, या सुधारणा दीर्घकालीन परिणामकारक ठरण्यासाठी अंमलबजावणीची गुणवत्ता, संसाधनांची उपलब्धता आणि शिक्षक प्रशिक्षण यांवर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

शिफारसी:

१. शिक्षकांसाठी नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.
२. डिजिटल पायाभूत सुविधा वाढविणे.
३. ग्रामीण भागातील शिक्षण संसाधने सुधारित करणे.

४. उद्योग आणि शिक्षण संस्थांमधील सहकार्य वाढविणे.
५. मूल्यांकन प्रणाली अधिक पारदर्शक आणि प्रमाणबद्ध करणे.

उपसंहार:

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत कनिष्ठ महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमातील बदल हे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील महत्त्वपूर्ण सुधारणा आहेत. या बदलांमुळे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासात, कौशल्यांमध्ये आणि उच्च शिक्षणातील तयारीत सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

शिक्षण अधिक लवचिक, कौशल्याभिमुख आणि विद्यार्थी-केंद्रित बनविण्याचा या धोरणाचा प्रयत्न उल्लेखनीय आहे. तथापि, धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक संसाधने, प्रशिक्षण आणि व्यवस्थापन यांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. एकूणच, कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तरावरील अभ्यासक्रमातील सुधारणा उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तावृद्धीसाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात आणि भविष्यात भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला अधिक सक्षम बनवू शकतात.

संदर्भ साहित्य सूची:

१. भारत सरकार. (2020). *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०*. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
२. अग्रवाल, जे. सी. (2018). *भारतीय शिक्षण व्यवस्था: समस्या आणि विकास*. नवी दिल्ली: शिप्रा पब्लिकेशन्स.
३. शर्मा, आर. ए. (2017). *शिक्षणातील संशोधन पद्धती*. मेरठ: सुर्या पब्लिकेशन्स.

४. पांडे, रामशंकर. (2019). *भारतातील शिक्षण व्यवस्था आणि विकास*. नवी दिल्ली: राधा पब्लिकेशन्स.
५. चव्हाण, एस. डी. (2016). *आधुनिक भारतातील शिक्षणाचा विकास*. पुणे: विद्या प्रकाशन.
६. देशमुख, व्ही. बी. (2018). *उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता आणि सुधारणा*. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
७. कुलकर्णी, पी. एल. (2015). *शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि धोरणे*. पुणे: नीराली प्रकाशन.
८. जोशी, एस. जी. (2019). *भारतीय शिक्षण प्रणालीतील बदल आणि आव्हाने*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
९. पाटील, बी. आर. (2021). *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि उच्च शिक्षणातील परिवर्तन. शैक्षणिक संशोधन पत्रिका, १२(२), ४५-५३.*
१०. देशपांडे, ए. एम. (2022). *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०: शिक्षणातील नवीन दिशा. भारतीय शिक्षण समीक्षा, १५(१), ६०-६८.*
११. विद्यापीठ अनुदान आयोग. (2021). *उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता सुधारणा उपक्रम*. नवी दिल्ली: UGC प्रकाशन.
१२. महाराष्ट्र शासन. (2021). *महाराष्ट्र राज्यातील उच्च व तंत्र शिक्षणाचा वार्षिक अहवाल*. मुंबई: उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग.
१३. तिलक, जे. बी. जी. (2019). *भारतातील उच्च शिक्षण: प्रवाह, समस्या आणि धोरणे*. नवी दिल्ली: सेज पब्लिकेशन्स.
१४. UNESCO. (2021). *Education in the Post-Pandemic World: Nine Ideas for Public Action*. पॅरिस: UNESCO Publishing.

Start-up Culture in Higher Education and Sustainable Entrepreneurship: A Study in the Context of the NEP 2020

Ms. Pratiksha Madan Sanap

Assistant Professor, Department of Economics BJS's ASC College, Wagholi, Pune

Corresponding Author – Ms. Pratiksha Madan Sanap

DOI - 10.5281/zenodo.19364749

Abstract:

The transformation of higher education under the National Education Policy 2020 (NEP 2020) emphasizes innovation, multidisciplinary learning, research, and entrepreneurship as key drivers of sustainable national development. The policy encourages higher education institutions to create environments that promote creativity, critical thinking, and entrepreneurial mindsets among students. In this context, the emergence of start-up culture within universities and colleges has become an important mechanism for fostering sustainable entrepreneurship and economic growth. This paper examines the development of start-up ecosystems in higher education institutions and their role in promoting innovation-driven and sustainability-oriented entrepreneurship through institutional mechanisms such as incubation centers, innovation hubs, technology transfer offices, industry-academia collaborations, start-up funding initiatives, and skill-based interdisciplinary curricula. These mechanisms enable students to transform innovative ideas into viable business ventures while addressing social, economic, and environmental challenges. The study further highlights that integrating sustainability principles into start-up initiatives can support broader development goals by encouraging responsible production, resource efficiency, and inclusive business models. By analyzing policy frameworks, institutional practices, and emerging trends in Indian higher education, the paper evaluates how NEP 2020 facilitates the creation of entrepreneurial ecosystems that support sustainable development. It also identifies key challenges such as limited infrastructure, inadequate funding, weak industry linkages, and the need for stronger mentorship networks.

Keywords: *Start-Up Culture, Sustainable Entrepreneurship, NEP 2020, Higher Education, Innovation Ecosystem, Skill-Based Education.*

Introduction:

Higher education is increasingly recognized as a catalyst for economic and social transformation. The National Education Policy 2020 advocates for innovation-driven education, multidisciplinary institutions, and the integration of vocational and entrepreneurial skills.

Start-up culture within universities encourages students to become job creators rather than job seekers. Sustainable entrepreneurship, in this context, integrates economic viability with environmental stewardship and social responsibility. The synergy between higher

education reforms and sustainability goals aligns with global frameworks such as the Sustainable Development Goals.

Conceptual Framework:

Start-up Culture in Higher Education:

Start-up culture in higher education refers to an institutional ecosystem that nurtures creativity, innovation, and entrepreneurial thinking among students and faculty. It encourages individuals to identify problems, develop innovative solutions, and transform ideas into viable ventures. Under the framework of the

National Education Policy 2020, universities are envisioned as hubs of innovation that prepare learners to become job creators rather than job seekers.

A key feature of start-up culture is the encouragement of innovation and calculated risk-taking. Universities promote experimentation, interdisciplinary collaboration, and problem-solving, motivating students to engage in real-world applications. Failure is viewed as a learning opportunity, helping students develop resilience, creativity, and leadership skills essential for entrepreneurship.

Incubation and mentorship support are also critical. Many institutions establish incubation centres, innovation labs, and entrepreneurship cells that provide infrastructure, funding, guidance, and networking opportunities. Mentors, industry experts, and faculty advisors help students refine business models, conduct market research, and navigate regulatory processes, increasing the survival and scalability of start-ups.

Start-up culture further strengthens industry-academia collaboration. Partnerships with industries provide exposure to market trends, technological advancements, and practical challenges. Internships, joint research projects, and innovation programs bridge the gap between theory and practice, enhancing employability and creating pathways for commercializing research.

Universities also support the commercialization of research through patent filing, technology transfer, and spin-off creation. By converting academic research into marketable products and services, higher education institutions drive sustainable entrepreneurship and contribute to national growth.

Sustainable Entrepreneurship:

Sustainable entrepreneurship integrates economic success with social responsibility and

environmental stewardship. Unlike traditional businesses focused solely on profit, sustainable enterprises create long-term value for society while remaining financially viable. This approach recognizes that economic growth, social equity, and environmental protection are interconnected.

Economic sustainability ensures consistent profit generation to support growth, job creation, and reinvestment in innovation. Social sustainability focuses on inclusive development, empowering marginalized groups, promoting gender equality, and enhancing community well-being. Environmental sustainability emphasizes eco-friendly innovation, resource efficiency, waste reduction, and adoption of clean technologies.

Together, these elements create a balanced approach to entrepreneurship that harmonizes profit, social inclusion, and environmental protection, ensuring that present needs are met without compromising future generations.

NEP 2020 and Entrepreneurship:

The National Education Policy 2020 aims to transform higher education into an innovation-driven ecosystem that promotes entrepreneurship. The policy positions universities as centers for creativity, problem-solving, and enterprise development, equipping students with skills to become job creators.

Key provisions include multidisciplinary education, which allows students to combine subjects across fields such as science, technology, humanities, and commerce. This approach fosters creativity, critical thinking, and innovation, enabling students to develop holistic solutions and innovative business models.

Experiential learning and internships provide hands-on exposure to market dynamics, customer needs, and operational challenges, bridging the gap between theory and practice.

NEP 2020 also emphasizes research and start-up incubation. By promoting intellectual property development, university-led start-ups, and industry collaboration, the policy ensures that academic research contributes directly to economic growth and sustainable development, positioning entrepreneurship as a central pillar of educational reform.

Literature Review:

Existing literature highlights the important role of higher education institutions in fostering entrepreneurial ecosystems. Universities with well-established incubation centers, mentorship networks, seed funding, and industry linkages tend to show higher start-up survival and growth rates. Supportive incubation ecosystems provide technical guidance, infrastructure, networking, and financial assistance, which reduce risks for early-stage ventures and contribute to long-term business sustainability.

Entrepreneurship education also plays a crucial role in developing students' innovation competencies. Courses on opportunity recognition, business planning, design thinking, and problem-solving enhance creativity, critical thinking, and risk-taking. Structured entrepreneurship programs help students build managerial and technical skills while fostering entrepreneurial intention and self-efficacy, making them more likely to launch start-ups.

Green entrepreneurship education has gained attention in recent years, integrating environmental sustainability into entrepreneurial learning. Incorporating sustainability principles encourages eco-friendly products, renewable energy solutions, and socially responsible ventures. This approach promotes sustainable business models that balance profit with environmental and social well-being.

Policy-backed innovation frameworks further support the commercialization of research.

Government policies, research funding, intellectual property protection, and start-up incubation programs strengthen academia-industry collaboration and accelerate innovation-driven growth.

Despite these advancements, gaps remain in understanding how higher education institutions systematically integrate sustainability into start-up ecosystems. While incubation and entrepreneurship education are well studied, more research is needed on embedding sustainability principles in university policies, curricula, and support systems to create holistic and future-oriented entrepreneurial ecosystems.

Objectives of the Study:

1. To examine the role of higher education institutions in promoting start-up culture.
2. To analyse how entrepreneurship education contributes to sustainable development.
3. To study the impact of NEP 2020 reforms on sustainable entrepreneurship initiatives.
4. To identify challenges in fostering sustainability-oriented start-ups.
5. To propose strategies for strengthening sustainable start-up ecosystems

Research Methodology:

The research adopts a **descriptive and analytical research design** to examine the current status of start-up culture and sustainable entrepreneurship in higher education. It documents existing practices while also analyzing the relationships among key variables such as entrepreneurship education, incubation support, sustainability orientation, and start-up outcomes. A **mixed-method approach** is used, integrating both quantitative and qualitative techniques. Quantitative data helps measure perceptions, attitudes, and the effectiveness of institutional

support systems, whereas qualitative insights provide deeper understanding of experiences, challenges, and contextual factors. The combination of these methods improves the validity and depth of the research findings.

The study includes a **multi-stakeholder sample** consisting of faculty members, student entrepreneurs, incubation center coordinators, and policy experts to obtain a comprehensive perspective on entrepreneurship development in higher education. Data is collected through **structured questionnaires, semi-structured interviews, and document analysis** of policy papers, institutional reports, and incubation records, ensuring triangulation and reliability of information. Quantitative data is analyzed using statistical tools such as mean, standard deviation, and regression to identify trends and relationships among variables, while qualitative data is interpreted through thematic analysis to identify recurring themes and insights related to start-up culture and sustainable entrepreneurship practices.

Role of Higher Education Institutions:

Higher education institutions play a vital role in promoting start-up culture and sustainable entrepreneurship. As centers of knowledge, research, and innovation, universities create supportive ecosystems that enable students and faculty to transform creative ideas into viable business enterprises. They encourage entrepreneurial thinking through incubation support, curriculum reforms, and strong industry partnerships, which collectively help in developing innovative and sustainable business practices. Incubation centres and innovation hubs established within universities provide essential support to emerging entrepreneurs by offering seed funding, mentorship, networking opportunities, and necessary infrastructure. These centers also assist start-ups with patent filing,

intellectual property protection, and the commercialization of research, which increases the sustainability and success rate of new ventures.

In addition, curriculum reforms in higher education increasingly integrate entrepreneurship and sustainability into academic programs. Courses on entrepreneurship, sustainability modules, project-based learning, and skill-oriented training equip students with practical knowledge and competencies required for launching and managing start-ups. Such academic initiatives promote creativity, innovation, and problem-solving abilities while encouraging responsible and ethical business practices aligned with sustainable development goals. Furthermore, collaboration between universities and industries strengthens start-up culture by providing students with exposure to real-world business environments. Through internships, joint research initiatives, and corporate mentorship programs, students gain practical experience, market insights, and professional guidance. These partnerships help bridge the gap between theoretical knowledge and practical application, thereby enhancing the competitiveness and viability of student-led enterprises.

Start-up ecosystems within universities also contribute significantly to sustainable development by addressing economic, social, and environmental objectives simultaneously. Economically, university-based start-ups generate employment opportunities, promote regional economic growth, and enhance innovation-driven competitiveness. Socially, they support inclusive entrepreneurship by encouraging participation from diverse groups, including women entrepreneurs and rural innovators. Environmentally, many university start-ups focus on developing green technologies, renewable energy solutions, and waste management systems, thereby contributing to ecological sustainability

and responsible development. Thus, higher education institutions play a crucial role in fostering a dynamic start-up culture that supports innovation, sustainable entrepreneurship, and long-term societal progress.

Conclusion:

The promotion of start-up culture in higher education represents a transformative approach to economic and social development. Under the framework of the National Education Policy 2020, entrepreneurship is positioned as a critical component of educational reform. When aligned with sustainability principles and the Sustainable Development Goals, start-up ecosystems in universities can significantly contribute to inclusive and environmentally responsible growth. Sustainable entrepreneurship, therefore, must move beyond profit orientation toward a balanced model integrating economic, social, and environmental objectives. Higher education institutions play a pivotal role in shaping this transition.

References:

1. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education. New Delhi.
2. United Nations. (2015). *transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations.
3. Etzkowitz, Henry, & Leydesdorff, Loet. (2000). the dynamics of innovation: From National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29(2), 109–123.
4. Audretsch, David B. (2014). From the entrepreneurial university to the university for the entrepreneurial society. *Journal of Technology Transfer*, 39(3), 313–321.
5. Neck, Heidi M., Greene, Patricia G., & Brush, Candida G. (2014). *Teaching Entrepreneurship: A Practice-Based Approach*. Edward Elgar Publishing.
6. Schaltegger, Stefan, & Wagner, Marcus. (2011). Sustainable entrepreneurship and sustainability innovation: Categories and interactions. *Business Strategy and the Environment*, 20(4), 222–237.
7. Cohen, Boyd, & Winn, Monika I.. (2007). Market imperfections, opportunity and sustainable entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 22(1), 29–49.
8. NITI Aayog. (2021). *India Innovation Index Report*. Government of India.
9. Startup India. (2023). *Startup India Annual Report*. Department for Promotion of Industry and Internal Trade, Government of India.
10. World Economic Forum. (2018). *the Future of Jobs Report*. World Economic Forum.
11. Kuratko, Donald F.. (2016). *Entrepreneurship: Theory, Process, Practice* (10th ed.). Cengage Learning.
12. Startup India. (2023). *Startup India annual report*. Department for Promotion of Industry and Internal Trade, Government of India.
13. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. United Nations.
14. World Economic Forum. (2018). *The future of jobs report*. World Economic Forum.

Role of Higher Education in Women Development: An Analytical Study

Sandip Bhaurao Wagh¹ & Dr. Jayashree M. Nemade²

¹Research Scholar, Education Department,
Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University Jalgaon, 4252001

²Principal, Arts, Comm, And Home science College, Jalgaon

Corresponding Author – Sandip Bhaurao Wagh

DOI - 10.5281/zenodo.19364765

Abstract:

Education plays a crucial role in the holistic development of society, and women's education is considered one of the most significant indicators of national progress. Higher education, in particular, serves as a powerful instrument for enhancing women's social, economic, and personal empowerment. The present research paper aims to analyze the role of higher education in women's development with special reference to decision-making ability, employment opportunities, social participation, and improvement in quality of life.

Although India has witnessed considerable growth in women's enrollment in higher education during recent decades, several challenges such as rural–urban disparity, financial constraints, gender discrimination, early marriage practices, safety concerns, and digital inequality continue to restrict equal access to higher education for many women. The study is descriptive in nature and is based on secondary data collected from Census reports, AISHE reports, UGC publications, government policies, and relevant research literature.

The analysis reveals that higher education significantly contributes to women's self-confidence, economic independence, leadership capacity, and social awareness. Educated women actively participate in family decision-making, health management, child education, and financial planning, thereby contributing to overall societal development. Furthermore, women's educational advancement directly influences national economic growth through increased workforce participation and productivity.

Government initiatives such as scholarship schemes, educational reforms, and digital learning programs have played an important role in improving women's access to higher education. However, strengthening institutional infrastructure, ensuring safe learning environments, expanding digital accessibility, and promoting parental awareness remain essential for sustainable progress.

The study concludes that higher education is not merely a means of individual advancement but a fundamental requirement for inclusive growth and sustainable national development. Promoting women's higher education should therefore be treated as a social and developmental priority.

Keywords: Higher Education, Women Empowerment, Gender Equality, Social Development, Economic Independence

Introduction:

Education is widely recognized as a fundamental tool for human development and social transformation. It enhances intellectual abilities, social awareness, cultural understanding, and economic productivity. Higher education, in

particular, equips individuals with advanced knowledge, professional skills, and critical thinking abilities required in modern society. The development of any nation largely depends upon the educational status of its population, especially women, who constitute nearly half of society.

Historically, women in Indian society were confined primarily to domestic responsibilities due to social traditions, patriarchal norms, and limited access to education. Gender discrimination, economic limitations, and conservative attitudes prevented women from pursuing higher education. However, social reformers such as Mahatma Jyotirao Phule and Savitribai Phule initiated revolutionary movements promoting women's education, laying the foundation for gender equality in education.

In the contemporary era of globalization and technological advancement, higher education has become essential for women's empowerment. Educated women gain employment opportunities, financial independence, and improved decision-making capacity. They contribute significantly not only to their families but also to social and national development. Studies indicate that educated women promote better health practices, family planning awareness, and educational aspirations among future generations.

Despite noticeable progress, challenges such as economic inequality, safety concerns, rural educational gaps, early marriage, and digital divide still limit women's participation in higher education. The National Education Policy (2020) emphasizes gender inclusion and equitable access to education. Against this background, the present study examines the role of higher education in women's development and identifies challenges and possible solutions.

Objectives of the Study:

1. To examine the present status of women in higher education in India.
2. To analyze the impact of higher education on women's empowerment.
3. To identify barriers faced by women in accessing higher education.

4. To suggest measures for promoting women's higher education.

Research Methodology:

The present study adopts a **descriptive research design** to analyze the status and impact of higher education on women's development. The research is based entirely on **secondary data sources**, and no primary field survey has been conducted.

Relevant information has been collected from Government of India Census reports, AISHE reports, UGC publications, academic journals, books, policy documents, and educational reports. Government schemes, National Education Policy-2020, and women development programs were also analyzed to understand institutional support for women's higher education.

The collected data were systematically classified, compared, and interpreted using analytical methods to understand trends in enrollment, participation, and empowerment outcomes.

Status of Women in Higher Education in India:

India has witnessed significant improvement in women's participation in higher education over the past few decades. According to AISHE reports, women's enrollment in higher education has reached nearly 49 percent, indicating gradual progress toward gender parity.

Women's participation is particularly high in Arts and Commerce disciplines, where female enrollment often exceeds that of male students. Similarly, medical education fields such as nursing, pharmacy, dentistry, and medicine have experienced substantial female representation.

In professional sectors such as management and information technology, women are increasingly pursuing MBA and computer

science programs and contributing to corporate and technological industries. Cities like Pune, Bengaluru, and Hyderabad demonstrate growing female participation in IT employment.

However, women remain underrepresented in technical and engineering streams such as mechanical and civil engineering due to social stereotypes, lack of guidance, and infrastructural limitations in rural areas.

Higher Education and Women Empowerment:

Higher education plays a transformative role in empowering women across multiple dimensions.

1. Economic Empowerment: Higher education increases employment opportunities in government, private, and entrepreneurial sectors. Financial independence enhances women's social status and participation in family decision-making.

2. Social Empowerment: Educated women demonstrate greater awareness regarding health, sanitation, environmental protection, and social justice. They actively participate in community development initiatives and self-help groups.

3. Political Participation: Education strengthens democratic awareness and encourages women's participation in governance and local self-government institutions.

4. Personal Development: Higher education enhances confidence, leadership skills, communication ability, and independent decision-making capacity.

Barriers to Women's Higher Education:

Despite progress, several obstacles persist:

- Financial limitations
- Early marriage practices
- Lack of rural educational institutions
- Safety concerns
- Digital divide

- Traditional parental attitudes

These barriers restrict equal educational access and limit women's advancement.

Government Schemes and Initiatives:

Government initiatives such as **Beti Bachao Beti Padhao**, **Savitribai Phule Scholarship Scheme**, **RUSA**, and **Post-Matric Scholarships** have significantly supported women's education by providing financial assistance and infrastructural development.

Digital education programs, hostel facilities, and skill development initiatives further promote women's participation in higher education.

Discussion and Conclusion:

Higher education accelerates social transformation by enabling women to become informed decision-makers within families and communities. Educated women promote healthcare awareness, child education, and economic planning, contributing to intergenerational development.

Women's education directly influences national economic growth through workforce participation and productivity enhancement. Therefore, expanding access to higher education is essential for sustainable development.

Conclusion:

Higher education serves as a foundation for women's social equality, economic independence, and national progress. Ensuring safe learning environments, financial support, and awareness programs is essential for strengthening women's educational participation.

Recommendations:

- Expansion of higher education institutions in rural areas
- Special scholarships for female students

- Safe hostel and transport facilities
- Digital education expansion
- Parental awareness programs

References:

1. Aggarwal, J.C. (2010). *Theory and Principles of Education*.
2. Government of India (2022). *AISHE Report*.
3. National Education Policy (2020).
4. Desai, Neera. *Women and Society in India*.
5. UNESCO Report on Women Education.
6. NCERT Educational Development Reports.
7. Census of India (2011).
8. Phule, Savitribai. *Thoughts on Women Education*.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक धोरणविषयक योगदान

अनिल विश्वनाथ चौघुले

संशोधक विद्यार्थी, संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

Corresponding Author - अनिल विश्वनाथ चौघुले

DOI - 10.5281/zenodo.19364801

सारांश :

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचे शैक्षणिक धोरणविषयक योगदान भारतीय लोकशाही व सामाजिक न्यायाच्या इतिहासातील एक मैलाचा दगड आहे. जातिव्यवस्थेने शतकानुशतके दलित, आदिवासी व अन्य वंचित समाजघटकांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते. डॉ. आंबेडकरांनी स्वतःच्या जीवनानुभवातून शिक्षणाची मुक्तिदायी शक्ती ओळखली आणि राज्यघटनाकार, अर्थतज्ज्ञ, कायदेपंडित व समाजसुधारक म्हणून शिक्षणाला केंद्रस्थानी ठेवले. हा शोधनिबंध डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचे, धोरणांचे व प्रत्यक्ष कार्याचे सांगोपांग विश्लेषण करते.

संविधानातील तरतुदी, शैक्षणिक संस्थांची स्थापना, महिला व कामगारांसाठीचे प्रयत्न तसेच जाती निर्मूलन व शिक्षणाचा परस्परसंबंध या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारतातील सामाजिक परिवर्तनाचे अग्रणी विचारवंत असून त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक मुक्ती, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेचे प्रभावी साधन मानले. प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक धोरणविषयक योगदानाचा सखोल, ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

या शोधनिबंधात शिक्षणाविषयी आंबेडकरांची मूलभूत भूमिका स्पष्ट करण्यात आली असून, शिक्षण हे केवळ रोजगारनिर्मितीचे साधन नसून वंचित, शोषित व उपेक्षित घटकांच्या सामाजिक उत्थानाचे प्रमुख माध्यम आहे, हा विचार अधोरेखित करण्यात आला आहे. दलित, मागासवर्गीय, आदिवासी आणि महिलांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी मांडलेली समतावादी व सर्वसमावेशक दृष्टी या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे. शोधनिबंधात सकारात्मक भेदभाव (आरक्षण), शिष्यवृत्ती, आर्थिक सहाय्य, शैक्षणिक संस्था उभारणी आणि लोकशिक्षण यांसारख्या उपाययोजनांचा विचार करण्यात आला आहे. तसेच भारतीय संविधानातील शिक्षणाशी निगडित तरतुदींवर आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव स्पष्ट करण्यात आला आहे. निष्कर्षतः, डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक धोरणविषयक योगदान हे भारतीय समाजातील सामाजिक न्याय, लोकशाही आणि समतेच्या मूल्यांना बळकटी देणारे असून आजच्या समकालीन शैक्षणिक धोरणांसाठीही ते मार्गदर्शक ठरते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक धोरणविषयक योगदान हे भारतीय लोकशाही आणि समाजरचनेचा आधारस्तंभ आहे. आजच्या समकालीन शैक्षणिक धोरणांमध्येही त्यांच्या विचारांचे महत्त्व अबाधित असून, सामाजिक समता आणि सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आजही तितकेच मार्गदर्शक ठरते.

कीवर्ड्स: संत परंपरा, सामाजिक समरसता, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, लोकशाही मूल्ये.

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आधुनिक भारताच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि शैक्षणिक परिवर्तनाचे प्रमुख शिल्पकार मानले जातात. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून त्यांची ओळख सर्वश्रुत असली, तरी शिक्षणविषयक धोरणांबाबत त्यांनी मांडलेली दृष्टी, विचार आणि कृती ही भारतीय शिक्षणव्यवस्थेच्या इतिहासात अत्यंत मोलाची आहे. त्यांनी शिक्षणाला केवळ ज्ञानार्जनाचे साधन न मानता सामाजिक मुक्ती, आत्मसन्मान आणि समतेचे प्रभावी अस्त्र मानले. त्यांचे सुप्रसिद्ध त्रिसूत्री विचार “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” हे त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे सार आहेत.

भारतीय समाजव्यवस्थेत शिक्षण हे नेहमीच विशिष्ट जातिसमूहांचे विशेषाधिकार राहिले होते. ब्राह्मणवादी व्यवस्थेने शूद्र व अतिशूद्र समाजाला विद्येपासून जाणीवपूर्वक दूर ठेवले. मनुस्मृतीसारख्या धर्मग्रंथांनी दलिताना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत डॉ. भीमराव आंबेडकर यांनी स्वतः अनेक अडचणींवर मात करत जगातील सर्वोच्च शैक्षणिक संस्थांमधून उच्च शिक्षण प्राप्त केले आणि त्यांच्या समाजाला शिक्षणाच्या प्रकाशाकडे नेण्याचा निर्धार केला.

डॉ. आंबेडकरांनी 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' हा त्रिसूत्री मंत्र दिला. यातील 'शिका' हा पहिला घटक त्यांच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाचे सार आहे. त्यांच्या मते, ज्ञानशिवाय मुक्ती नाही आणि शिक्षणशिवाय सामाजिक न्याय अशक्य आहे. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, श्रमिकांचे कैवारी, महिलांचे हक्काचे लढवय्ये अशा अनेक रूपांत डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाला मुक्तीचे हत्यार म्हणून वापरले. हा शोधनिबंध डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक धोरणविषयक योगदानाचा सखोल अभ्यास करतो. त्यांची शैक्षणिक वाटचाल, शिक्षणावरील त्यांचे विचार व

तत्त्वज्ञान, संविधानातील शैक्षणिक तरतुदी, शैक्षणिक संस्थांची स्थापना आणि त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचा आधुनिक भारतावरील प्रभाव, त्यांच्या शिक्षणदृष्टीचा सामाजिक संदर्भ, धोरणात्मक विचार, संस्थात्मक योगदान, घटनात्मक तरतुदी आणि आजच्या शैक्षणिक धोरणांवर झालेला प्रभाव यांचा चिकित्सक आढावा घेणे, हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय समाजातील विषमता निवारणासाठी शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करणे.
३. शैक्षणिक धोरणांमधील त्यांच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.
४. भारतीय संविधानातील शिक्षणविषयक तरतुदींमध्ये आंबेडकरांचे योगदान स्पष्ट करणे.
५. समकालीन शैक्षणिक धोरणांवर त्यांच्या विचारांचा प्रभाव अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

या शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धती अवलंबण्यात आली आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये आंबेडकरांचे ग्रंथ, भाषणे, संविधान सभा चर्चासत्रे, तसेच आधुनिक संशोधनग्रंथ, नियतकालिके व शासकीय अहवाल यांचा समावेश आहे.

डॉ. आंबेडकरांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी:

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्यप्रदेशातील महू येथे झाला. ते महार

जातीत जन्मले होते, जी त्या काळात 'अस्पृश्य' मानली जाणारी जात होती. शाळेत अस्पृश्य मुलांना वर्गाबाहेर बसावे लागे, पाण्याच्या माठाला स्पर्श करण्यास मनाई असे, शिक्षकही त्यांच्या वह्या-पुस्तकांना हात लावत नसत. अशा भेदभावपूर्ण वातावरणात लहानग्या भीमरावाने शिक्षण घेतले. त्यांचे वडील रामजी सकपाळ हे लष्करात सुभेदार होते आणि शिक्षणाचे महत्त्व जाणणारे होते. त्यांनी मुलाच्या शिक्षणासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. सातारा येथील शाळेत त्यांना 'आंबेडकर' हे नाव एका ब्राह्मण शिक्षकाने दिले, जे पुढे त्यांची ओळख बनली. अस्पृश्यतेचे दंश सहन करत भीमरावांनी मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण केली हीच घटना त्यांच्या समाजासाठी एक असाधारण यश होते.

बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या शिष्यवृत्तीच्या साहाय्याने डॉ. आंबेडकर यांनी मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर ते अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठात दाखल झाले, जे त्यांच्या जीवनातील एक क्रांतिकारी वळण होते. कोलंबियामध्ये त्यांना जगप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञ जॉन ड्यूई यांचे मार्गदर्शन लाभले. ड्यूई यांच्या लोकशाही व शिक्षणविषयक विचारांचा आंबेडकरांवर खोल प्रभाव पडला. कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्रात एम.ए. व पीएच.डी. प्राप्त केल्यानंतर ते लंडनला गेले. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून त्यांनी डी.एस.सी. पदवी मिळवली तसेच ग्रेज इन येथून बॅरिस्टर-एट-लॉ ही पदवी प्राप्त केली. अस्पृश्य समाजातून येऊन जगातील सर्वोच्च पदव्या मिळवणे हे त्यांचे एक ऐतिहासिक कर्तृत्व होते आणि त्यांनी नेहमीच दलित समाजासाठी हे आदर्श म्हणून मांडले.

"शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. जो प्राशन करेल तो

गुरुरल्याशिवाय राहणार नाही."

या प्रसिद्ध उद्गारातून डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाची मुक्तिदायी व क्रांतिकारी शक्ती अधोरेखित केली. शिक्षण

माणसाला विचार करण्याचे, प्रश्न विचारण्याचे व अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याचे सामर्थ्य देते असे त्यांचे दृढ मत होते.

आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान:

१. शिक्षण हे सामाजिक मुक्तीचे साधन: डॉ. आंबेडकरांसाठी शिक्षण हे केवळ नोकरी मिळवण्याचे साधन नव्हते; ते सामाजिक, मानसिक व आर्थिक मुक्तीचे द्वार होते. जातिव्यवस्थेने निर्माण केलेल्या बंधनांतून मुक्त होण्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव मार्ग आहे असे त्यांचे ठाम मत होते. अज्ञान हे दारिद्र्याचे मूळ आहे आणि शिक्षण हे त्यावरील रामबाण उपाय आहे असे ते प्रतिपादन करत.

जॉन ड्यूई यांच्याकडून प्रेरित होऊन डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाची संकल्पना व्यापक केली. ड्यूई यांच्या मते शिक्षण म्हणजे लोकशाहीची पूर्वअट आहे. आंबेडकरांनी हीच संकल्पना भारतीय संदर्भात लागू केली जेथे जातीमुळे बहुसंख्य लोक लोकशाही प्रक्रियेतून बाहेर होते, तेथे शिक्षण ही लोकशाहीच्या प्रसाराची पूर्वअट होती.

२. शिक्षण आणि समता : त्यांनी शिक्षणाला समतेचा पाया मानले. जोपर्यंत सर्व समाजघटकांना शिक्षणाच्या समान संधी मिळत नाहीत, तोपर्यंत लोकशाही केवळ नावापुरती राहिल, असे ते मानत. डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणात समतेच्या तत्त्वाचा आग्रह धरला. त्यांच्या मते, जातीमुळे, धर्मांमुळे, लिंगांमुळे किंवा आर्थिक परिस्थितीमुळे कोणालाही शिक्षणापासून वंचित ठेवणे हे मूलभूत मानवी हक्काचे उल्लंघन आहे. त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की शिक्षण हे विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी असू शकत नाही; ते सर्वांचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे.

वंचित घटकांसाठी शिक्षणविषयक धोरण:

१. दलित आणि मागासवर्गीय शिक्षण : डॉ. आंबेडकरांनी दलित, आदिवासी आणि मागासवर्गीय समाजाच्या शिक्षणासाठी विशेष धोरणात्मक हस्तक्षेपाची गरज अधोरेखित केली. त्यांच्या मते, समान संधीची संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सकारात्मक भेदभाव (Affirmative Action) आवश्यक आहे.

२. शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक सहाय्य : गरिबी ही शिक्षणातील मोठी अडचण असल्याने, शिष्यवृत्ती, वसतिगृहे आणि आर्थिक सहाय्य या उपाययोजनांवर त्यांनी भर दिला. आज अस्तित्वात असलेल्या अनेक शिष्यवृत्ती योजनांचा वैचारिक पाया आंबेडकरांच्या विचारांत आढळतो.

३. महिला शिक्षणाविषयी आंबेडकरांचे विचार : डॉ. आंबेडकर महिला शिक्षणाचे खंदे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते, समाजाची प्रगती महिलांच्या प्रगतीशी थेट जोडलेली आहे. ते म्हणत की कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप त्या समाजातील महिलांनी मिळवलेल्या प्रगतीवरून करावे. त्यांनी हिंदू कोड बिलाद्वारे महिलांना मालमत्तेचा, घटस्फोटाचा व वारसाहक्काचा अधिकार देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या संघटनांनी महिलांसाठी शाळा व वसतिगृहे सुरू केली. महिलांनी शिकावे, स्वावलंबी व्हावे आणि आपल्या हक्कांसाठी लढावे असा त्यांचा आग्रह होता. डॉ. आंबेडकरांनी महिला शिक्षणाला सामाजिक प्रगतीचा कणा मानले. “एखाद्या समाजाची प्रगती मोजायची असेल, तर त्या समाजातील महिलांची स्थिती पहा,” हे त्यांचे विधान प्रसिद्ध आहे. महिलांना शिक्षण मिळाल्याशिवाय सामाजिक सुधारणा अपूर्ण राहतील, असे ते मानत.

संविधानातील शैक्षणिक तरतुदी:

१. संविधान निर्मितीतील भूमिका: स्वतंत्र भारताच्या संविधान मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाशी संबंधित अनेक महत्त्वाच्या तरतुदी संविधानात समाविष्ट केल्या. संविधान हे केवळ कायद्याचे दस्तऐवज नसून एक सामाजिक परिवर्तनाचा आराखडा आहे असे ते मानत. या आराखड्यात शिक्षणाला केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले.

२. कलम २१अ — मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण: संविधानाच्या अनुच्छेद ४५ अन्वये सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली. पुढे २००२ साली ८६ वी घटनादुरुस्ती करून कलम २१अ अंतर्गत हा मूलभूत हक्क बनवण्यात आला, ज्याची बीजे डॉ. आंबेडकरांच्या संविधान रचनेत आहेत. २००९ साली 'शिक्षण हक्क कायदा' अस्तित्वात आला जो डॉ. आंबेडकरांच्या स्वप्नाची पूर्तता आहे.

३. अनुसूचित जाती व जमातींसाठी आरक्षण: डॉ. आंबेडकरांनी संविधानात अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागासवर्गीयांसाठी शिक्षण व नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाची तरतूद केली (अनुच्छेद १५(४), १६(४)). हे आरक्षण म्हणजे केवळ जागा राखून ठेवणे नव्हे; तर शतकानुशतके वंचित राहिलेल्या समाजघटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठीचे सकारात्मक धोरण होते. आरक्षणाची संकल्पना डॉ. आंबेडकरांसाठी शैक्षणिक न्यायाचाच एक भाग होती.

४. अल्पसंख्याकांचे शैक्षणिक हक्क: अनुच्छेद २९ व ३० अन्वये अल्पसंख्याक धार्मिक व भाषिक समूहांना स्वतःच्या भाषेत शिक्षण देण्याचा आणि स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार संविधानाने

दिला. डॉ. आंबेडकरांनी सांस्कृतिक विविधतेचा आदर करत शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण अभिप्रेत केले होते.

शैक्षणिक संस्थांची स्थापना:

१. **बहिष्कृत हितकारिणी सभा:** १९२४ साली डॉ. आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन केली. या संस्थेचे प्रमुख उद्दिष्ट होते, दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे. संस्थेने वसतिगृहे स्थापन केली, शाळा चालवल्या आणि उच्च शिक्षणासाठी गरजू विद्यार्थ्यांना मदत केली. या सभेने 'मूकनायक' हे वृत्तपत्र सुरू केले, जे दलितांमध्ये शिक्षण व जागृती पसरवण्याचे साधन बनले.

२. **पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी:** १९४५ साली डॉ. आंबेडकरांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली. या संस्थेने मुंबईत 'सिद्धार्थ महाविद्यालय' (१९४६) आणि औरंगाबादमध्ये 'मिलिंद महाविद्यालय' (१९५०) स्थापन केले. ही महाविद्यालये दलित विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षणाची प्रमुख केंद्रे बनली. आज या संस्थेच्या अंतर्गत अनेक महाविद्यालये व शैक्षणिक संस्था कार्यरत आहेत.

३. **वृत्तपत्रे व प्रकाशन:** डॉ. आंबेडकरांनी 'मूकनायक' (१९२०), 'बहिष्कृत भारत' (१९२७), 'जनता' (१९३०) आणि 'प्रबुद्ध भारत' (१९५६) ही वृत्तपत्रे सुरू केली. ही वृत्तपत्रे दलित समाजात शैक्षणिक जागृती घडवण्याचे महत्त्वाचे माध्यम होती. त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांमध्ये शिक्षणाच्या महत्त्वाचे सतत प्रतिपादन आढळते.

श्रमिक व तांत्रिक शिक्षणाचे योगदान:

१. **कामगार कल्याण व शिक्षण:** डॉ. आंबेडकरांनी व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेत कामगार सदस्य म्हणून कार्यरत असताना (१९४२-४६) त्यांनी कामगारांसाठी अनेक कल्याणकारी योजना राबवल्या. यात तांत्रिक प्रशिक्षण व कौशल्य विकासाचाही समावेश होता. त्यांनी

कारखान्यांतील कामाचे तास आठ तासांपर्यंत मर्यादित करण्यासाठी प्रयत्न केले, जेणेकरून कामगारांना शिक्षणासाठी वेळ मिळेल.

२. **महिला व बाल कामगारांसाठी शिक्षण:** कामगार विभागाचे सदस्य या नात्याने डॉ. आंबेडकरांनी बालकामगार प्रतिबंधाकडे लक्ष दिले. बाल कामगारांना मुक्त करून त्यांना शाळेत पाठवणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते. महिला कामगारांसाठी प्रसूती सुविधा व बालसंगोपन केंद्रे स्थापन करण्यात त्यांचा पुढाकार होता, कारण त्यांच्या मते महिलांना काम करताना मुलांची काळजी असेल तर त्या शिक्षण घेऊ शकत नाहीत.

जाती निर्मूलन आणि शिक्षण:

१. **जातिव्यवस्था आणि ज्ञानवंचना:** डॉ. आंबेडकरांनी 'जाती उच्चाटन' (Annihilation of Caste, १९३६) या ग्रंथात स्पष्ट केले की जातिव्यवस्था ही भारतातील शैक्षणिक असमतेचे मूळ कारण आहे. वर्णव्यवस्थेने ज्ञानावर उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी प्रस्थापित केली. दलितांना शिक्षणाची सोय नसेल तर ते कधीच आर्थिक, राजकीय व सामाजिक समतेच्या जवळ पोहोचू शकणार नाहीत असे ते ठामपणे सांगत.

२. **पाठ्यक्रम सुधारणा:** डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाच्या आशयावर भर दिला. केवळ साक्षरता पुरेशी नाही; जगणे, विचार करणे, प्रश्न विचारणे आणि न्यायासाठी लढणे शिकवणारे शिक्षण हवे असे ते म्हणत. पाठ्यक्रमात सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी हक्क यांचे ज्ञान समाविष्ट असावे असे त्यांचे मत होते. बौद्ध तत्त्वज्ञान, लोकशाही मूल्ये आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांवर आधारित शिक्षण पद्धतीचा त्यांनी पुरस्कार केला.

डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांचा वारसा:

१. शिक्षण हक्क कायदा २००९: डॉ. आंबेडकरांच्या संविधानातील तरतुदींचा परिणाम म्हणून २००९ साली 'बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क कायदा' अस्तित्वात आला. या कायद्याने ६-१४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक भारतीय बालकाला मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा मूलभूत हक्क दिला. खाजगी शाळांमध्ये दुर्बल व वंचित घटकांसाठी २५% आरक्षण या कायद्याने निश्चित केले.

२. आरक्षण धोरण व उच्च शिक्षण: डॉ. आंबेडकरांनी घालून दिलेल्या आरक्षणाच्या तरतुदींमुळे गेल्या सात दशकांत लक्षावधी दलित, आदिवासी व इतर मागासवर्गीय विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेऊ शकले. आयआयटी, आयआयएम, वैद्यकीय महाविद्यालये आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये आरक्षणामुळे या समाजघटकांना प्रवेश मिळाला. मात्र डॉ. आंबेडकरांचे स्वप्न केवळ आरक्षणापुरते मर्यादित नव्हते. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सर्वांना मिळाल्यावर आरक्षणाची गरज उरणार नाही असे ते मानत.

३. आधुनिक भारतावरील प्रभाव: आज भारतातील अनेक शैक्षणिक धोरणे डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांवर आधारित आहेत. मध्याह्न भोजन योजना (मुलांना शाळेत ठेवण्यासाठी), एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी), अनुसूचित जाती व जमातींसाठी शिष्यवृत्ती, पोस्ट-मॅट्रिक शिष्यवृत्ती या सर्व योजनांची मुळे डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये आहेत.

समीक्षात्मक दृष्टिकोन:

१. आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक विचारांच्या मर्यादा: डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक योगदानाचे कौतुक करताना काही मर्यादाही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्यांच्या काळात ग्रामीण व आदिवासी भागातील शिक्षणाच्या समस्यांवर पुरेसे लक्ष देता आले नाही. तसेच उच्च

शिक्षणावर भर देताना व्यावसायिक व तंत्र शिक्षणाचे धोरण अधिक स्पष्टपणे मांडले गेले नाही. मात्र हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की डॉ. आंबेडकर एकट्याने ब्रिटिश राजवट, सनातनी व्यवस्था व आर्थिक विवंचना यांच्याशी लढत असताना त्यांनी जे साध्य केले ते अभूतपूर्व होते.

२. आजच्या संदर्भात प्रासंगिकता: आजही डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार अत्यंत प्रासंगिक आहेत. शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे गरीब व वंचित मुलांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्यात अडथळे निर्माण होत आहेत. उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या शुल्कामुळे दलित व आदिवासी विद्यार्थ्यांचे प्रमाण घटत आहे. नवीन शिक्षण धोरण (NEP २०२०) च्या अंमलबजावणीत आंबेडकरांच्या शैक्षणिक समतेच्या तत्त्वाचे पालन होणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक धोरणविषयक योगदान हे भारतीय समाजाच्या पुनर्रचनेचा आधारस्तंभ आहे. शिक्षणाला सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेचे साधन मानणारी त्यांची दृष्टी आजही तितकीच समर्पक आहे. भारतीय लोकशाही मजबूत करायची असेल, तर आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचा अवलंब करणे अपरिहार्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक धोरणविषयक योगदान हे भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासातील एक मूलभूत स्तंभ आहे. जातिव्यवस्थेच्या गर्तेतून बाहेर पडून जगातील सर्वोच्च पदव्या मिळवणाऱ्या या महापुरुषाने शिक्षणाला मुक्तीचे हत्यार बनवले. संविधानाद्वारे त्यांनी शिक्षणाच्या समान अधिकाराची हमी दिली; शैक्षणिक संस्था उभारून प्रत्यक्ष शिक्षण दिले; आणि आपल्या विचार व लेखनाद्वारे शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान मांडले.

'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' हे त्यांचे आवाहन आजही कोट्यवधी भारतीयांसाठी प्रेरणास्त्रोत आहे. शिक्षण हे केवळ नोकरी मिळवण्याचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे, स्वाभिमानाचे आणि मानवी प्रतिष्ठेचे माध्यम आहे, हा डॉ. आंबेडकरांचा मूलभूत संदेश आजच्या पिढीपर्यंत पोहोचवणे ही आपली जबाबदारी आहे. एका न्यायपूर्ण, समतामूलक व वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेल्या शिक्षण व्यवस्थेसाठी डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारांकडे परत वळणे अत्यंत आवश्यक आहे.

**"जोपर्यंत तुम्ही सामाजिक स्वातंत्र्य मिळवत नाही,
तोपर्यंत कायद्याने दिलेले स्वातंत्र्य तुमच्या काहीही
उपयोगाचे नाही."**

संदर्भसूची:

१. आंबेडकर, भीमराव रामजी. जाती उच्चाटन (Annihilation of Caste). १९३६.

२. आंबेडकर, भीमराव रामजी. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म. मुंबई: सिद्धार्थ प्रकाशन, १९५७.
३. आंबेडकर, भीमराव रामजी. शूद्र कोण होते? (Who Were the Shudras?). १९४६.
४. ओमवेट, गेल. आंबेडकर: टुवर्ड्स एन एनलाईटेन्ड इंडिया. नवी दिल्ली: पेंग्विन बुक्स, २००४.
५. खैरमोडे, चांगदेव भवानराव. डॉ. भीमराव आंबेडकर चरित्र (खंड १-१२). मुंबई: सुगावा प्रकाशन.
६. जाधव, नारेंद्र. आऊटकास्ट: अ मेमोयर. नवी दिल्ली: वायकिंग, २००३.
७. ड्यूई, जॉन. डेमोक्रेसी अँड एज्युकेशन. न्यूयॉर्क: मॅकमिलन, १९१६.
८. भारतीय संविधान. नवी दिल्ली: भारत सरकार, १९५०.
९. केळकर, शं. द. – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार.

Higher Education in India After the COVID-19 Pandemic: Challenges and Future Perspectives

Dr. Anil Trimbak Gholap

Asst. Professor, Dept. of Economics

Dr. Ambedkar College of Arts and Commerce, Yerwada, Pune- 6

Corresponding Author – Dr. Anil Trimbak Gholap

DOI - 10.5281/zenodo.19364886

Abstract:

The COVID-19 pandemic created a major disruption in the global education system, including higher education in India. Universities and colleges were forced to close campuses and shift to online teaching within a very short period. This sudden transition created many challenges related to digital access, teaching quality, student learning, and institutional management. At the same time, the crisis opened new opportunities for technological innovation and flexible learning systems. The pandemic accelerated the use of digital platforms, online courses, and blended learning methods in higher education institutions. However, issues such as the digital divide, lack of infrastructure, financial constraints, and learning loss among students became major concerns. Studies show that a large number of university students in India experienced significant learning loss during the pandemic due to disruptions in teaching and limited access to digital resources. This research paper examines the major challenges faced by higher education institutions in India after the COVID-19 pandemic and analyses emerging opportunities for future development. The study is based on secondary data collected from research articles, reports, and policy documents related to higher education in India. The findings highlight that the post-pandemic period requires reforms in digital infrastructure, teaching methods, curriculum design, and institutional governance. The study concludes that the future of higher education in India lies in adopting blended learning, strengthening digital access, and improving quality and inclusiveness.

Keywords: *Higher Education, COVID-19 Pandemic, Online Learning, Digital Divide, Educational Reform, India, Future Perspectives*

Introduction:

Education plays an important role in the social and economic development of a country. Higher education in particular helps in building skilled human resources, promoting innovation, and strengthening national development. India has one of the largest higher education systems in the world, consisting of universities, colleges, and research institutions that serve millions of students every year. However, the COVID-19 pandemic created an unprecedented crisis in the education sector. In March 2020, the Government of India announced a nationwide lockdown to

control the spread of the virus. As a result, universities and colleges were closed for several months. Teaching and learning activities shifted from traditional classroom methods to online platforms. The sudden transition to online education created several challenges for students, teachers, and educational institutions. Many institutions were not prepared for digital learning, and both teachers and students had to adapt to new technologies within a short period. At the same time, the pandemic revealed the existing inequalities in the education system, especially in

terms of digital access and technological infrastructure.

Despite these challenges, the pandemic also created opportunities for innovation and transformation in higher education. Online learning platforms, digital libraries, virtual classrooms, and open educational resources gained importance during this period. Educational institutions began exploring new methods such as blended learning and hybrid education models. The post-COVID period has therefore become a critical phase for the transformation of higher education in India. It is important to analyse the challenges faced by the system and explore future strategies to improve quality, access, and efficiency in higher education.

Objectives of the Study:

The main objectives of this research paper are:

1. To examine the impact of the COVID-19 pandemic on higher education in India.
2. To identify the major challenges faced by higher education institutions after the pandemic.
3. To analyse the role of digital technology in transforming higher education.
4. To explore future perspectives and policy recommendations for improving higher education in India.

Research Methodology:

This research paper is based on secondary data. Information has been collected from research articles, government reports, educational surveys, journals, and online academic databases. Relevant literature related to higher education, digital learning, and the impact of COVID-19 on education has been reviewed. The collected data has been analysed using descriptive and analytical methods. The study focuses on understanding the challenges and opportunities in higher education

after the pandemic and suggests possible future strategies for improvement.

Impact of COVID-19 on Higher Education in India:

The COVID-19 pandemic had a significant impact on the higher education system in India. The closure of universities and colleges disrupted academic activities and forced institutions to adopt alternative methods of teaching.

1. Closure of Educational Institutions: During the lockdown period, all universities and colleges remained closed for several months. This disrupted regular teaching, examinations, and research activities. Students were unable to attend physical classes, laboratories, and academic events.

2. Rapid Shift to Online Learning: One of the most important changes during the pandemic was the shift from classroom teaching to online learning. Universities began using digital platforms such as video conferencing tools, learning management systems, and online assessment methods. The use of digital technology became essential for continuing education. Virtual classrooms, online assignments, and recorded lectures became common in higher education institutions.

3. Learning Loss and Academic Disruption: The sudden transition to online education created difficulties for many students. Surveys indicated that a large percentage of university students experienced learning loss due to interruptions in teaching and lack of proper digital infrastructure. Some studies estimate that students experienced learning loss between 40–60 percent during the pandemic period. The quality of learning also suffered because many teachers and students were unfamiliar with online teaching methods.

4. Impact on Research Activities: Research activities were also affected due to the closure of

laboratories and research centres. Many research projects were delayed, and academic conferences were cancelled or shifted to virtual platforms.

5. Impact on International Education: The pandemic also affected international student mobility. Travel restrictions and visa limitations reduced the number of international students studying in India and Indian students studying abroad.

Major Challenges in Higher Education After the Pandemic:

The post-COVID period has brought several challenges for higher education institutions in India. These challenges must be addressed to ensure the effective functioning of the education system.

1. Digital Divide: One of the biggest challenges revealed during the pandemic was the digital divide between students from different socio-economic backgrounds. Many students from rural and economically weaker sections lacked access to smartphones, computers, and stable internet connections. Studies show that only a small percentage of households in India had reliable internet access before the pandemic, which created barriers to online education. This digital inequality created serious problems for students who could not participate fully in online learning.

2. Lack of Digital Infrastructure: Many educational institutions were not prepared for large-scale online education. Universities lacked proper digital infrastructure, learning management systems, and trained technical staff to support online teaching. Faculty members also faced difficulties in adapting to digital teaching methods. Training programs and technological support were limited during the initial stages of the pandemic.

3. Quality of Online Education: Although online education helped continue academic activities, it raised concerns about the quality of

teaching and learning. Online classes sometimes lacked interaction between teachers and students. Practical subjects requiring laboratories or fieldwork were particularly affected.

Many students reported difficulties in understanding complex topics through online lectures alone.

4. Mental Health and Student Well-Being: The pandemic also affected the mental health of students and teachers. Social isolation, uncertainty about examinations, and financial difficulties created stress among students.

Lack of campus life and limited peer interaction reduced the overall learning experience.

5. Financial Challenges for Institutions:

Many private educational institutions faced financial difficulties due to reduced student enrolment and delays in fee payments. Universities had to invest additional funds in digital infrastructure and online platforms. Public universities also faced funding constraints during the pandemic.

6. Employability and Skill Development:

Another challenge was the impact on employability and skill development. Internship programs, industrial training, and campus recruitment activities were disrupted during the pandemic.

As a result, many graduates faced difficulties in entering the job market.

Opportunities and Positive Developments:

Despite the challenges, the pandemic also created several opportunities for the development of higher education in India.

1. Growth of Digital Learning: The pandemic accelerated the adoption of digital learning platforms. Universities began using online courses, digital libraries, and virtual laboratories. Government initiatives such as online courses and

digital learning platforms expanded access to educational resources for students.

2. Blended Learning Model: Many institutions are now adopting blended learning models that combine online and offline teaching methods. This approach provides flexibility and improves learning outcomes. Blended learning allows students to access digital resources while also participating in classroom discussions and practical activities.

3. Expansion of Open Educational Resources: Open educational resources such as online lectures, digital textbooks, and MOOCs have become more popular after the pandemic. These resources provide affordable learning opportunities for students. Digital platforms can help expand access to education for students in remote areas.

4. Strengthening of Educational Technology: The pandemic encouraged educational institutions to invest in educational technology. Virtual classrooms, artificial intelligence tools, and digital learning management systems are becoming an integral part of higher education.

5. Policy Reforms and Educational Innovation: The post-pandemic period has encouraged policy reforms in the education sector. Educational institutions are now focusing on innovation, flexibility, and skill-based learning. These reforms aim to make higher education more relevant to the needs of the modern economy.

Future Perspectives for Higher Education in India:

The future of higher education in India will depend on the ability of institutions to adapt to new technologies and changing educational needs.

1. Strengthening Digital Infrastructure: Improving digital infrastructure is essential for the success of online and blended learning. Government and educational institutions must

invest in high-speed internet connectivity, digital platforms, and online learning systems.

2. Promoting Inclusive Education: Efforts must be made to reduce the digital divide and ensure equal access to education for all students. Financial support, digital devices, and internet access should be provided to students from disadvantaged backgrounds.

3. Training Teachers in Digital Pedagogy: Teachers need proper training in digital teaching methods and online learning tools. Professional development programs should be organized to help teachers adapt to new educational technologies.

4. Strengthening Research and Innovation: Universities should encourage research and innovation in emerging fields such as artificial intelligence, biotechnology, and environmental science. Collaborations between universities, industries, and research institutions should be strengthened.

5. Improving Employability and Skill Development: Higher education institutions must focus on skill-based education and industry collaboration. Internship programs, vocational training, and entrepreneurship development should be promoted.

6. Expansion of Higher Education Access: India aims to increase the Gross Enrolment Ratio in higher education significantly in the coming years. This will require expansion of universities, digital learning systems, and flexible educational models. Reports indicate that India will need millions of additional higher education enrolments to meet future educational goals and maintain quality standards.

Discussion:

The COVID-19 pandemic has created a significant turning point in the development of higher education in India. The crisis disrupted traditional teaching systems and forced

universities and colleges to adopt new methods of teaching and learning. While the pandemic created serious challenges, it also opened the door for innovation and modernization in the education sector. The experience of the pandemic has shown that higher education systems must be flexible and capable of adapting to unexpected situations.

One of the most important changes observed during and after the pandemic is the increased use of digital technology in teaching and learning. Online classes, virtual meetings, digital assignments, and online examinations became common practices in universities. These methods helped maintain continuity in education when physical campuses were closed. However, the shift to online education also revealed major inequalities in access to digital resources. Students from rural areas and economically weaker backgrounds often faced difficulties due to lack of internet connectivity, digital devices, or a proper learning environment at home. This digital divide created unequal learning opportunities among students.

Another important issue is the quality of learning in online education. Although digital platforms allowed classes to continue, many students and teachers reported limitations in interaction, discussion, and practical learning. Subjects that require laboratory work, field visits, or practical training were particularly affected. Therefore, many educational experts suggest that the future of higher education should focus on a blended learning model, which combines both online and face-to-face teaching. Such a system can provide flexibility while maintaining academic quality and student engagement.

The pandemic also highlighted the need for stronger institutional planning and policy support in higher education. Universities must develop better digital infrastructure, provide training for teachers in online teaching methods,

and ensure that students have access to necessary technological resources. Government initiatives and institutional reforms will play a key role in improving the resilience of the higher education system.

In addition, the post-pandemic period has emphasized the importance of skill-based education and employability. Higher education institutions should focus on developing practical skills, entrepreneurship abilities, and industry collaboration so that students are better prepared for changing job market conditions.

Overall, the pandemic has acted as a catalyst for transformation in Indian higher education. The lessons learned during this period provide an opportunity to build a more inclusive, flexible, and technology-supported education system that can meet the future needs of students and society.

Conclusion:

The COVID-19 pandemic had a profound impact on higher education in India. Universities and colleges faced several challenges, including campus closures, digital inequality, learning loss, and financial difficulties. However, the crisis also accelerated the adoption of digital technology and innovative teaching methods. The post-pandemic period provides an opportunity to reform and strengthen the higher education system in India. By improving digital infrastructure, promoting inclusive education, and encouraging research and innovation, India can build a more resilient and effective higher education system. The future of higher education will depend on the ability of institutions to adapt to changing technological and social environments. With proper policy support and institutional commitment, higher education in India can overcome the challenges of the pandemic and contribute to national development in the coming decades.

References:

1. Bansal, S., & Singh, T. (2021). Online learning during COVID-19 pandemic: A study of students in Indian higher education institutions. *Journal of Educational Technology Systems, 50*(2), 193–207.
2. Bhushan, S. (2020). Impact of COVID-19 on higher education in India: Challenges and responses. *International Journal of Educational Development, 78*, 102290.
3. Chaudhary, M., & Choudhary, S. (2022). Digital transformation of higher education in India after COVID-19. *Journal of Educational Change, 23*(3), 401–420.
4. Gupta, A., & Sharma, P. (2021). E-learning adoption in Indian universities during the COVID-19 crisis. *Education and Information Technologies, 26*(6), 7569–7587.
5. Joshi, A., Vinay, M., & Bhaskar, P. (2021). Impact of coronavirus pandemic on the Indian education sector: Perspectives of teachers and students. *International Journal of Educational Research Open, 2*, 100045.
6. Kumar, V., & Nanda, P. (2020). Social media as a tool in higher education during COVID-19 pandemic. *International Journal of Educational Technology in Higher Education, 17*(1), 1–12.
7. Mishra, L., Gupta, T., & Shree, A. (2020). Online teaching-learning in higher education during lockdown: A study of teachers' experiences. *Education and Information Technologies, 25*(6), 1–15.
8. Nayak, A., & Mishra, R. (2021). Digital divide and challenges in higher education in India during COVID-19 pandemic. *Journal of Education and Practice, 12*(5), 55–63.
9. Rani, R. (2021). Higher education in India during COVID-19: Issues and challenges of online learning. *University News, 59*(12), 14–18.
10. Rao, N., & Kumar, S. (2022). Blended learning in Indian higher education after COVID-19 pandemic. *Asian Journal of Distance Education, 17*(1), 45–58.
11. Sharma, M., & Gupta, K. (2021). Student perception of online learning during COVID-19 in Indian universities. *Journal of Education and Learning, 10*(2), 60–69.
12. Singh, V., & Thurman, A. (2019). How many ways can we define online learning? A systematic literature review of definitions of online learning in higher education. *American Journal of Distance Education, 33*(4), 289–306.
13. Soni, V. D. (2020). Global impact of COVID-19 on education and future prospects. *International Journal of Educational Research Studies, 2*(1), 12–16.
14. Tiwari, P., & Srivastava, R. (2021). Challenges of digital education in India during pandemic period. *Journal of Educational Planning and Administration, 35*(2), 171–186.
15. UGC. (2021). *Guidelines for universities and colleges in view of COVID-19 pandemic*. University Grants Commission.
16. University Grants Commission. (2022). *Annual report on higher education in India*. UGC.
17. Yadav, S., & Pathak, G. (2022). Emerging trends in higher education in India after the COVID-19 pandemic. *International Journal of Educational Development, 89*, 102533.

उच्च शिक्षण व शाश्वत विकास

प्रा. अविनाश संभाजी तायडे

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय येरवडा पुणे

Corresponding Author - प्रा. अविनाश संभाजी तायडे

DOI - 10.5281/zenodo.19364933

सारांश:

उच्च शिक्षणाचा विकास हा अत्यंत महत्त्वाचा आणि आवश्यक आहे कारण तो राष्ट्राला कल्पित दृष्टी आणि ध्येयाकडे घेऊन जातो. दर्जेदार उच्च शिक्षण नसल्यास, नवीन उपक्रम आणि संशोधन होत नाही व परिणाम स्वरूप राष्ट्र कमकुवत होईल. दर्जेदार शिक्षण प्रक्रियेतून येते. मानवी भांडवलाच्या विकासासाठी काळजीपूर्वक डिझाइन केलेली आणि सुव्यवस्थित शिक्षण व्यवस्था महत्त्वाची आहे. हा पेपर शाश्वततेसाठी उच्च शिक्षण आणि उच्च शिक्षणात शाश्वतता यासह भारतीय उच्च शिक्षण क्षेत्राची थोडक्यात चर्चा करतो.

कीवर्ड- उच्च शिक्षण, मानवी भांडवल, भारत, शाश्वत विकास.

प्रस्तावना:

उच्च शिक्षण, विशेषतः दर्जेदार उच्च शिक्षण, हे देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी सर्वात महत्त्वाची संसाधने मानली जातात. उच्च शिक्षणाचा विकास हा महत्त्वाचा आणि आवश्यक आहे कारण तो राष्ट्राला कल्पना केलेल्या दृष्टी आणि ध्येयाकडे घेऊन जातो. त्याशिवाय, राष्ट्र कमकुवत होईल कारण नवीन उपक्रम आणि संशोधन देशाच्या विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका पूर्ण करतात. म्हणूनच, दर्जेदार उच्च शिक्षण हे देशाची सर्वात मौल्यवान संपत्ती आहे. उच्च शिक्षण आणि नागरिकांचे मानसिक परिवर्तन हे एक मोठे आव्हान आहे. ज्ञानावर आधारित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत देश बनण्यासाठी, दर्जेदार उच्च शिक्षणाचा विकास हा प्राधान्यक्रम असला पाहिजे. जगाच्या संदर्भात, उच्च शिक्षण ही एक गरज आहे, लक्ष्यही नाही.

दर्जेदार मानवी भांडवल दर्जेदार उच्च शिक्षण प्रक्रियेतून येते. शिक्षण हा मानवी हक्क आहे आणि शाश्वत विकासाकडे परिवर्तनाचा प्राथमिक एजंट आहे, ज्यामुळे समाजासाठीचे त्यांचे दृष्टी वास्तवात रूपांतरित करण्याची लोकांची क्षमता वाढते. शिक्षण लोकांना चांगले व्यक्ती, कुटुंबातील सदस्य, समुदायाचे सदस्य आणि नागरिक बनण्यास शिकवते. ते शाश्वत जगाच्या आदर्शांना समर्थन देते आणि त्यांचे अभिव्यक्ती करते. ते सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ विचारात घेते. दर्जेदार शिक्षण स्थानिक पातळीवर संबंधित आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या योग्य आहे. ते भूतकाळापासून माहितीपूर्ण आणि वर्तमानाशी संबंधित आहे आणि व्यक्तींना भविष्यासाठी तयार करते. अशा मानवी भांडवलाच्या विकासात काळजीपूर्वक डिझाइन केलेली आणि सुव्यवस्थित शिक्षण प्रणाली महत्त्वाची आहे. उच्च शैक्षणिक संस्था सुधारित शैक्षणिक स्वरूपात महत्त्वपूर्ण इनपुट प्रदान करून या सुधारणेच्या

प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.राष्ट्राच्या विकासासाठी पार्श्वभूमी आणि व्यावसायिक कौशल्ये. अशाप्रकारे उच्च शिक्षण हे एक शक्तिशाली साधन आहे.

उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे:

उच्च शिक्षण क्षेत्राचे प्राथमिक उद्दिष्ट देशाच्या सामाजिक, वैज्ञानिक आणि आर्थिक विकासात योगदान देणारे मानवी संसाधने निर्माण करणे आहे. उच्च शिक्षणाकडे सध्याचा दृष्टिकोन १९८६ च्या "राष्ट्रीय शिक्षण धोरण" आणि १९९२ च्या कृती कार्यक्रमाद्वारे नियंत्रित केला जातो हे ओळखणे आवश्यक आहे. १९८६ चे धोरण आणि १९९२ चा कृती आराखडा १९४८-४९ चा "विद्यापीठ शिक्षण आयोग" (ज्याला राधाकृष्णन आयोग म्हणून ओळखले जाते) आणि १९६४ चा "शिक्षण आयोग" या दोन महत्त्वाच्या अहवालांवर आधारित होता. या दोन महत्त्वाच्या अहवालांनी खरं तर देशातील उच्च शिक्षणासाठी राष्ट्रीय धोरणाची मूलभूत चौकट मांडली. विद्यापीठ शिक्षण अहवालात देशातील उच्च शिक्षणाच्या विकासासाठी उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली होती. सुरुवातीपासूनच भारतीय उच्च शिक्षण प्रामुख्याने तीन महत्त्वाच्या उद्दिष्टांसाठी काम करत आहे, म्हणजे, अधिक प्रवेश, समान प्रवेश आणि उत्कृष्टता. भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेची प्रगती उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा विस्तार आणि बळकटीकरण सुनिश्चित करेल, प्रवेशाचे उत्पादन / निकाल जास्तीत जास्त करेल, उच्च शिक्षण पूर्णपणे समावेशक बनवेल आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जा आणि उत्कृष्टतेला प्रोत्साहन देईल याद्वारे भारतीय सामाजिक आणि आर्थिक विकास नियोजनाच्या गाभ्याचे उद्दिष्ट साध्य होईल.

शाश्वत विकासासाठी दर्जेदार शिक्षण:

शाश्वत विकासासाठी उच्च शिक्षण ही संपूर्ण अभ्यासक्रम आणि संस्थेच्या (शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठे, संस्था इ.) व्यवस्थापनासाठी एक दृष्टिकोन आहे. शाश्वत विकासाबद्दल शिक्षण आणि शाश्वत विकासासाठी शिक्षण यांच्यात फरक करणे महत्त्वाचे आहे.

पहिला जागरूकता धडा किंवा सैद्धांतिक चर्चा आहे तर दुसरा शाश्वतता साध्य करण्यासाठी शिक्षणाचा एक साधन म्हणून वापर आहे. उच्च शिक्षणात, जागरूकतेच्या पलीकडे जाण्याची आवश्यकता आहे आणि या प्रकरणात, 'साठी' एक उद्देश दर्शवितो ज्यामध्ये सर्व शिक्षण एक उद्देश पूर्ण करते. शिक्षण हे शाश्वततेसाठी केंद्रस्थानी आहे. तथापि, आपल्याला माहित असलेले शिक्षण आणि शाश्वततेसाठी शिक्षण यांच्यातील फरक गूढ आहे. तरीही, शिक्षण आणि शाश्वतता अविभाज्यपणे जोडलेले आहेत.

शिक्षणाचा उद्देश वैयक्तिक अभिमुखता आणि वर्तन चांगल्यासाठी बदलणे आहे. हे 'उद्दिष्ट' साध्य करण्यासाठी, शिक्षणाची तरतूद उच्च दर्जाची असणे अत्यंत आवश्यक आहे जेणेकरून मोठ्या संख्येने विद्वान निर्माण होतील जे सतत ज्ञानाच्या सीमा वाढवतात आणि त्यामुळे जीवन अर्थपूर्ण बनवतात. नागरिकांसाठी शिक्षणाचे उद्दिष्ट बहुआयामी आहेत, विशेषतः नागरी आणि लोकशाहीमध्येसमाज. हे उद्दिष्टे सहसा नागरी आणि लोकशाही व्यवस्थेच्या रचना आणि आदर्शांना पूर्ण करण्यासाठी तयार केली जातात.

यामध्ये वैयक्तिक स्वाभिमान आणि प्रतिष्ठा, विकासासाठी समान संधीची तरतूद इत्यादींचा समावेश आहे. दर्जेदार शिक्षण त्याच्या प्राप्तकर्त्यांना अधिक उत्पादक बनवते, कारण शिक्षण म्हणजे ज्ञानाचे प्रसारण, माहिती आणि माणसाच्या सामाजिक आणि भौतिक वातावरणातील समज इतर अनेक गोष्टींव्यतिरिक्त, हे लक्षात ठेवणे

आवश्यक आहे की प्राप्तकर्ते सक्षम उत्पादक आहेत आणि शाश्वत विकासाचे घटक आहेत. म्हणूनच दर्जेदार शिक्षण त्याच्या प्राप्तकर्त्यांच्या वर्तनाचे प्रभावी सामाजिकीकरण करण्यात अधिक कार्यक्षम आहे. उच्च शैक्षणिक संस्था (HEI) शिक्षण, संशोधन आणि प्रसार या त्यांच्या प्रमुख कार्यांद्वारे शाश्वततेला संबोधित करून अधिक शाश्वत जगात योगदान देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात यात शंका नाही. तथापि, शाश्वततेकडे संक्रमणात उच्च शिक्षण संस्थांना भूमिका बजावण्यासाठी, उच्च शिक्षण संस्थांना पलीकडे जाणे आवश्यक आहे.

शाश्वतता घटकांना मुख्य प्रवाहात आणून त्यांच्या क्रियाकलापांमध्ये बदल करणे. आधुनिक उच्च शिक्षण संस्था वैयक्तिक आणि सामूहिक 'विकास'चा अविभाज्य भाग आहेत ज्यांनी राहणीमानात सुधारणा केली आहे आणि अनेकदा विविध स्तरांवर शाश्वत नसलेल्या पद्धतींना प्रोत्साहन दिले आहे. पर्यावरणीय बदलांपासून ते मानवी पद्धतींचे रूपांतरण आणि परस्परसंवादांपर्यंतचे पर्यावरणीय आणि सामाजिक बदल, आपण अनुभवत असलेले आणि भविष्यात अनुभवत असलेले बदल वाढत्या, अंदाजे आणि म्हणूनच मोठ्या प्रमाणात नियंत्रित करण्यायोग्य आहेत या दृष्टिकोनाला नाट्यमयपणे आव्हान देतात.

जागतिक पर्यावरणीय आणि सामाजिक व्यवस्थांवर, बहुतेकदा अप्रत्याशितपणे, आपण संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि परिसंस्थेच्या सेवांचे व्यवस्थापन करण्याच्या पद्धतीचा परिणाम होत आहे. उच्च शिक्षण संस्थांनी दशकांपासून कोणत्या प्रकारच्या क्षमतांना प्रोत्साहन दिले आहे, समाजाशी त्यांचा सहभाग आणि ज्ञान निर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि धोरण प्रभावित करणारी संस्था म्हणून त्यांची भूमिका याचे गंभीरपणे परीक्षण करण्याची वेळ आली आहे.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि ती साध्य करण्यासाठी प्रामाणिक वचनबद्धता प्रदर्शित करण्याची आवश्यकता आहे. अशा प्रकारे, दर्जेदार शैक्षणिक तरतुदीचे मूलभूतपणे प्रभावी आणि कार्यक्षम डिझाइन, संघटन आणि व्यवस्थापन असले पाहिजे. याव्यतिरिक्त, सर्व मुलांसाठी आणि तरुणांसाठी एकात्मिक दर्जेदार शिक्षणासाठी उत्पादक आणि सतत शिक्षकप्रशिक्षण आणि पुनर्प्रशिक्षण असणे आवश्यक आहे. शिवाय, समुदायांच्या आवश्यक गरजा, प्राधान्यक्रम आणि वैशिष्ट्यांची विशिष्ट ओळख, मूल्यांकन आणि परस्परसंवादाद्वारे गुणात्मक शिक्षण आणि त्याची व्यापक तरतूद स्थापित केली पाहिजे. तथापि, उद्दिष्टे स्पष्ट टप्पे गाठण्यासाठी निश्चित केली पाहिजेत. ही उद्दिष्टे शाश्वत विकासासाठी मुलांना आणि तरुणांना दर्जेदार शिक्षणाची तरतूद वाढविण्यास हातभार लावतील. पुन्हा, धोरणे आखून आणि डिझाइन करून, धोरणकर्ते आणि अंमलबजावणीकर्त्यांनी केवळ योग्य तरतूदच नाही तर त्याच वेळी देखरेख आणि अभिप्राय सुनिश्चित करण्यासाठी काही विशिष्ट तत्वे स्वीकारली पाहिजेत. शाश्वत विकासासाठी दर्जेदार शिक्षणाच्या तरतुदीमध्ये काही अतिशय स्पष्ट आणि सोपी मूलभूत तत्वे आहेत.

भारतातील उच्च शिक्षण: एक आव्हान:

भारतात उच्च शिक्षण जगातील सर्वात मोठ्या शिक्षण प्रणालीपैकी एक आहे. तक्ता १.१ मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, उच्च शिक्षणाच्या सहा मुख्य प्रकारच्या संस्था आहेत: केंद्रीय विद्यापीठे, राज्य विद्यापीठे, अभिमत विद्यापीठे, खाजगी विद्यापीठे, राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था (राज्य आणि केंद्रीय कायदांतर्गत स्थापित) आणि महाविद्यालये एकत्रितपणे, ते एक विशाल विद्यापीठ प्रणाली बनवतात.

उच्च शिक्षण प्रदान करण्यात विद्यापीठे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भारतातील यापैकी बहुतेक विद्यापीठांमध्ये संलग्न महाविद्यालये आहेत जिथे पदवीपूर्व आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम शिकवले जातात. खाजगी विद्यापीठे आणि संस्था उच्च शिक्षण देतात आणि वाढत्या मागणीची पूर्तता करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत केवळ पर्यावरणीय परिमाणच नाही तर आर्थिक आणि सामाजिक परिमाण आणि बहुतेकदा सांस्कृतिक परिमाण देखील समाविष्ट आहेत. शिक्षण आणि संशोधन समाजाच्या दीर्घकालीन विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात यावर कोणीही वाद घालू शकत नाही; परंतु शाश्वतता प्रभावीपणे उच्च शिक्षणात आणि विशेषतः अभ्यासक्रमात आणि संशोधन प्रकल्पांच्या डिझाइनमध्ये समाविष्ट कशी करायची हा अजूनही वादग्रस्त मुद्दा आहे.

तक्ता १. उच्च शिक्षण संस्था

संस्था प्रकार	एकूण
केंद्रीय विद्यापीठे	४२
राज्य विद्यापीठे	२९५
खाजगी विद्यापीठे	१५४
अभिमत विद्यापीठे	१३०
राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था	३८
एकूण महाविद्यालये	३३०२३
एकूण	३३६८२

उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकास- संकल्पनेच्या समाकलनाची पातळी केवळ धोरणात्मक विधानांच्या सूत्रीकरणापासून ते शैक्षणिक व्यवस्थेच्या एकूण सुधारणेसाठी अभ्यासक्रम, आणि इतर निवडक क्रियाकलापांमध्ये समाकलनापर्यंत असू शकते. शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी अधिक व्यावहारिक

दृष्टिकोन म्हणजे मूर्त पर्यावरणीय प्रभावांसह काम करणे. शाश्वततेवरील उच्च शिक्षण घोषणा स्पष्टपणे हे मान्य करतात. आणि शाश्वत विकासासाठी शिक्षण, संवाद आणि क्षमता बांधणीचे महत्त्व पुष्टी करतात.

उच्च शिक्षणातील शाश्वत विकासामुळे विद्यार्थ्यांना समाजाचे वैयक्तिक आलोचन विकसित करता येईल आणि वैचारिकदृष्ट्या जागरूक आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक पदवीधर निर्माण होतील. आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या या युगात, उच्च शिक्षणावर दर्जेदार मानवी भांडवल निर्माण करण्याची जबाबदारी आहे. जी केवळ भविष्यातील व्यावसायिकच नाही तर जबाबदार नागरिक देखील असतील. उच्च शिक्षणाने अशा कौशल्ये आणि दृष्टिकोनांसह मानवी भांडवलाचे पालनपोषण केले पाहिजे जे वर्तमान आणि भविष्यातील सर्व लोकांना चांगल्या दर्जाचे जीवनमान, पृथ्वीवरील संसाधनांमध्ये न्याय्य आणि समतोल प्रवेश आणि आपण सर्व ज्यावर अवलंबून आहोत त्या जैविक वैविध्यपूर्ण परिसंस्थांचे जतन करण्यास अनुमती देईल. शाश्वत समाज निर्माण करण्यास मदत करणे ही समाजातील भविष्यातील नेत्यांच्या शिक्षकांसाठी आणि आपल्या पदवीधरांसाठी त्यांच्या व्यावसायिक आणि वैयक्तिक जीवनात एक सामाजिक जबाबदारी आहे. भारतात, अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत देखील सार्वजनिक खर्च वाढवणे, खाजगी उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे आणि भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी दीर्घकाळ चालणाऱ्या संस्थात्मक आणि धोरणात्मक सुधारणा सुरू करण्याचे उद्दिष्ट आहे. निःसंशयपणे, निकाल केवळ धोरणांवरच नव्हे तर त्यांच्या अंमलबजावणीवर देखील अवलंबून असतील. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये शाश्वतता उपक्रमांच्या अंमलबजावणीत अडथळा आणणारे घटक म्हणजे प्रमुख खेळाडूंना त्यांच्या संभाव्य किंवा सध्याच्या शाश्वतता

उपक्रमांची प्रभावीता सुधारण्यास मदत करणे: जागरूकता, रस आणि सहभागाचा अभाव, संघटनात्मक रचना, निधीचा अभाव, विद्यापीठ प्रशासकांकडून पाठिंबा नसणे, वेळेचा अभाव, प्रशिक्षणाचा अभाव, योग्य संवाद आणि माहितीचा अभाव, बदलांना विरोध, नफा मानसिकता, अधिक कठोर नियमांचा अभाव, आंतरविद्याशाखीय संशोधनाचा अभाव, कामगिरी निर्देशकांचा अभाव, कॅम्पसमध्ये शाश्वतता वाढविण्यासाठी धोरणांचा अभाव, संकल्पनांच्या मानक व्याख्यांचा अभाव, तांत्रिक समस्या, नियुक्त कार्यस्थळाचा अभाव इत्यादी कारणे दिसून येतात.

निष्कर्ष:

शाश्वत विकासासाठी, दर्जेदार शिक्षण सतत एका जबाबदार आणि कायदेशीर सरकारने प्रदान केले पाहिजे. शाश्वत विकासासाठी दर्जेदार शिक्षणाची आवश्यकता ही मूलतः देशामध्ये राजकीय स्थिरता, अर्थव्यवस्थेचे जलद परिवर्तन, गरिबी कमी करणे, अन्न सुरक्षा, बेरोजगारी कमी करणे, न्याय प्रशासन आणि कायद्याचे राज्य

इत्यादीद्वारेसंसाधनांचे समान वितरण आणण्यासाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१. अर्बुलहॉट, के. डी. (२००९), "अभ्यासासाठी शाश्वत विकास पलीकडे वृत्ती बदल.
२. बौड, डी. (२०००), "शाश्वत मूल्यांकन: शिक्षण समाजासाठी पुनर्विचार मूल्यांकन.
३. डाउन, एल. (२००६), "उच्च शिक्षणात शाश्वत विकासासाठी मुख्य प्रवाहात आणण्याच्या शिक्षणाच्या आव्हानांना संबोधित करणे.
४. एर्दोगान, एम, आणि ट्यून्सर, जी. (२००९), "अभ्यासक्रमाचे मूल्यांकन." टिकाऊपणासाठी शिक्षण आणि जागरूकता.
५. गोयल, व्ही.पी. (२००९), "शाश्वत विकासासाठी भारतातील तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षण.

भारतीय शिक्षण आणि शाश्वत विकास: एक संशोधन दृष्टिकोन

प्रा. कैलास शिंदे

अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. आंबेडकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय येरवडा पुणे

Corresponding Author - प्रा. कैलास शिंदे

DOI - 10.5281/zenodo.19364980

शाश्वत विकास हा जागतिक प्राधान्यक्रम म्हणून उदयास आला आहे, ज्यामध्ये पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक समता आणि आर्थिक वाढ यांचा संतुलित समावेश महत्त्वाचा मानला जातो. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षण हे मूलभूत आधारस्तंभ आहे. या संशोधन लेखात भारतीय शिक्षण प्रणालीची शाश्वत विकासासाठी प्रोत्साहन देण्यातील भूमिका, विद्यमान आव्हाने आणि उदयोन्मुख संधींचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासक्रम सुधारणा, डिजिटल उपक्रम आणि समुदाय-केंद्रित शिक्षण भारताला अधिक शाश्वत भविष्याकडे नेण्यात कसे मदत करू शकतात, यावर भर देण्यात आला आहे. शाश्वत विकासासाठी दीर्घकालीन नियोजन आणि सामूहिक जबाबदारी आवश्यक आहे. भारतासारख्या वेगाने विकसित होणाऱ्या देशात शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या मूल्ये, कौशल्ये आणि वर्तन घडविणारे परिवर्तनकारी साधन ठरते. अभ्यासक्रम आणि सह-अभ्यासक्रम क्रियाकलापांमध्ये शाश्वततेचा समावेश करून शिक्षण प्रणाली हवामान बदल, सामाजिक विषमता, संसाधनांचा क्षय आणि आर्थिक अस्थिरता यांचा सामना करू शकणारे जागरूक नागरिक तयार करू शकते.

शाश्वत विकासाची संकल्पनात्मक चौकट:

शाश्वत विकास तीन परस्परावलंबी स्तंभांवर आधारित आहे:

- **पर्यावरणीय शाश्वतता:** नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि पर्यावरणीय न्हास कमी करणे.
- **सामाजिक शाश्वतता:** समाजातील सर्व घटकांसाठी समता, न्याय, सहभाग आणि समावेश सुनिश्चित करणे.
- **आर्थिक शाश्वतता :** स्थिर वाढ, उपजीविकेच्या संधी आणि जबाबदार उत्पादन व उपभोग प्रोत्साहित करणे.

शाश्वत विकासासाठी पुढे नेण्यात भारतीय शिक्षणाची भूमिका:

अभ्यासक्रम समाकलन:

भारतीय शैक्षणिक मंडळे आणि उच्च शिक्षण संस्था पर्यावरण साक्षरता, हवामान प्रतिकारशक्ती, शाश्वत शेती, अक्षय ऊर्जा आणि नैतिक संसाधन वापर यांसारख्या विषयांचा वाढत्या प्रमाणात समावेश करत आहेत. हे विषय विद्यार्थ्यांना जागतिक आव्हाने आणि स्थानिक उपाय समजून घेण्यास मदत करतात.

चिकित्सक विचार आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता:

शाश्वत विकासासाठी नाविन्यपूर्ण समस्या सोडविण्याची क्षमता आवश्यक आहे. वर्गातील उपक्रम जे चिकित्सक विचार, प्रकल्पाधारित शिक्षण आणि माहितीचे विश्लेषण यांना प्रोत्साहन देतात, ते विद्यार्थ्यांना जलसंवर्धन, कचरा व्यवस्थापन आणि हरित तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांत शाश्वत उपाययोजना तयार करण्यासाठी सक्षम करतात.

शिक्षणाद्वारे सामाजिक समतेची मजबुती:

समावेशक शिक्षण: विविध सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळण्याची खात्री करणे: शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करणे, ग्रामीण भागात प्रवेश वाढविणे आणि वंचित गटांना सहाय्य करणे यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या धोरणांमुळे सामाजिक शाश्वततेस हातभार लागतो.

हरित अर्थव्यवस्थेसाठी कौशल्य विकास:

भारताचा विकास स्वच्छ ऊर्जा, पर्यावरणीय लेखापरीक्षण, शाश्वत अभियांत्रिकी, सेंद्रिय शेती आणि परिपत्रक अर्थव्यवस्था पद्धतींमध्ये प्रशिक्षित कामगारांवर अवलंबून आहे. शिक्षणाला रोजगारक्षम हरित कौशल्यांशी जोडून विद्यार्थी पर्यावरणीयदृष्ट्या जबाबदार आर्थिक वाढीस हातभार लावू शकतात.

संशोधन आणि नवोन्मेष:

उच्च शिक्षण संस्था हवामान विज्ञान, ऊर्जा कार्यक्षमता, प्रदूषण नियंत्रण आणि शाश्वत शहरी नियोजन यांसारख्या क्षेत्रांतील संशोधनाद्वारे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. संशोधन निष्कर्ष राष्ट्रीय धोरणांना आणि जागतिक ज्ञान प्रणालींना योगदान देतात.

शाश्वत विकासाशी शिक्षणाचे संरेखन करताना येणारी आव्हाने:

संसाधन आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता:

अनेक ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी शाळांमध्ये प्रयोगशाळा, ग्रंथालये आणि डिजिटल साधनांची कमतरता आहे. या मर्यादांमुळे प्रभावी शिक्षणात अडथळे निर्माण होतात आणि शाश्वततेशी संबंधित संकल्पनांचा परिचय कमी होतो.

शिक्षक प्रशिक्षणाची मर्यादा:

शिक्षकांकडे शाश्वततेशी संबंधित शिक्षणाचे औपचारिक प्रशिक्षण नसते, ज्यामुळे पर्यावरणीय आणि सामाजिक विषय वर्गात समाविष्ट करणे कठीण होते.

शिक्षणातील प्रवेशातील विषमता:

सामाजिक-आर्थिक अडथळे अद्यापही प्रवेश, शिकण्याचे परिणाम आणि सातत्य यावर परिणाम करतात. असमान प्रवेशामुळे सामाजिक शाश्वततेकडे जाणारी प्रगती मंदावते.

प्रायोगिक शिक्षणावर कमी भर:

शाश्वतता केवळ पाठ्यपुस्तकांद्वारे समजली जाऊ शकत नाही. अनेक संस्थांमध्ये प्रत्यक्ष प्रकल्प, क्षेत्रीय काम आणि समुदाय सहभाग मर्यादित राहतो.

अपुरी आंतरशाखीय दृष्टीकोन:

शाश्वत विकासासाठी विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि मानवशास्त्र यांच्यातील सहकार्य आवश्यक आहे. मात्र, भारतीय प्रणाली अनेकदा शाखा-आधारित राहते, ज्यामुळे सर्वांगीण समज कमी होते.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण मजबूत करण्याच्या धोरणे:
डिजिटल आणि भौतिक पायाभूत सुविधांचे उन्नतीकरण:

भारतामध्ये शाश्वततेवर आधारित शिक्षण देण्यासाठी डिजिटल आणि भौतिक पायाभूत सुविधांचे उन्नतीकरण ही मूलभूत गरज आहे. आधुनिक शिक्षण वातावरणाने पारंपरिक फळ्यावर आधारित अध्यापनापलीकडे जाऊन विद्यार्थ्यांच्या सहभागाला चालना देणारी आणि गुंतागुंतीच्या शाश्वततेच्या संकल्पना समजून घेण्यास मदत करणारी डिजिटल साधने स्वीकारली पाहिजेत. स्मार्ट वर्गखोल्या, ज्यामध्ये इंटरॅक्टिव्ह स्क्रीन, प्रोजेक्टर, सिम्युलेशन आणि मल्टीमीडिया संसाधने असतात, शिक्षकांना पर्यावरणीय प्रक्रिया, हवामान घटना आणि शाश्वत तंत्रज्ञान अधिक प्रभावीपणे दाखविण्यास सक्षम करतात. विश्वसनीय इंटरनेट प्रवेश तितकाच महत्त्वाचा आहे. डिजिटल कनेक्टिव्हिटीमुळे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना जागतिक संशोधन, ऑनलाइन अभ्यासक्रम, आभासी प्रयोगशाळा आणि मुक्त शैक्षणिक संसाधनांचा लाभ घेता येतो. ग्रामीण आणि दुर्गम भागांसाठी सुधारित डिजिटल पायाभूत सुविधा दीर्घकाळापासून असलेली शैक्षणिक दरी कमी करू शकतात आणि समान शिक्षण संधी उपलब्ध करून देतात. भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये सुसज्ज विज्ञान प्रयोगशाळा, पर्यावरणीय निरीक्षण साधने, अक्षय ऊर्जा मॉडेल्स आणि हरित कॅम्पस उपक्रमांचा समावेश होतो, जे प्रत्यक्ष शिक्षणाला चालना देतात. विद्यार्थी प्रयोग करू शकतात, क्षेत्रीय माहिती गोळा करू शकतात आणि शाश्वततेचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊ शकतात. शाश्वत इमारती, पावसाचे पाणी साठवण प्रणाली, कचरा वर्गीकरण यंत्रणा आणि शाळेतील बागा हे जिवंत प्रयोगशाळा म्हणून काम करू शकतात. त्यामुळे डिजिटल

आणि भौतिक पायाभूत सुविधा मजबूत केल्याने शिक्षणाची गुणवत्ता तसेच शाश्वततेशी संबंधित प्रत्यक्ष महत्त्व वाढते.

शिक्षक क्षमता विकास:

शिक्षक क्षमता विकास अत्यावश्यक आहे कारण शिक्षक हे शाश्वततेशी संबंधित शिक्षणाचे प्रमुख मार्गदर्शक असतात. शाश्वततेचे शिक्षण अर्थपूर्ण होण्यासाठी शिक्षकांकडे पर्यावरणीय प्रश्न, हवामान विज्ञान, शाश्वत तंत्रज्ञान आणि समावेशक अध्यापन पद्धती यांचे अद्ययावत ज्ञान असणे आवश्यक आहे. नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम, कार्यशाळा आणि पुनर्प्रशिक्षण अभ्यासक्रम शिक्षकांना शाश्वततेचे तत्त्वज्ञान दैनंदिन अध्यापनात समाविष्ट करण्यास मदत करतात. प्रशिक्षणामध्ये चौकशी-आधारित शिक्षण, अनुभवाधारित पद्धती, क्षेत्रीय कामाच्या रणनीती आणि सहयोगी अध्यापन यांसारख्या शैक्षणिक नवकल्पनांवर भर दिला पाहिजे. या पद्धती विद्यार्थ्यांना स्थानिक पर्यावरणीय प्रश्नांचा अभ्यास करण्यास, समस्या सोडविण्यात सहभागी होण्यास आणि वास्तविक शाश्वत प्रकल्पांवर काम करण्यास प्रोत्साहित करतात. याशिवाय, शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये समावेशक शिक्षणाचे मॉड्यूलस असावेत, ज्यामुळे विविध पार्श्वभूमीतील विद्यार्थी प्रभावीपणे सहभागी होऊ शकतील. शिक्षक विविध शिकण्याच्या गरजा हाताळण्यासाठी सक्षम झाल्यावर वर्गखोली न्याय्य आणि समतोल जागा बनते. क्षमता विकासामध्ये शिक्षकांची डिजिटल साक्षरता वाढविणेही आवश्यक आहे, ज्यामुळे ते ऑनलाइन साधने, डिजिटल प्रयोगशाळा आणि आभासी प्लॅटफॉर्मचा वापर शाश्वततेशी संबंधित विषयांसाठी करू शकतील.

समुदाय-आधारित शिक्षणाला प्रोत्साहन:

समुदाय-आधारित शिक्षण वर्गातील ज्ञानाला वास्तविक शाश्वततेच्या आव्हानांशी जोडण्यात परिवर्तनकारी भूमिका बजावते. विद्यार्थी जेव्हा थेट त्यांच्या

समुदायाशी संवाद साधतात, तेव्हा त्यांना दैनंदिन जीवनावर परिणाम करणाऱ्या पर्यावरणीय आणि सामाजिक प्रश्नांचे सखोल आकलन मिळते. पाणी संवर्धन मोहिमा, जैवविविधतेचे नकाशे तयार करणे, स्वच्छता अभियान किंवा स्थानिक कचरा व्यवस्थापनाचे परीक्षण यांसारख्या उपक्रमांमुळे विद्यार्थी समस्या पाहतात, कारणांचे विश्लेषण करतात आणि उपाय शोधण्यात सक्रियपणे सहभागी होतात. या अनुभवाधारित दृष्टिकोनामुळे मालकीची भावना आणि नागरी जबाबदारी विकसित होते. स्थानिक शेतकरी, स्वयं-सहायता गट, नगरपालिका संस्था आणि पर्यावरणीय संघटनांसोबतचे सहकार्य विद्यार्थ्यांना मौल्यवान क्षेत्रीय अंतर्दृष्टी आणि व्यावहारिक अनुभव देते. अशा सहभागामुळे शिक्षण केवळ शिकण्याचे साधन न राहता सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनते.

आंतरशाखीय संशोधनाला प्रोत्साहन:

शाश्वत विकास हा मूलतः आंतरशाखीय आहे, ज्यासाठी विज्ञान, तंत्रज्ञान, समाज, अर्थशास्त्र आणि संस्कृती यांचे ज्ञान आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये आंतरशाखीय संशोधनाला प्रोत्साहन देणे हे नाविन्यपूर्ण आणि सर्वसमावेशक शाश्वत उपाय तयार करण्यासाठी आवश्यक आहे. विद्यापीठांनी अभियांत्रिकी, पर्यावरण विज्ञान, सामाजिक विज्ञान आणि अर्थशास्त्र यांसारख्या विभागांमध्ये सहकार्याला चालना दिली पाहिजे. उदाहरणार्थ, वायू प्रदूषणाचा सामना करण्यासाठी वैज्ञानिक मोजमाप साधने, तांत्रिक हस्तक्षेप, सामाजिक-आर्थिक विश्लेषण आणि धोरणात्मक शिफारसी आवश्यक असतात.

जीवन कौशल्ये आणि नैतिकतेचे एकत्रीकरण:

जीवन कौशल्ये आणि नैतिकता ही दीर्घकालीन शाश्वततेसाठी आवश्यक असलेली नैतिक आणि भावनिक

चौकट तयार करतात. शाश्वत विकास मोठ्या प्रमाणात वैयक्तिक दृष्टिकोन, वर्तन आणि मूल्यांवर अवलंबून असतो. जे फक्त जीवन कौशल्य प्रशिक्षण आणि नैतिक शिक्षणाद्वारे मजबूत केले जाऊ शकतात. जीवन कौशल्य शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचार, समस्या सोडविणे, संवाद, भावनिक बुद्धिमत्ता, संघर्ष निराकरण आणि अनुकूलता यांसारख्या आवश्यक क्षमता विकसित करते. नैतिक शिक्षणामुळे सहानुभूती, प्रामाणिकपणा, न्याय, करुणा आणि निसर्गाबद्दल आदर यांसारखी मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजतात. शाळांनी गटचर्चा, कथा सांगणे, समुदाय सेवा, प्रकल्पाधारित शिक्षण आणि सहकारी सहभाग यांसारख्या अनुभवाधारित आणि चिंतनशील अध्यापन पद्धती स्वीकारल्या पाहिजेत. जीवन कौशल्ये आणि नैतिकता विषयांमध्ये, शालेय संस्कृतीत आणि दैनंदिन व्यवहारात समाविष्ट केल्याने विद्यार्थी शाश्वततेबद्दल केवळ शिकत नाहीत तर ती त्यांच्या दैनंदिन कृतींमध्ये जगतात. भारतीय शिक्षणामध्ये पर्यावरण-जागरूक, सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार आणि आर्थिकदृष्ट्या उत्पादक नागरिक घडवून शाश्वत विकासाला गती देण्याची प्रचंड क्षमता आहे. जरी महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली असली तरी पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण, संशोधनाची गुणवत्ता आणि समतोल प्रवेश यांसारख्या क्षेत्रांत आव्हाने अद्यापही आहेत. धोरणकर्ते, शिक्षक, संस्था आणि समुदाय यांचा समन्वित प्रयत्न शिक्षणाला राष्ट्रीय शाश्वत विकासासाठी प्रेरक शक्तीमध्ये रूपांतरित करण्यासाठी आवश्यक आहे. भारत अधिक शाश्वत भविष्याकडे वाटचाल करत असताना, दीर्घकालीन वाढ आणि सामाजिक कल्याणासाठी शिक्षण हेच सर्वात प्रभावी उत्प्रेरक राहिल.

संदर्भ सूची:

१. देशमुख, आर. (२०२०). शाश्वत विकास आणि भारतीय शिक्षण. पुणे : विद्या प्रकाशन.
२. पाटील, एस. (२०२१). पर्यावरण शिक्षण : संकल्पना आणि अंमलबजावणी. मुंबई : हरित प्रकाशन.
३. कुलकर्णी, ए. (२०२१). शाश्वत विकासाचे तत्त्वज्ञान आणि आव्हाने. नागपूर : ज्ञानदीप पब्लिकेशन्स.
४. सावंत, के. (२०२२). “शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची भूमिका.” सामाजिक अध्ययन संशोधन पत्रिका, 15(1), 60–75.
५. जोशी, पी. (२०१८). जीवन कौशल्ये आणि नैतिक शिक्षण. कोल्हापूर : शिक्षण मंदिर प्रकाशन.
६. गायकवाड, एम. (२०१७). “समुदाय आधारित शिक्षणाचे महत्त्व.” शैक्षणिक समीक्षा, 12(4), 210–220.
७. शिंदे, डी. (२०२१). डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि नवीन शैक्षणिक दिशा. सोलापूर : नवदिशा प्रकाशन.
८. Sharma, R. (2020). Education for Sustainable Development in India. New Delhi: Academic Publications.
९. Singh, A. & Verma, S. (2019). Environmental Education: Concepts and Practices. Mumbai: Greenleaf Publishers.
१०. Patil, M. (2021). Sustainable Development: Principles and Challenges. Pune: Sunrise Publications.
११. Gupta, K. (2022). “Role of Education in Promoting Sustainability.” Journal of Social and Environmental Studies, 14(2), 45–58.
१२. Kumar, V. (2018). Integrating Life Skills in Modern Education. Bengaluru: EduTech Books
१३. Rao, P. (2017). “Community-Based Learning for Environmental Awareness.” International Review of Education, 63(3), 321–335.
१४. Joshi, L. & Nair, A. (2021). Digital Infrastructure and Educational Reform in India. Hyderabad: Bright Future Publications.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील (MSRTC) कर्मचाऱ्यांच्या उच्च शिक्षणाचा त्यांच्या कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम

प्रा. संपत सुभाष शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक (वाणिज्य विभाग),

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे

Corresponding Author - प्रा. संपत सुभाष शिंदे

DOI - 10.5281/zenodo.19365057

सारांश:

सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांच्या कार्यक्षमतेत मानव संसाधन हा सर्वात महत्त्वाचा घटक मानला जातो. महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी भागांना जोडणारी प्रमुख परिवहन संस्था म्हणजे Maharashtra State Road Transport Corporation (महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ) होय. दररोज लाखो प्रवाशांना सेवा पुरवताना संस्थेची गुणवत्ता, सुरक्षितता, वेळेचे व्यवस्थापन आणि आर्थिक शाश्वतता ही प्रामुख्याने कर्मचारी कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते.

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ मधील चालक, वाहक व प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांच्या उच्च शिक्षणामुळे त्यांच्या कार्यक्षमतेवर होणाऱ्या परिणामाचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. 250 प्रतिसादकांचा प्राथमिक डेटा संरचित प्रश्नावलीद्वारे संकलित करण्यात आला. शिक्षणाची पातळी (माध्यमिक, पदवीधर, पदव्युत्तर) आणि कार्यक्षमतेचे निदर्शक (कामगिरी गुण, अपघात दर, ग्राहक समाधान, डिजिटल कौशल्य, महसूल योगदान) यांच्यातील संबंधांचे विश्लेषण करण्यात आले.

सांख्यिकीय विश्लेषणातून शिक्षण व कार्यक्षमता यामध्ये सकारात्मक सहसंबंध ($r = 0.62$) आढळला. शिक्षण व अपघात दरामध्ये नकारात्मक सहसंबंध ($r = -0.48$) नोंदवला गेला. डिजिटल कौशल्यामध्ये उच्च शिक्षित कर्मचाऱ्यांची प्रगती लक्षणीयरीत्या अधिक असल्याचे दिसून आले.

या निष्कर्षावरून असे स्पष्ट होते की उच्च शिक्षण केवळ वैयक्तिक विकासासाठी नव्हे तर संस्थात्मक उत्पादकता, सेवा गुणवत्ता आणि सुरक्षिततेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ सारख्या सार्वजनिक संस्थेने कर्मचारी उच्च शिक्षणाला धोरणात्मक प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स: उच्च शिक्षण, कार्यक्षमता, सार्वजनिक परिवहन, मानवी संसाधन, महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ.

प्रस्तावना:

आजच्या जागतिकीकरणाच्या व ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेच्या युगात शिक्षण हे केवळ वैयक्तिक उन्नतीचे साधन नसून संस्थात्मक विकासाचे प्रमुख साधन बनले आहे. सार्वजनिक परिवहन व्यवस्थेमध्ये कार्यरत असलेल्या

कर्मचाऱ्यांची बौद्धिक क्षमता, तांत्रिक कौशल्ये आणि संवादकौशल्ये ही सेवा गुणवत्तेवर थेट परिणाम घडवितात.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ ही महाराष्ट्रातील सर्वात मोठी सार्वजनिक परिवहन सेवा संस्था असून ती ग्रामीण भागांना शहरी केंद्रांशी जोडते. ई-तिकीट प्रणाली, GPS ट्रॅकिंग, डिजिटल पेमेंट, ऑनलाईन आरक्षण

व्यवस्था या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे कर्मचारी शिक्षणाचे महत्त्व अधिक वाढले आहे.

उच्च शिक्षणामुळे:

- 1) विश्लेषणात्मक विचारसरणी विकसित होते.
- 2) समस्या निराकरण कौशल्य वाढते.
- 3) तणाव व्यवस्थापन सुधारते.
- 4) संघटनात्मक बांधिलकी वाढते.
- 5) तांत्रिक साधनांचा प्रभावी वापर होतो.

या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ कर्मचाऱ्यांच्या शैक्षणिक पातळीचा त्यांच्या कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- 1) महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ मधील कर्मचाऱ्यांचा शैक्षणिक स्तर अभ्यासणे.
- 2) उच्च शिक्षण व कार्यक्षमता यातील संबंध तपासणे.
- 3) शिक्षणामुळे ग्राहक समाधान व सुरक्षिततेत होणारे बदल मोजणे.
- 4) सेवेत शिक्षण घेताना येणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण करणे.

गृहितके:

H1: उच्च शिक्षण घेतलेल्या कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता अधिक असते.

H2: उच्च शिक्षण व ग्राहक समाधान यामध्ये सकारात्मक संबंध आहे.

H3: उच्च शिक्षणामुळे अपघात व शिस्तभंग प्रकरणांमध्ये घट होते.

साहित्य समीक्षा:

1. मानव भांडवल सिद्धांत: Gary Becker (1964) यांनी मांडलेल्या Human Capital Theory नुसार शिक्षण ही दीर्घकालीन गुंतवणूक आहे जी उत्पादकता वाढवते.

2. मानव संसाधन व्यवस्थापन सिद्धांत: Armstrong यांच्या HRM या सिद्धांताचा अभ्यास केला. या सिद्धांतानुसार उच्च शिक्षित कर्मचारी संस्थेच्या उद्दिष्टांशी अधिक प्रभावीपणे जुळवून घेतात असे दिसून येते.

3. परिवहन क्षेत्रातील अभ्यास: आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सार्वजनिक परिवहन क्षेत्रातील संशोधनात शिक्षणामुळे सुरक्षितता मानके सुधारतात व अपघात प्रमाण कमी होते असे आढळले आहे.

4. संशोधन पोकळी: महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ संदर्भात उच्च शिक्षण व कार्यक्षमता यातील संबंधांवर अगदी हाताच्या बोटांवर मोजण्याएवढे संशोधन उपलब्ध आहे. प्रस्तुत अध्ययन ही पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करते.

संशोधन पद्धती:

यामध्ये दोन संशोधन पद्धतींचा (प्रकारांचा) वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक य प्रकारांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

तसेच नमूना निवडीमध्ये एकूण 250 कर्मचाऱ्यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील एकूण 250 कर्मचाऱ्यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये 100 चालक, 100 वाहक व 50 इतर प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांचा समावेश केलेला आहे. क्षेत्र निवडताना फक्त पुणे विभाग निवडलेला आहे.

या संशोधन अभ्यासासाठी माहिती संकलन करण्यासाठी प्रश्नावली, मुलाखत, सेवा नोंदी इत्यादींचा

वापर केला आहे. सांख्यिकी साधनांमध्ये टक्केवारी, सरासरी, Chi-square, Correlation, ANOVA, Regression या साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

माहितीचे सादरीकरण व विश्लेषण:

1. शैक्षणिक पात्रता:

पात्रता	संख्या	टक्केवारी
माध्यमिक	110	44 %
पदवी	95	38 %
पदव्युत्तर	45	18 %

2. शिक्षण व कार्यक्षमता गुण (100 पैकी):

शिक्षण	सरासरी गुण
माध्यमिक	62
पदवी	74
पदव्युत्तर	83

→ सहसंबंध ($r = 0.68$) → सकारात्मक व महत्त्वपूर्ण आहे.

3. शिक्षण व वेळेचे पालन:

शिक्षण	वेळेवर फेऱ्या (%)
माध्यमिक	72 %
पदवी	85 %
पदव्युत्तर	93 %

Chi-square $p < 0.05$ → संबंध महत्त्वपूर्ण आहे.

4. शिक्षण व ग्राहक समाधान:

शिक्षण	समाधान गुण
माध्यमिक	64
पदवी	78
पदव्युत्तर	88

5. शिक्षण व डिजिटल कौशल्य:

शिक्षण	उच्च प्रावीण्य (%)
माध्यमिक	48 %
पदवी	76 %
पदव्युत्तर	91 %

($r = 0.72$)

6. शिक्षण व अपघात प्रमाण:

शिक्षण	वार्षिक अपघात सरासरी
माध्यमिक	2.1
पदवी	1.3
पदव्युत्तर	0.8

Regression दर्शविते की शिक्षण वाढल्यास अपघातात घट होते.

7. समग्र कार्यक्षमता निर्देशांक:

शिक्षण	CPI गुण
माध्यमिक	61
पदवी	75
पदव्युत्तर	86

ANOVA $p < 0.01$ → गटांमध्ये लक्षणीय फरक दिसतो.

विश्लेषण:

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ) पुणे विभागातील 250 कर्मचाऱ्यांच्या आधारे उच्च शिक्षण व कार्यक्षमता यामधील संबंधाचा अनुभवजन्य अभ्यास करण्यात आला. विश्लेषणातून प्राप्त निष्कर्षांचे सैद्धांतिक, व्यावहारिक व धोरणात्मक संदर्भात खालीलप्रमाणे स्पष्टीकरण करता येते.

1. मानवी भांडवल सिद्धांताशी सुसंगती :

सहसंबंध ($r = 0.68$) दर्शवितो की शिक्षण व कार्यक्षमता यामध्ये मजबूत सकारात्मक संबंध आहे. हा निष्कर्ष Becker (1964) यांच्या Human Capital Theory शी पूर्णतः सुसंगत आहे.

शिक्षण हे केवळ प्रमाणपत्र नसून ते ज्ञान, विश्लेषण कौशल्य, निर्णयक्षमता व समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित करते. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ सारख्या सार्वजनिक सेवा संस्थेमध्ये:

- मार्ग नियोजन
- वेळ व्यवस्थापन
- प्रवाशांशी संवाद
- तांत्रिक अडचणी हाताळणे

या सर्व बाबींमध्ये शिक्षणाचा प्रत्यक्ष परिणाम दिसून येतो.

2. कार्यगुणांकनातील फरकांचे विश्लेषण :

ANOVA ($p < 0.01$) नुसार शैक्षणिक गटांमध्ये लक्षणीय फरक आहे. पदव्युत्तर कर्मचाऱ्यांचे सरासरी कार्यगुणांकन (83) माध्यमिक गटापेक्षा (62) लक्षणीयरीत्या अधिक आहे.

यावरून स्पष्ट होते की:

1. उच्च शिक्षित कर्मचारी अधिक शिस्तबद्ध असतात.
2. कामातील सातत्य (Consistency) जास्त असते.
3. सेवा मानकांचे पालन अधिक प्रभावीपणे होते.
4. मानक विचलन कमी असल्याने पदव्युत्तर गटात कार्यातील स्थैर्य अधिक असल्याचे सूचित होते.

3. वेळेचे पालन (Punctuality) व शिक्षण :

Chi-square विश्लेषण ($p < 0.05$) दर्शविते की वेळेचे पालन व शिक्षण यामध्ये लक्षणीय संबंध आहे.

पदव्युत्तर कर्मचाऱ्यांमध्ये 93% वेळेवर फेऱ्या पूर्ण केल्या जातात, तर माध्यमिक गटात हा दर 72% आहे.

याचा अर्थ:

- 1) शिक्षणामुळे वेळेचे नियोजन कौशल्य विकसित होते.
- 2) जबाबदारीची जाणीव अधिक असते.
- 3) संस्थात्मक संस्कृतीशी जुळवून घेण्याची क्षमता वाढते.
- 4) सार्वजनिक परिवहन क्षेत्रात वेळेचे पालन हे ग्राहक समाधानाचे मुख्य घटक आहे.

4. ग्राहक समाधानावरील प्रभाव :

ग्राहक समाधान गुणांमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून येते ($64 \rightarrow 78 \rightarrow 88$).

यामागील संभाव्य कारणे:

- 1) उच्च शिक्षित कर्मचाऱ्यांचे संवाद कौशल्य अधिक प्रभावी असते.
- 2) तक्रारी हाताळण्याची क्षमता जास्त असते.
- 3) भावनिक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence) तुलनेने अधिक विकसित असते.
- 4) सार्वजनिक सेवा क्षेत्रात ग्राहकाभिमुखता ही संस्थेच्या प्रतिमेसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यामुळे शिक्षण हे सेवा गुणवत्तेचे अप्रत्यक्ष साधन ठरते.

5. डिजिटल कौशल्य हा मध्यस्थ घटक :

शिक्षण व डिजिटल कौशल्य यामधील सहसंबंध ($r = 0.72$) सर्वाधिक आढळला.

ETIM मशीन, GPS ट्रॅकिंग, ऑनलाइन आरक्षण, डिजिटल लेखांकन या प्रणालींच्या प्रभावी वापरासाठी डिजिटल साक्षरता आवश्यक आहे.

Regression विश्लेषण दर्शविते की डिजिटल कौशल्य समाविष्ट केल्यावर कार्यगुणांकनाचा R^2 वाढतो. याचा अर्थ:

- डिजिटल कौशल्य हे शिक्षण व कार्यक्षमता यामधील मध्यस्थ (Mediator) घटक आहे.

डिजिटल संक्रमणाच्या युगात हा निष्कर्ष अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

6. सुरक्षिततेवरील परिणाम :

अपघात प्रमाणात घट (2.1 → 1.3 → 0.8) ही लक्षणीय बाब आहे. Regression परिणाम सूचित करतो की शिक्षण वाढल्यास अपघातात घट होते.

संभाव्य स्पष्टीकरण:

1. वाहतूक नियमांची अधिक चांगली समज असते.
2. जोखमीचे विश्लेषण कौशल्य असते.
3. तणाव व्यवस्थापन क्षमता असते.
4. निर्णय प्रक्रियेत संयम असतो.
5. सुरक्षिततेतील सुधारणा संस्थेच्या आर्थिक तोट्यात घट घडवते व सामाजिक विश्वास वाढवते.

7. समग्र कार्यक्षमता निर्देशांक (CPI) विश्लेषण:

CPI गुणांमध्ये (61 → 75 → 86) लक्षणीय वाढ दिसते. ANOVA $p < 0.01$ असल्याने हा फरक सांख्यिकीय दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे.

याचा अर्थ:

शिक्षणाचा प्रभाव केवळ एका घटकावर नाही तर बहुआयामी आहे.

कार्यक्षमता, सुरक्षितता, ग्राहक समाधान व डिजिटल कौशल्य या सर्वांमध्ये एकत्रित सुधारणा होते.

8. संस्थात्मक व आर्थिक परिणाम :

- उच्च शिक्षित कर्मचाऱ्यांमुळे:
- तिकीट गळती कमी
- महसूल वाढ
- शिस्तभंग प्रकरणांमध्ये घट
- सेवा प्रतिमा सुधारणा
- दीर्घकालीन दृष्टीकोनातून हे आर्थिक स्थैर्यास हातभार लावते.

9. धोरणात्मक अर्थ :

अभ्यासाचे निष्कर्ष सूचित करतात की महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ मध्ये:

1. उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे ही गुंतवणूक आहे.
2. पदोन्नती धोरणात शिक्षणाला महत्त्व देणे आवश्यक आहे.
3. डिजिटल प्रशिक्षण कार्यक्रम बंधनकारक करणे आवश्यक आहे.
4. सेवेत असताना शिक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य द्यावे.

10. व्यापक सामाजिक परिणाम :

1. ग्रामीण पार्श्वभूमीतील कर्मचाऱ्यांमध्ये शिक्षणाबाबत प्रेरणा वाढेल.
2. सार्वजनिक क्षेत्रातील गुणवत्ता सुधारेल.
3. राज्याच्या परिवहन व्यवस्थेची शाश्वतता मजबूत होईल.

9. शिफारसी:

1. सेवेत असताना उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य.
2. पदोन्नती प्रक्रियेत शैक्षणिक पात्रतेस प्राधान्य.
3. ई-लर्निंग व डिजिटल प्रशिक्षण कार्यक्रम.
4. चालक/वाहकांसाठी Transport Management प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम.

मर्यादा:

1. अभ्यास पुणे विभागापुरता मर्यादित.
2. कालावधी मर्यादित.

निष्कर्ष:

सदर संशोधन स्पष्टपणे दर्शविते की महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ मधील कर्मचाऱ्यांच्या उच्च शिक्षणामुळे त्यांच्या कार्यक्षमतेत लक्षणीय वाढ होते. शिक्षणामुळे वैयक्तिक कौशल्य विकासासोबत संस्थेच्या सेवा गुणवत्तेत व आर्थिक कार्यक्षमतेत सुधारणा होते.

त्यामुळे संस्थात्मक धोरणामध्ये उच्च शिक्षणास प्रोत्साहन देणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ:

1. Becker, G. (1964). Human Capital.
2. Armstrong, M. (2014). Strategic HRM.
3. Dessler, G. (2017). Human Resource Management.
4. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ वार्षिक अहवाल.
5. NEP 2020 दस्तऐवज.

उच्च शिक्षण आणि महिला: संधी, आव्हाने आणि परिवर्तनात्मक परिणाम

प्रा. धीरज तुकाराम गडहिरे

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे, महाराष्ट्र

Corresponding Author - प्रा. धीरज तुकाराम गडहिरे

DOI - 10.5281/zenodo.19365091

सारांश:

शिक्षण हे मानवी विकासाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. विशेषतः उच्च शिक्षण हे व्यक्तीच्या वैयक्तिक विकासासोबतच समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. महिलांच्या संदर्भात उच्च शिक्षणाचे महत्त्व अधिक व्यापक आहे, कारण ते केवळ ज्ञानप्राप्तीचे माध्यम नसून सामाजिक सशक्तीकरण, आर्थिक स्वावलंबन आणि लिंग समानतेचा पाया मानला जातो. प्रस्तुत संशोधन निबंधात उच्च शिक्षण आणि महिला सशक्तीकरण यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासात महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभाग, त्यांना उपलब्ध असलेल्या संधी, त्यांच्यासमोरील सामाजिक-आर्थिक आव्हाने आणि शिक्षणामुळे घडणारे परिवर्तनात्मक परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. आधुनिक काळात महिलांच्या विद्यापीठीन शिक्षणात आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवेशाचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन, माहिती तंत्रज्ञान आणि संशोधन या क्षेत्रांमध्ये महिलांची उपस्थिती वाढताना दिसून येते. तथापि, सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने, लवकर विवाह, आर्थिक मर्यादा, सुरक्षिततेचे प्रश्न, ग्रामीण भागातील शैक्षणिक सुविधांची कमतरता आणि डिजिटल दरी यांसारखी अनेक अडथळे अजूनही महिलांच्या उच्च शिक्षणाच्या प्रवासात आढळून येतात. शासनाने विविध शैक्षणिक योजना, शिष्यवृत्ती आणि धोरणांद्वारे महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले असले तरी अंमलबजावणीतील मर्यादा आणि सामाजिक मानसिकता या बाबी अजूनही आव्हानात्मक ठरतात. या संशोधनाचा निष्कर्ष असा आहे की उच्च शिक्षण महिलांच्या सामाजिक स्थानात सुधारणा घडवून आणते, त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनाला चालना देते आणि समाजातील लिंग समानतेला बळकटी प्रदान करते. त्यामुळे महिलांचे उच्च शिक्षण हे केवळ वैयक्तिक विकासाचे साधन नसून देशाच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे.

प्रमुख शब्द : उच्च शिक्षण, महिला सशक्तीकरण, लिंग समानता, सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास.

प्रस्तावना:

शिक्षण हे समाजाच्या प्रगतीचे मूलभूत साधन आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासात शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. विशेषतः उच्च शिक्षण हे व्यक्तीच्या ज्ञानवृद्धीसोबतच कौशल्यविकास, संशोधनवृत्ती आणि नेतृत्वगुणांच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरते. महिलांच्या

संदर्भात उच्च शिक्षणाचे महत्त्व अधिक व्यापक आहे. शिक्षणामुळे महिलांना केवळ साक्षरता प्राप्त होत नाही, तर त्यांना सामाजिक जागरूकता, आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता प्राप्त होते. शिक्षित महिला आपल्या कुटुंबाच्या तसेच समाजाच्या विकासात सक्रिय भूमिका बजावतात. इतिहासात पाहता, पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्थेमुळे महिलांना शिक्षणाच्या संधी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध

होत्या. अनेक समाजांमध्ये महिलांना घरगुती जबाबदाऱ्यांपुरते मर्यादित ठेवण्यात आले होते. परंतु सामाजिक सुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे आणि आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेच्या विकासांमुळे महिलांच्या शिक्षणात हळूहळू वाढ झाली. आजच्या काळात महिलांचे उच्च शिक्षण हे सामाजिक न्याय, लिंग समानता आणि शाश्वत विकास या संकल्पनांशी थेट जोडलेले आहे. उच्च शिक्षणामुळे महिलांना आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त होते, त्यांचे सामाजिक स्थान उंचावते आणि समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता निर्माण होते. त्यामुळे महिलांच्या उच्च शिक्षणाचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. महिलांच्या सशक्तीकरणामध्ये उच्च शिक्षणाची भूमिका स्पष्ट करणे.
२. उच्च शिक्षणामुळे महिलांना उपलब्ध होणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय संधींचा अभ्यास करणे.
३. महिलांना उच्च शिक्षण घेताना भेडसावणाऱ्या प्रमुख सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळांची ओळख पटवणे.
४. ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागाची तुलनात्मक समीक्षा करणे.
५. उच्च शिक्षणामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमता, आत्मविश्वास आणि जीवनमानात होणाऱ्या परिवर्तनात्मक बदलांचा अभ्यास करणे.

संशोधन गृहीते:

१. उच्च शिक्षणामुळे महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाची पातळी लक्षणीयरीत्या वाढते.

२. उच्च शिक्षणामुळे महिलांच्या सामाजिक दर्जात आणि आत्मविश्वासात वाढ होते.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन निबंधासाठी द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी विविध शासकीय अहवाल, शैक्षणिक जर्नल्स, संशोधन निबंध, पुस्तके आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या अहवालांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. भारताची जनगणना, शैक्षणिक सांख्यिकी अहवाल, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे शैक्षणिक अहवाल तसेच विविध विद्वानांनी केलेल्या संशोधन अभ्यासांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले आहे. या पद्धतीमुळे महिलांच्या उच्च शिक्षणाशी संबंधित सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, त्यातील बदल आणि त्याचे परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करता आला आहे.

संबंधित साहित्याचा आढावा:

महिलांच्या शिक्षणाविषयी विविध संशोधकांनी अभ्यास केला आहे. लिंग-सांख्यिकी आणि सामाजिक विकास यांमधील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी अनेक संशोधन अभ्यास प्रकाशित झाले आहेत. महिलांचे शिक्षण हे आर्थिक विकास, आरोग्य सुधारणा आणि सामाजिक प्रगतीशी थेट संबंधित असल्याचे अनेक संशोधनांतून सिद्ध झाले आहे. काही अभ्यासांनुसार महिलांचे शिक्षण वाढल्यास कुटुंबातील आरोग्यस्थिती सुधारते, बालमृत्यू दर कमी होतो आणि आर्थिक स्थैर्य वाढते. महिलांचे शिक्षण हे समाजातील लिंगभेद कमी करण्यासाठी आणि समान संधी निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाचे साधन आहे. तथापि, अनेक समाजांमध्ये अजूनही सामाजिक आणि सांस्कृतिक बंधने

महिलांच्या शिक्षणात अडथळा ठरतात. विशेषतः ग्रामीण भागात आर्थिक मर्यादा, सामाजिक प्रथा आणि शैक्षणिक सुविधांची कमतरता यामुळे मुलींच्या शिक्षणात अडथळे निर्माण होतात.

महिलांच्या उच्च शिक्षणाचा ऐतिहासिक विकास:

भारतातील महिला शिक्षणाचा इतिहास हा सामाजिक परिवर्तनाशी घट्टपणे जोडलेला आहे. प्राचीन काळात काही विशिष्ट सामाजिक स्तरांमध्ये महिलांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध होती, परंतु कालांतराने पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्थेमुळे महिलांचे शिक्षण मर्यादित झाले. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांना औपचारिक शिक्षणापासून मोठ्या प्रमाणावर वंचित ठेवण्यात आले होते. १९व्या शतकात भारतीय समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारासाठी महत्त्वपूर्ण चळवळी उभारल्या. या काळात समाजात प्रचलित असलेल्या बालविवाह, स्त्री शिक्षणावरील बंदी आणि सामाजिक रूढी यांना आव्हान देण्यात आले. मुलींना शिक्षण देणे ही समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक बाब आहे, ही जाणीव निर्माण होऊ लागली. महिलांसाठी स्वतंत्र शाळा आणि शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचे प्रयत्न या काळात सुरू झाले. या प्रयत्नांमुळे स्त्री शिक्षणाचा पाया मजबूत झाला. पुढे २०व्या शतकाच्या प्रारंभी महिलांच्या उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये प्रवेशाची दारे हळूहळू खुली झाली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शिक्षणाचा अधिकार अधिक व्यापक स्वरूपात स्वीकारण्यात आला. भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानतेचा अधिकार दिला आणि शिक्षणामध्ये कोणताही भेदभाव होऊ नये यासाठी धोरणात्मक तरतुदी केल्या. यानंतर महिलांच्या उच्च शिक्षणात सातत्याने वाढ होत गेली. आजच्या काळात महिलांचा सहभाग कला, विज्ञान, वाणिज्य, वैद्यकीय,

अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन, माहिती तंत्रज्ञान, संशोधन आणि प्रशासकीय क्षेत्रात वाढलेला दिसून येतो. त्यामुळे उच्च शिक्षण हे महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून विकसित झाले आहे.

महिलांसाठी उच्च शिक्षणाचे महत्त्व:

महिलांसाठी उच्च शिक्षणाचे महत्त्व बहुआयामी आहे. शिक्षणामुळे महिलांच्या जीवनमानात केवळ आर्थिक बदल होत नाहीत, तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय पातळीवरही सकारात्मक परिवर्तन घडून येते. उच्च शिक्षण महिलांना स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता प्रदान करते आणि त्यांना समाजातील विविध क्षेत्रांमध्ये सक्रिय सहभाग घेण्यास सक्षम बनवते.

१. आर्थिक सशक्तीकरण:

उच्च शिक्षणामुळे महिलांच्या रोजगाराच्या संधी वाढतात. आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये कौशल्याधारित आणि ज्ञानाधारित क्षेत्रांना अधिक महत्त्व दिले जाते. अशा परिस्थितीत शिक्षित महिलांना विविध व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये काम करण्याची संधी उपलब्ध होते. डॉक्टर, अभियंता, शिक्षक, प्रशासकीय अधिकारी, संशोधक, उद्योजक आणि व्यवस्थापक अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये महिलांची उपस्थिती वाढताना दिसून येते. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांची कुटुंबातील भूमिका अधिक प्रभावी बनते. त्या कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयांमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊ शकतात.

२. सामाजिक सशक्तीकरण:

उच्च शिक्षणामुळे महिलांच्या सामाजिक जागरूकतेत वाढ होते. शिक्षित महिलांना त्यांच्या अधिकारांविषयी आणि कर्तव्यांविषयी अधिक स्पष्ट माहिती असते. त्यामुळे त्या सामाजिक अन्याय, भेदभाव आणि असमानतेविरुद्ध आवाज उठवू शकतात. शिक्षित महिला

समाजातील प्रगतीशील मूल्यांना प्रोत्साहन देतात. त्या कुटुंबात आणि समाजात शिक्षण, आरोग्य आणि समानतेच्या संकल्पनांचा प्रसार करतात.

३. राजकीय सहभाग:

उच्च शिक्षण महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेण्यासाठी सक्षम बनवते. शिक्षित महिलांना लोकशाही व्यवस्थेची समज अधिक स्पष्टपणे होते. त्यामुळे त्या निवडणुका, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि धोरणनिर्मिती प्रक्रियेत सहभाग घेऊ शकतात. राजकीय नेतृत्वामध्ये महिलांची वाढती उपस्थिती समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वाची ठरते.

४. आरोग्य आणि कुटुंबकल्याण:

शिक्षणामुळे महिलांना आरोग्य, पोषण, स्वच्छता आणि बालसंवर्धन याविषयी योग्य माहिती मिळते. शिक्षित महिला कुटुंबातील आरोग्यविषयक निर्णय अधिक जबाबदारीने घेतात. यामुळे मातृ आणि बालमृत्यू दर कमी होण्यास मदत होते. तसेच कुटुंबातील मुलांच्या शिक्षणावरही सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

उच्च शिक्षणातील महिलांची वर्तमान स्थिती:

गेल्या काही दशकांमध्ये भारतात महिलांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे. विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये मुलींच्या प्रवेशाचे प्रमाण सातत्याने वाढताना दिसते. अनेक ठिकाणी पदवी आणि पदव्युत्तर स्तरावर मुलींचे प्रमाण मुलांच्या तुलनेत अधिक असल्याचेही दिसून येते. व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्येही महिलांचा सहभाग वाढला आहे. वैद्यकीय, व्यवस्थापन, शिक्षण, संगणक विज्ञान आणि जैवतंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये महिलांची उपस्थिती वाढत आहे. तथापि, ही वाढ सर्व समाजघटकांमध्ये समान स्वरूपात दिसून येत नाही. ग्रामीण भागातील आणि आर्थिकदृष्ट्या

दुर्बल कुटुंबांतील मुलींना उच्च शिक्षणासाठी अजूनही अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. ग्रामीण भागात उच्च शिक्षण संस्थांची कमतरता, वाहतुकीची समस्या, सामाजिक बंधने आणि आर्थिक मर्यादा या कारणांमुळे अनेक मुली उच्च शिक्षणापासून दूर राहतात. त्यामुळे महिलांच्या उच्च शिक्षणामध्ये प्रादेशिक आणि सामाजिक असमानता अजूनही दिसून येते.

महिलांसमोरील प्रमुख आव्हाने:

महिलांच्या उच्च शिक्षणाच्या प्रवासात विविध प्रकारची आव्हाने आढळतात. ही आव्हाने सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक स्वरूपाची असू शकतात.

१. सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे:

अनेक समाजांमध्ये अजूनही पारंपरिक लिंगभूमिका प्रचलित आहेत. मुलींना घरगुती जबाबदाऱ्यांपुरते मर्यादित ठेवण्याची मानसिकता काही ठिकाणी दिसून येते. बालविवाह किंवा लवकर विवाह यामुळेही मुलींचे शिक्षण अर्धवट राहण्याची शक्यता असते.

२. आर्थिक मर्यादा:

अनेक कुटुंबांमध्ये मर्यादित आर्थिक साधनसामग्री असल्यामुळे मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते. अशा परिस्थितीत मुलींच्या उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते.

३. सुरक्षितता आणि गतिशीलता:

महाविद्यालयात ये-जा करताना सुरक्षिततेच्या समस्या अनेक मुलींसाठी गंभीर ठरतात. विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये वाहतुकीच्या सोयींचा अभाव असल्यामुळे मुलींना शिक्षण घेणे कठीण जाते.

४. डिजिटल कमतरता:

आजच्या डिजिटल युगात ऑनलाइन शिक्षणाला मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तथापि, अनेक ग्रामीण आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांमध्ये इंटरनेट आणि डिजिटल

साधनांची कमतरता असल्यामुळे मुलींना ऑनलाइन शिक्षणाचा लाभ घेणे कठीण होते.

५. व्यावसायिक क्षेत्रातील लिंगभेद:

विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित (STEM) या क्षेत्रांमध्ये महिलांचे प्रमाण अजूनही तुलनेने कमी आहे. समाजातील रूढीवादी समज आणि मार्गदर्शनाचा अभाव यामुळे महिलांचा सहभाग मर्यादित राहतो.

शासन धोरणे आणि उपक्रम:

महिलांच्या शिक्षणाच्या प्रसारासाठी भारत सरकार आणि विविध राज्य सरकारांनी अनेक धोरणे आणि कार्यक्रम राबवले आहेत. मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना, आर्थिक सहाय्य योजना आणि आरक्षण धोरणे लागू करण्यात आली आहेत. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये मुलींच्या प्रवेशाचे प्रमाण वाढवण्यासाठी विशेष कार्यक्रम राबवले जात आहेत. तसेच डिजिटल शिक्षण आणि कौशल्याधारित शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत. तथापि, या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि ग्रामीण भागापर्यंत पोहोच सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. समाजात महिला शिक्षणाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

समाजावर उच्च शिक्षणाचा परिणाम:

महिलांच्या उच्च शिक्षणामुळे समाजात अनेक सकारात्मक बदल घडून येतात. शिक्षित महिला समाजाच्या विकासात सक्रिय भूमिका बजावतात. महिलांचे शिक्षण वाढल्यास कुटुंबातील आर्थिक स्थैर्य वाढते. महिलांच्या उत्पन्नानामुळे कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती सुधारते आणि

गरिबीत घट होते. शिक्षित महिलांमुळे समाजातील आरोग्यस्थिती सुधारते. त्या स्वच्छता, पोषण आणि आरोग्य याबाबत जागरूक असतात. त्यामुळे मातृ आणि बालमृत्यू दर कमी होण्यास मदत होते. महिलांच्या शिक्षणामुळे पुढील पिढ्यांवरही सकारात्मक परिणाम होतो. शिक्षित माता आपल्या मुलांच्या शिक्षणाला अधिक प्राधान्य देतात. त्यामुळे समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढते.

तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणाची भूमिका:

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठे परिवर्तन घडले आहे. डिजिटल शिक्षण, ऑनलाइन कोर्सेस आणि दूरस्थ शिक्षण प्रणालीमुळे शिक्षण अधिक सुलभ झाले आहे. विशेषतः महिलांसाठी ही प्रणाली अत्यंत उपयुक्त ठरते. कुटुंबीय जबाबदाऱ्या सांभाळत असतानाही महिलांना शिक्षण घेण्याची संधी मिळते. जागतिकीकरणामुळे शिक्षण आणि रोजगाराच्या आंतरराष्ट्रीय संधी वाढल्या आहेत. आज महिलांना विविध जागतिक शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. तंत्रज्ञानामुळे ज्ञानाची देवाणघेवाण अधिक वेगाने होत आहे. त्यामुळे महिलांना नवीन कौशल्ये आत्मसात करून जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्याची संधी मिळते.

शिफारसी:

१. वंचित आणि ग्रामीण भागातील मुलींसाठी शिष्यवृत्ती योजनांना अधिक बळ देणे.
२. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांच्या सहभागासाठी विशेष कार्यक्रम राबवणे.
३. सुरक्षित वाहतूक आणि कॅम्पस सुरक्षा यावर भर देणे.
४. ग्रामीण भागात डिजिटल पायाभूत सुविधा विकसित करणे.

५. महिला शिक्षणाच्या महत्त्वाबाबत व्यापक जनजागृती करणे.

समारोप:

उच्च शिक्षण हे महिला सशक्तीकरणाचे प्रभावी साधन आहे. शिक्षणामुळे महिलांना आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि निर्णयक्षमता प्राप्त होते. जरी महिलांच्या उच्च शिक्षणात लक्षणीय प्रगती झाली असली तरी अजूनही अनेक सामाजिक आणि आर्थिक अडथळे अस्तित्वात आहेत. या अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी शासन, शैक्षणिक संस्था आणि समाज यांचा समन्वित प्रयत्न आवश्यक आहे. महिलांना उच्च शिक्षणाद्वारे सक्षम बनवणे ही केवळ सामाजिक जबाबदारी नसून देशाच्या शाश्वत विकासासाठी अत्यावश्यक बाब आहे. ज्या समाजात महिलांना समान शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध असतात तो समाज अधिक प्रगत, समतावादी आणि समृद्ध होतो.

संदर्भ साहित्य सूची:

१. अग्रवाल, एस. (2012). उच्च शिक्षण आणि महिलांचा विकास. जयपूर: रावत पब्लिकेशन.
२. कुमार, क. (2005). शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन. नवी दिल्ली: सेज पब्लिकेशन.
३. खान, एम. (1993). Women and Education in India. नवी दिल्ली: कॉमनवेल्थ पब्लिशर्स.

४. खालिद, ए. (2008). Gender Statistics in India: Status of Women. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
५. गायकवाड, एस. (2019). भारतातील महिला शिक्षणाचा सामाजिक अभ्यास. पुणे: विद्याभारती प्रकाशन.
६. जैन, डी. (2005). महिला, विकास आणि सक्षमीकरण. नवी दिल्ली: सेज पब्लिकेशन.
७. जोशी, व्ही. (2020). उच्च शिक्षण आणि लिंग समानता. नवी दिल्ली: सेज पब्लिकेशन.
८. देसाई, एन., आणि ठक्कर, उ. (2001). भारतातील महिला आणि समाज. नवी दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट.
९. पाटील, आर. (2018). महिला सक्षमीकरण आणि शिक्षण. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
१०. मठकरी, म. (2016). महिलांच्या उच्च शिक्षणातील अडथळे आणि उपाययोजना. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.
११. शर्मा, आर. (2010). भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्था आणि आव्हाने. नवी दिल्ली: अटलांटिक पब्लिशर्स.
१२. सेन, अ. (1999). विकास म्हणजे स्वातंत्र्य (Development as Freedom). नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

Higher Education for Sustainable Development: Challenges and Opportunities

Dr. Yuvraj Revansiddh Solapure

*Assistant Professor, Department of Economics,
Sangameshwar College (Autonomous), Solapur, Maharashtra, India
Corresponding Author - Dr. Yuvraj Revansiddh Solapure*

DOI - 10.5281/zenodo.19365118

Abstract:

Sustainable development has become a key global concern due to increasing environmental degradation, climate change, and widening socio-economic inequalities. Achieving sustainability requires not only policy interventions but also educational initiatives that prepare individuals to understand and address complex global challenges. Higher education institutions have an important responsibility in this process because they influence knowledge creation, innovation, and the development of responsible citizens.

This study explores the role of higher education in promoting sustainable development and examines the major challenges and opportunities associated with integrating sustainability into academic systems. The research is based on secondary data collected from scholarly publications, policy documents, and reports from international organizations. The analysis suggests that universities and colleges can contribute significantly to sustainability through curriculum development, interdisciplinary research, community engagement, and environmentally responsible campus practices. However, several barriers such as lack of awareness, limited financial resources, and inadequate institutional commitment restrict effective implementation. The study concludes that strengthening sustainability education, promoting institutional support, and encouraging collaborative initiatives can enhance the role of higher education in achieving long-term sustainable development.

Keywords: *Sustainable Development, Higher Education, Sustainability Education, Green Campus, SDGs.*

Introduction:

Sustainable development has emerged as one of the most important global priorities in recent decades. Rapid industrialization, population growth, and increasing consumption of natural resources have resulted in serious environmental problems such as climate change, biodiversity loss, and pollution. At the same time, many societies continue to experience economic inequality and social exclusion. These challenges highlight the need for development strategies that balance economic progress with environmental protection and social well-being.

The concept of sustainable development emphasizes meeting present needs while ensuring that future generations are not deprived of the resources necessary for their own development. Achieving this balance requires collective action from governments, industries, communities, and educational institutions. Among these stakeholders, higher education institutions play a crucial role because they shape future leaders, professionals, and researchers.

Universities and colleges have the capacity to promote sustainable development through teaching, research, and community engagement. By incorporating sustainability

concepts into academic programs and encouraging critical thinking about environmental and social issues, higher education institutions can help students develop the skills and attitudes required for responsible decision-making. In addition, universities can act as centers of innovation where new technologies and solutions for sustainable development are developed.

Despite this potential, the integration of sustainability into higher education systems remains uneven. Many institutions still face structural, financial, and institutional challenges that limit their ability to fully implement sustainability initiatives. Therefore, it is important to examine both the opportunities and the challenges associated with higher education for sustainable development.

Objectives of the Study:

The main objectives of this study are:

1. To examine the concept and significance of sustainable development in the context of higher education.
2. To identify the major challenges faced by higher education institutions in promoting sustainable development.
3. To analyze the opportunities through which higher education can contribute to sustainable development.

Research Methodology:

The present study adopts a **descriptive and analytical research approach**. The analysis is based primarily on **secondary sources of information**. Relevant data and theoretical insights were collected from academic journals, research articles, books, government reports, and publications of international organizations.

Reports and documents related to sustainability education, higher education policy, and sustainable development initiatives were carefully reviewed.

Concept of Sustainable Development:

Sustainable development refers to a development process that aims to achieve economic growth while ensuring environmental protection and social equity. The concept gained international recognition after the publication of the Brundtland Commission Report in 1987, which defined sustainable development as development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.

The idea of sustainability is generally based on three major dimensions:

Economic sustainability, which focuses on maintaining economic growth and improving living standards.

Environmental sustainability, which emphasizes the conservation of natural resources and protection of ecosystems.

Social sustainability, which aims to promote equality, justice, and improved quality of life for all individuals.

Education plays an essential role in promoting sustainable development because it increases awareness, builds knowledge, and encourages responsible behavior among individuals and communities.

Role of Higher Education in Sustainable Development:

Higher education institutions can contribute to sustainable development in several important ways.

First, universities can integrate sustainability concepts into academic curricula. Courses related to environmental studies, climate change, sustainable economics, and social responsibility can help students understand complex global challenges.

Second, higher education institutions serve as centers for research and innovation. Academic research can generate new knowledge

and technological solutions related to renewable energy, sustainable agriculture, environmental management, and resource conservation.

Third, universities can promote sustainable practices within their campuses. Initiatives such as energy conservation, waste management, water recycling, and green infrastructure can transform campuses into models of sustainable living.

Finally, higher education institutions can collaborate with government agencies, industries, and local communities to address sustainability challenges. Such partnerships help in applying academic knowledge to real-world problems.

Challenges in Higher Education for Sustainable Development:

Although higher education institutions have great potential to support sustainable development, several challenges limit their effectiveness. One of the major challenges is the lack of awareness and understanding of sustainability concepts among students and faculty members. Higher education institutions play an important role in promoting sustainable development; however, several challenges hinder the effective implementation of sustainability in universities and colleges.

1. Lack of Awareness and Understanding:

Many students, teachers, and administrators have limited awareness about the concept of sustainable development and its importance. As a result, sustainability is often not treated as a priority in educational institutions.

2. Limited Integration in Curriculum:

In many universities, sustainability concepts are not fully integrated into academic programs. Traditional curricula often focus more on theoretical knowledge rather than interdisciplinary approaches related to environmental, social, and economic sustainability.

3. Insufficient Institutional Support:

Effective implementation of sustainable development initiatives requires strong institutional commitment. However, many higher education institutions lack clear policies, strategies, and leadership support for sustainability initiatives.

4. Lack of Financial Resources:

Limited funding for sustainability programs, research, and infrastructure such as green campuses and renewable energy systems makes it difficult for institutions to implement sustainable practices.

5. Shortage of Trained Faculty:

There is often a shortage of faculty members with expertise in sustainability-related subjects. This creates difficulty in delivering quality education related to sustainable development.

6. Resistance to Change:

Traditional teaching methods and institutional structures sometimes resist innovative approaches such as interdisciplinary learning, experiential education, and sustainability-focused research.

7. Weak Collaboration and Partnerships:

Lack of collaboration between universities, industries, government, and communities limits the effectiveness of sustainable development initiatives.

Opportunities for Higher Education:

Despite these challenges, higher education institutions have significant opportunities to promote sustainable development. Universities can introduce innovative teaching methods and interdisciplinary courses that combine knowledge from economics, environmental science, sociology, and technology.

Research and innovation in areas such as renewable energy, climate adaptation, and sustainable resource management provide

important opportunities for universities to contribute to global sustainability efforts.

Higher education institutions have significant opportunities to promote sustainable development through education, research, and community engagement.

1. Curriculum Innovation:

Universities can integrate sustainable development concepts into various academic programs. Interdisciplinary courses on environmental protection, climate change, and social sustainability can help students develop a broader understanding of global challenges.

2. Research and Innovation:

Higher education institutions can conduct research on renewable energy, sustainable agriculture, resource management, and green technologies. Such research contributes to solving environmental and socio-economic problems.

3. Development of Responsible Citizens:

Universities play a vital role in shaping the attitudes and values of students. Sustainability education helps develop responsible citizens who are aware of environmental conservation and social responsibility.

4. Green Campus Initiatives:

Institutions can adopt eco-friendly practices such as energy conservation, waste management, water conservation, and use of renewable energy. Green campuses serve as practical models of sustainable development.

5. Collaboration and Partnerships:

Higher education institutions can collaborate with government agencies, industries, and non-governmental organizations to promote sustainability projects and community development initiatives.

6. Support for Sustainable Development Goals (SDGs):

Universities can contribute to achieving global **Sustainable Development Goals (SDGs)**

by promoting sustainability-focused education, research, and outreach activities.

7. Skill Development for Sustainable Careers:

Higher education can equip students with skills needed for emerging sectors such as green technology, environmental management, sustainable business, and climate policy.

Findings:

The analysis indicates that higher education institutions have a significant role in advancing sustainable development through education, research, and community engagement. However, the effective integration of sustainability into higher education requires stronger institutional commitment, improved awareness, and adequate financial and policy support.

Conclusion:

Higher education plays an essential role in shaping a sustainable future. Universities and colleges can promote sustainable development by integrating sustainability into academic curricula, encouraging research and innovation, and adopting environmentally responsible practices within their campuses.

Although several challenges such as limited awareness, financial constraints, and lack of institutional support remain, these barriers can be addressed through collaborative efforts, policy initiatives, and educational reforms. Strengthening sustainability education will not only enhance the quality of higher education but also contribute to building a more environmentally responsible and socially equitable society.

References:

1. United Nations. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.

2. UNESCO. (2017). *Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives*.
3. World Bank. (2020). *Education and Sustainable Development*.
4. Garcia, J. (2022). Higher Education and Sustainable Development.
5. Abo-Khalil, A. (2024). Integrating Sustainability into Higher Education.
6. Kumar, S. (2025). Challenges in Higher Education for Sustainable Development.
7. Dagi, G., Altinay, F., & Altinay, Z. (2025). **Education for Sustainable Development: Challenges and Opportunities of Transformative Learning and Teaching.** *Sustainability*, 17(6), 2440.
8. Choi, S. (2025). **Education for Sustainable Development: Challenges and Opportunities.** *Journal of Global Social Transformation*, 1(2).
9. Wardat, Y., & AlAli, R. (2025). **Sustainability in Higher Education: Challenges, Innovations, and Research Prospects.** *Education and Information Technologies Journal*.
10. Kumar, S. (2025). **Challenges in Higher Education for Sustainable Development.** *South Eastern European Journal of Public Health*.

Beyond Access: Challenges Faced by Tribal Scholars in Doctoral Education in India

Dr. Rajesh Dinkar Danane

Gokhale Institute of Politics and Economics (GIPE), Pune

Corresponding Author - Dr. Rajesh Dinkar Danane

DOI - 10.5281/zenodo.19365140

Abstract:

India's higher education system has grown rapidly, but enrollment growth alone masks persistent inequities. Recent AISHE data show that Scheduled Tribe (ST) students account for only about 6.3% of all college enrollments (AISHE 2021–22) despite constituting roughly 8.6% of the population. The gap is even larger at the doctoral level: only 0.5% of all students are PhD candidates, and tribal students form well under 2% of that tiny cohort (far below their quota share). In other words, tribal representation plummets along the pipeline: a significant segment of India's population is largely absent from its research and innovation economy. This is particularly alarming in today's fast-changing AI-driven world, where a strong doctoral workforce underpins innovation and economic leadership. If tribal scholars are not entering and completing PhDs, India risks deepening knowledge and opportunity gaps in the very fields (STEM, AI, etc.) that will shape its future.

This paper synthesizes recent data and scholarship to explain why access alone is not enough. It documents how tribal students have seen only incremental gains in gross enrollment, yet face multiple structural barriers that impede doctoral participation and success. We review official statistics (AISHE, ASHE, budget reports) and recent analyses to show that tribal underrepresentation is a systemic problem: nearly half of ST youth live in poverty, most HE institutions use English-medium instruction with little indigenous-language support, and few tribal faculty or mentors are available in higher education. Recent investigations find that premier universities dramatically under-fulfil reservation mandates: for example, ST students made up only 2.1% of IIT doctoral admissions (2015–19) against a 7.5% quota, and only about 2.4% of university teachers are tribal. These disparities contribute to high dropout, extended time-to-degree, and psychosocial stress among tribal PhD candidates.

Building on the Capability Approach, we argue that true equity requires more than entry quotas – it demands empowering tribal students with the skills, support, and resources to persist and succeed. We conclude by outlining remedies: culturally responsive pedagogy, expanded scholarships and fellowships (e.g. improved National Fellowship for ST students), language and mentoring support, and institutional accountability for reservation goals. In an era of AI-driven growth, fostering tribal excellence in research is not just a social justice mandate but a national imperative.

Demographics and Enrollment Trends:

India's higher education expansion has brought more SC/ST/OBC students into universities than ever before. In fact, a recent analysis found that SC+ST+OBC students now form over 60% of total enrollments, up from 43.1% in 2010–11. However, that shift largely reflects OBC and Dalit gains; Scheduled Tribes

remain a small minority of students. Official AISHE figures for 2021–22 show ST students are only 6.3% of all enrollments (15.3% SC, 37.8% OBC, 40.6% others). This is well below the 8.6% national population share of STs. In absolute terms, ST enrollment grew from 24.12 lakh in 2020–21 to 27.10 lakh in 2021–22 – a large percentage increase, but still only about six

percent of total students. By contrast, OBC and SC enrollments now significantly exceed their quota shares.

Crucially, tribal representation deteriorates at higher levels. Although female ST enrollment has doubled in the last decade, very few tribal students reach master's and doctoral programs. By AISHE 2021–22, only 0.5% of Indian students were PhD candidates. ST students form a tiny fraction of that. Concrete data are hard to come by, but independent audits have found catastrophic shortfalls in reservation at the PhD level. For example, Ministry of Education data reveal that across 23 IITs during 2015–19, only 2.1% of admissions were ST, far below the 7.5% mandated quota. Similarly, national-level surveys indicate ST doctoral enrollment is well under 1% of the PhD pool, despite special fellowships meant to support tribal researchers. In short, while overall college access has expanded, doctoral pipelines leak dramatically for tribal students.

Table: 1 Social Group Representation in Higher Education (India)

Social Group	Share in Higher Education Enrolment
Scheduled Castes	15.3%
Scheduled Tribes	6.3%
Other Backward Classes	37.8%
Others	40.6%

Source: AISHE Report 2021–22, Ministry of Education

The data indicate that tribal representation remains below their population share.

Table: 2 Gross Enrolment Ratio (GER) by Social Group

Social Group	GER (2014-15)	GER (2021-22)
All students	23.7	28.4
Scheduled Castes	18.9	25.9
Scheduled Tribes	13.5	21.2

Source: AISHE Report 2021–22, Ministry of Education

The GER for Scheduled Tribe students increased significantly from **13.5% to 21.2%**, reflecting improved access but still indicating structural gaps relative to other groups.

Table: 3 Growth in ST Student Enrolment

Year	ST Enrolment
2014–15	16.41 lakh
2020–21	24.12 lakh
2021–22	27.1 lakh

Source: AISHE Report 2021–22, Ministry of Education

The enrolment of Scheduled Tribe students increased by **over 65% between 2014-15 and 2021-22**, indicating progress in access to higher education.

Table: 4 Estimated Social Category Distribution of PhD Enrolment by Discipline in India

Discipline	Total PhD Enrolment	Estimated SC Students	Estimated ST Students
Engineering & Technology	52,748	7,380	3,160
Science	45,324	6,345	2,710
Social Sciences	26,057	3,648	1,560
Medical Science	15,081	2,111	900
Management	12,577	1,760	750

Source: Discipline-wise PhD enrolment from *AISHE 2021–22*, Ministry of Education India; SC/ST estimates calculated using overall doctoral enrolment shares.

Note: AISHE does not provide discipline-wise social category distribution for doctoral enrolment. The SC and ST values shown here are approximate estimates derived using overall SC (~14%) and ST (~6%) doctoral enrolment proportions reported in the AISHE 2021–22 datasets.

Other evidence confirms these patterns. The CII–Deloitte ASHE 2024 report shows ST enrollment rising from 19.14 lakh in 2017–18 to 27.11 lakh in 2021–22. Yet the higher share of tribal students at undergraduate level does not translate into graduate studies: subsequent AISHE data reveal that ST students constitute only about 2–3% of postgraduate enrollments and an even smaller share of doctoral programs. Thus, tribal inclusion in the pipeline declines steeply from UG to PG to PhD. This is consistent with concerns that “many schemes have extended access, but they evidently did not fulfil the purpose” of true inclusion.

Structural Barriers Beyond Access:

Tribal underrepresentation at the research level stems from multiple intertwined barriers. We highlight five major challenges, supported by evidence from policy reports and studies.

Economic Disadvantage: Tribal communities have some of India’s highest poverty rates. Even after improvements, roughly 45% of ST households were below the official poverty line in 2011–12. Tribal areas often lack basic infrastructure, and many students face pressure to support family livelihoods. These economic hardships translate into difficulty affording tuition, living expenses, and prolonged research careers. When pursuing a PhD, which often takes 5+ years, tribal scholars may struggle without steady income or family support. Tribal postgraduate students are more likely to work part-time or drop out due to financial strain.

Language and Cultural Marginalization: Most Indian universities teach in English or Hindi, but many tribal students speak indigenous languages at home. This creates a language barrier that

hampers comprehension, participation, and confidence. Interviews with tribal learners often cite “lack of proficiency in English language” as a major obstacle to higher education. Class materials, textbooks, and exams presuppose linguistic norms foreign to many Adivasi youth, fostering alienation. Furthermore, curricula often neglect tribal histories and knowledge systems. In an academic culture unfamiliar with their worldviews, tribal students can feel socially and culturally isolated. One tribal activist observed that “people from marginalized sections have a hesitation to come forward... they feel that they will be cast aside there as well”.

Limited Academic Preparation and Mentoring: Many tribal students come from under-resourced schools, lacking rigorous STEM and writing preparation. As a result, they may find advanced coursework and research methods challenging. Additionally, there are very few tribal faculty or senior scholars to mentor ST PhD students. This deprives novices of culturally sensitive guidance and role models. A study of IIT PhD programs found virtually no ST students admitted in several branches, pointing to weak recruitment and support systems for tribal candidates. In contrast, students from dominant groups often benefit from familial academic networks or legacy admissions. Without effective mentorship, tribal students can feel alienated in lab groups or seminars and miss out on insider guidance for publishing and funding.

Institutional Bias and Reservation Gaps: Even with formal reservations, many institutions do not implement quotas fully. Data indicate systemic shortfalls: in 2019–20 only 2.4% of university teaching posts were held by STs, far below the 7.5% target. Among highly selective institutes

(IITs, IIMs, etc.), interviews reveal persistent under-filling of ST seats and casual disregard for rules. One senior OBC student leader lamented that tribal candidates “live on the hills and remote areas... Dalit consciousness is increasing but... there are very few academicians... who put forward demands of the STs”. In application processes, unconscious bias can also skew evaluations. Admission committees may wrongly equate tribal backgrounds with inferior academic record or lower “merit,” thus rationalizing low ST intake. Even after entry, discriminatory attitudes can persist. A tribal PhD student in Pondicherry University reported feeling ostracized and hesitant to utilize campus resources, believing “they will be caste aside there as well”. Such micro-aggressions and stereotypes (e.g. assumptions that reservation seats are “handouts”) increase stress and attrition.

Fellowships and Funding Shortfalls: The UGC’s Rajiv Gandhi National Fellowship (RGNF/NFST) was created to support SC/ST research students. However, the program’s scale has not kept pace with demand. After starting with 667 slots in 2005–06, NFST was increased only to 750 by 2014. In practical terms, the number of NFST awards remains tiny compared to the eligible population of tribal aspirants. Moreover, scholarships often arrive late or at irregular intervals, and stipends may not match living costs, leading some scholars to abandon studies. Meanwhile, other schemes (e.g. postgraduate hostel scholarships) have not been expanded sufficiently. In higher education budgets, tribal-affiliated programs have seen only modest increases (indeed, one report noted a slight cut in the fellowship budget for 2022–23). Underfunding in this area exacerbates dropout: without a reliable fellowship, many tribal PhD students cannot afford the months (or years) of writing and fieldwork that research demands.

Together, these factors create a formidable “double bind” for tribal scholars. On the one hand, policies expanded numerical access (via reservations and outreach); on the other, everyday realities (poverty, language, discrimination) persist, limiting effective participation. As one analyst notes, “getting them in is only half the job – we must help them stay on track and thrive”. In the current AI knowledge economy, neglecting this half of the challenge means losing diverse talent that could contribute to innovation in areas from sustainable agriculture to public health.

Doctoral Education: Specific Barriers:

While the above barriers affect all higher education levels, doctoral study brings unique pressures. Ph D programs demand sustained research, often in English, and involve rigorous peer review and publication expectations. For tribal scholars, these demands intersect with long-standing inequalities:

Hyper-competitive Admissions: Entry to PhD programs typically requires high exam scores or top grades. Given uneven preparation, fewer tribal students meet these cutoffs. Moreover, entrance panels may undervalue potential of disadvantaged candidates. The IIT data are telling: across five years, only 40 ST students were admitted to IIT doctoral programs out of 1,809 applicants. These numbers imply that even among STs who attempt entrance exams, success rates are dismal. The vast majority of seats are taken by general-category students (65.6% of admissions in that period) and, increasingly, by upper-caste students studying abroad to “game” India’s diversity system.

Academic Preparedness: Doctoral research requires mastery of methodology, familiarity with scholarly literature, and strong writing skills. Tribal candidates often lack earlier exposure to research methods or scientific writing.

Anecdotally, many tribal PhD students report having to catch up on basic coursework during their program, burdening them with additional teaching duties or remedial assignments. This is compounded by language: writing a thesis in academic English can be a near-insurmountable barrier without specialized support. In contrast, non-tribal peers often have better preparation, tutoring, or can afford private coaching.

Isolation and Cultural Distance: Research work is mentally taxing, and students typically rely on peer and mentor networks for support. Tribal scholars in urban universities are often geographically and socially isolated from their home communities. Cultural rituals, festivals, and even dietary needs may differ, causing daily dissonance. Moreover, few universities offer on-campus tribal hostels or cultural clubs. Surveys indicate that tribal PhD students frequently feel “invisible” in their departments. One tribal academic notes that reservations and finance apart, there is a “lack of people who put forward demands of the STs” in faculty and leadership. This lack of representation can leave students feeling they have nowhere to turn when they face personal or academic crises.

Evaluation Bias: Even when tribal students succeed academically, they often face biased evaluation. A tribal student recounted that peers assumed his achievements were only due to quota privileges, undermining his confidence. Faculty may unconsciously hold tribal scholars to higher standards, expecting more from them or attributing mistakes to “background.” While direct evidence is scant, international studies of underrepresented minorities show that stereotype threat and subtle bias can depress academic performance. In India, caste-based discrimination is socially sensitive and rarely studied openly, but interviews suggest it does occur among students and even examiners, creating a hidden hurdle for tribal academics.

Delayed Completion and Mental Health: The above factors contribute to low completion rates and extended PhD durations for tribal students. Many sit on committees or interface with external examiners who may lack awareness of their contexts. The cumulative effect is often stress, anxiety, and a sense of inadequacy. We lack comprehensive data on tribal PhD attrition, but institutional reports note that dropout and thesis delays are higher among disadvantaged scholars. Those who persevere without support often experience mental health strain, feeling they must “prove” themselves more than others. Without concerted intervention, tribal scholars who enter PhDs risk burning out.

In summary, tribal PhD students face all the usual rigors of doctoral study plus the extra burdens of marginalization. Empirical data from 2021–22 AISHE reinforce the outcome: among the mere 2.13 lakh total PhD enrolments in India, the ST share is vanishingly small, roughly one-tenth of their population share. The British Council notes that India’s GER has climbed to 28.4%, but only 1 in 200 students is pursuing research. If tribal youth are underrepresented even in that 0.5%, it means hardly any are reaching India’s knowledge-producing tier.

The AI/Knowledge Economy Imperative:

In the 21st-century economy, doctoral education is a national asset. India is making a concerted push to become an AI and tech powerhouse – the “AI for India 2030” plan projects up to \$500 billion impact by mid-decade. This vision depends critically on a strong R&D ecosystem: universities and labs must generate innovations in agriculture, health, urban planning, and more. Doctoral researchers are the drivers of that innovation.

An inclusive AI agenda demands diverse voices. As ET Edge Insights argues, AI is “accelerating India’s progress in research and

innovation” and strengthening the nation’s global research standing. But these gains will only be equitable if all social groups participate in research. Tribal communities face unique challenges (remote geographies, local knowledge systems) that could benefit from technological solutions. If tribal scholars are absent from research teams, AI-driven policies risk overlooking tribal perspectives – for example, in resource planning on forest lands or health outreach in Adivasi regions. Conversely, empowering tribal researchers can lead to more contextually appropriate applications of AI (e.g. local language NLP tools, sustainable agriculture tech for tribal farmers).

The WEF’s blueprint for India highlights that emerging technologies offer an “unparalleled opportunity” for inclusive growth. Yet realizing this potential requires building human capital across communities. As one commentator notes, with AI and digital tools “India is no longer merely catching up; it is shaping its own inclusive, responsible AI adoption model”. To live up to that ideal, India’s doctoral programs must nurture tribal talent, not lose it. This means not only admitting tribal PhD candidates but equipping them to contribute to high-end research. In a knowledge economy, leaving an 8% minority out of PhD training is economically inefficient and ethically fraught.

Recommendations:

Strengthen Culturally Responsive Pedagogy:

Universities should incorporate tribal histories, languages, and examples into curricula. Bridge courses (in English and math) can help new tribal graduate students adapt to college-level work. Departments can organize orientation programs and peer-mentoring circles specifically for SC/ST scholars. Having faculty sensitized to tribal issues – possibly by including tribal studies or

anthropology perspectives – can reduce alienation.

Expand Fellowships and Financial Support:

The government must scale up the National Fellowship for STs (NFST) far beyond the current ~750 awards. Merely rising tuition relief is not enough; fellowships should cover living expenses, and payment disbursement must be timely. The Ministry of Tribal Affairs and UGC should periodically review fellowship demand and increase slots annually to match rising enrolment. Special contingency grants or childcare support could help those with family responsibilities. Meanwhile, state universities can offer tuition waivers or travel grants for tribal PhD scholars, to lessen economic burdens.

Language and Infrastructure Support:

Universities could offer free academic English writing workshops and translation assistance for tribal researchers. Libraries should stock key texts in tribal languages where available (e.g. in anthropology, folklore). Improving hostel facilities and on-campus nutrition support for tribal students – as has been piloted in some states – can ease the transition to urban campuses. Digital connectivity (laptops, Internet) should be subsidized for tribal scholars from remote areas.

Mentoring and Role Models: Institutions could create mentorship programs pairing tribal PhD students with sympathetic faculty (not necessarily tribal) and senior students. Alumni networks of tribal scholars (where they exist) should be engaged to guide new entrants. Creating more pathways for tribal people to join academia – e.g. Tribal Research Fellow positions, incentives for ST scholars to pursue PhDs in high-demand fields – will build the pool of future mentors. Similarly, encouraging more tribal scholarship in STEM through outreach in tribal schools can gradually expand the talent pipeline.

Enforce Reservation and Accountability:

Government and accrediting bodies must hold

institutions accountable for filling reserved PhD seats and faculty positions. This could involve annual audits and penalties for non-compliance. Institutes should adopt transparent admission procedures, with reserved seats advertised widely in tribal areas. Data on SC/ST enrollment and faculty appointments should be published publicly each year. At the same time, outreach to tribal communities about reservation benefits and processes (admissions, scholarships, jobs) must be strengthened, to counteract misinformation and fear.

Integrate AI and Inclusivity: Finally, policies should link India's AI goals with education equity. For example, AI Centres of Excellence (one per region) could reserve fellowships for tribal students or pursue research on tribal development. As the ET Insights article emphasizes, building an “inclusive and globally competitive academic ecosystem” with AI requires “responsible usage” and equity. The AI for All initiative suggests that technology can democratize learning (e.g. AI language tools could help non-English students). Governments and NGOs should invest in such tools for tribal education. This synergistic approach – pairing tech upgrades with social justice – will ensure that tribal communities benefit from India's scientific growth rather than being left behind.

Conclusion:

Tribal scholars in India occupy a paradoxical space: policies guarantee their entry into universities, yet far too few reach the doctoral stage. Our analysis shows that “access without success” is at the heart of the problem. Even as overall enrolment of ST students has risen substantially, this cohort still underperforms in terms of persistence to PhD. Layered disadvantages – economic, linguistic, cultural, and institutional – conspire to limit tribal presence in research. The consequences extend beyond

equity: in a rapidly evolving AI-led economy, excluding tribal perspectives from advanced education perpetuates knowledge inequality and weakens India's innovation ecosystem.

Addressing this requires bold and targeted action. It means beyond quotas – creating an environment where tribal students can actually thrive in doctoral programs. This will involve collaboration across ministries (Education, Tribal Affairs, Electronics for AI literacy), institutions, and civil society. While India's higher education demographics have “flipped” in headline terms, true inclusion now hinges on ensuring the quality of tribal participation. By investing in the capabilities of tribal doctoral students – through scholarships, mentorship, and culturally attuned pedagogy – India can transform a constitutional promise of equality into a research-driven reality.

References:

1. Ministry of Education. (2023). *All India Survey on Higher Education (AISHE) 2021–22*. Government of India.
2. Ministry of Education. (2025). *Caste-based enrolment in Indian higher education: Insights from the All-India Survey on Higher Education (AISHE)*. Government of India.
3. Ministry of Science and Technology. (2020). *Research and development statistics 2019–20 (S&T indicators tables)*. Department of Science and Technology.
4. Confederation of Indian Industry, & Deloitte. (2024). *Annual Status of Higher Education of States and Union Territories in India (ASHE 2024)*.
5. Centre for Budget and Governance Accountability. (2023). *Budgeting for inclusion: Report cards on equitable access to higher education for Dalits and Adivasis*. New Delhi.

6. University Grants Commission. (2022). *Status of Scheduled Tribe students in science, technology, engineering and mathematics (STEM) at the level of higher education in India*. New Delhi.
7. PRS Legislative Research. (2023). *Reservation status in higher education enrolment: AISHE data analysis*. New Delhi.
8. The Wire. (2023). *Is the Union government doing enough to address the low percentage of ST teachers in universities?*
9. The Print. (2023). *India's higher education demographics have flipped: SC/ST/OBC students now majority in colleges, shows AISHE data*.
10. The Indian Express. (2022). *Why are SC, ST and OBC students not well represented in India's higher educational institutions?*
11. Indian Council of Social Science Research. (2019). *Scheduled Tribes in higher education: Problems and perspectives*. New Delhi.
12. Altbach, P. G. (2016). *Global perspectives on higher education*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
13. Amartya Sen. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
14. Martha C. Nussbaum. (2011). *Creating capabilities: The human development approach*. Harvard University Press.
15. Tilak, J. B. G. (2015). *How inclusive is higher education in India?* *Social Change*, 45(2), 185–223.
16. World Economic Forum. (2023). *AI for India: Inclusive technology and future workforce development*.
17. Ministry of Tribal Affairs. (2022). *National Fellowship for Scheduled Tribe Students (NFST): Programme guidelines*.
18. British Council. (2023). *India higher education report: Expanding access and quality*. London.
19. NITI Aayog. (2021). *Responsible AI for all: Strategy for India*. New Delhi.

Annexure:

Doctoral Pipeline Inequality:

Population share (ST): 8.6%

Higher education enrollment: 6.3%

Postgraduate participation: ~3%

Doctoral participation: <2%

This visually shows **pipeline exclusion**.

Opportunities and Challenges in Higher Education for Rural Area

Dr. Jadhav Varsharani S.

Associate Professor,

Shri Padmamani Jain Arts and Commerce College, Pabal, Tal.: - Shirur, Dist.: - Pune, Maharashtra.

Corresponding Author - Dr. Jadhav Varsharani S.

DOI - 10.5281/zenodo.19365426

Abstract:

Education is the play important role in growing socio – economic. Higher education generate empowerment in rural youth. Rual youth giving opportunities to develop himself, develop different type of skills, techniques. Higher education is power to transform rural youth in human capital. We think here only in rural area of state of the Maharashtra. State Maharashtra was given many educators, Philosopher's to nation. Maharashtra is progressive state in India. Higher education now rune New Education Policy (NEP 2020) in overall in Maharashtra state. Actually, working NEP 2020 in rural area. Now many rural areas education institutions and organisation give different opportunities and face challenges. Opportunities are students' available digital education, learn different skills, high quality education in accessible and affordable. But also face challenges is not available proper infrastructures, un skill and not qualified staff available, lack of knowledge of education in rural area etc. This research is study over all impact of higher education on rural area. Researcher find out some opportunities and challenges of higher education for rural area. This study aim is known and understand opportunities and challenges of higher education in rural area in Maharashtra.

Keywords: Higher Education, NEP 2020, Challenges, Opportunities, Development.

Introduction:

Education is the transmission of Skills and Knowledge and growth and development of human. Education is main factor effected to growing economic development of nation. Education divided in two types formal and informal. Formal education given in school, institute and colleges. Informal education from home, family, society etc. Education is a main pallor of development of nation. Formal education divide in different level Pre-primary, Primary, Secondary and Higher education. Formal education under the government guidelines. NEP 2020 is also formal education. This policy also run through guidelines of government.

Review of Literature:

The researcher uses the source for these research paper has been collected form the already published on these topics in online books, platform, website, periodicals government report etc.

Prashant Vijay sing Patil 2023 this article has find out the A framework that views students, parents, and communities as citizens with rights and the right to participate is necessary for the implement education.

Prof. Shamal S. Choudhary, DR. Archana Sanjay Desai August 2025 these research case study finds out the change the approach of education. Youth give the opportunities to get job and challenges in operating of NEP in rural area is big task.

Objective of the Study:

Main objective of this research is to study of knowing NEP 2020 and Opportunities and challenges of Higher education in rural area of Maharashtra. The aim of this study is to provide information in rural development with an overview of basic education in Higher education in rural areas, as well as what is being done to improve it and how they can help.

Following is main objective of this study.

1. To study the Education, Higher Education and NEP 2020 concept.
2. To study the challenges of higher education in rural area.
3. To study the opportunities of higher education in rural area.

Research Methodology:

This research basis on secondary data. This research is descriptive type. This research uses secondary data from various government websites, magazines, newspaper, research paper, journals, published data etc.

Study Area:

Higher education institutions and organisation in Maharashtra state. Maharashtra state is diverted in different district and villages. Geographically diversity in every rural area of Maharashtra state. Also, educationally development is not equally in all over Maharashtra.

Higher institutions in Maharashtra state are following

1. One Central University
2. Twenty-Three State University
3. Twenty-one Deemed Universities
4. IIT Bombay and TISS is premier institutes in Maharashtra state.

Higher education in rural are of Maharashtra expanded education, vocational and technical education through 23 universities and

colleges all over Maharashtra. The Maharashtra state run the programme of Unnat Maharashtra Abhiyan to connect rural colleges. NEP 2020 to give skill-based education, scholarship, digital education to different college students in all over sate. Higher education Sico-economic development of Maharashtra through generating employment skill in college students.

Opportunities of Higher education in Rural Area:

Higher education gives the skill-based education and generate job for college students. Higher education MU with different Industries and institutions. We explain the opportunities of higher education in rural area through the following point from all over the study of this research topic.

1.Skill Based Education: Rural area basic problem of students has not skill related to job.

Higher education provides different skill course through higher education. Also develop local skill through education.

2. Community Engagement: Higher education run different course and syllabus related to special related subject. Student also know, study, research the local problem of society and give the solution to society.

3. Improve Research Approach: Higher education develop the research approach in students through the field project related to students' special subject. Student understanding research concept.

4. Digital Knowledge: Higher education NEP 2020 give students digital knowledge and provide technical Skill through Syllabus. Students are fulfilling the technical and digital requirement of industries.

5. Update Teacher: Not only update student also teacher update knowledge of technical, research, project and digital. Teacher uses various tools in teaching.

6. Innovating Teaching and Learning: Higher education students and teachers give opportunities to developed the teaching and learning skill. Use different innovating teaching process for students understand.

7. Financial helps: Higher education give different type of scholarship through government, Ngo. And others proved rural students, female students. Financial support to students for gives higher education.

8. Involvements of Society and stakeholder's: Higher education involve different type of stakeholder's parents, management, students, teachers, government, society, etc. So, everyone involves the process of developing in higher education.

9. Reduce Drop out: Higher education aim is reducing the drop out percentage in higher education. So, government give different type financial scholarship to students. Relaxation in fees etc.

Challenges of Higher Education in Rural Area:

Higher education working different colleges and institutions. Every institutions not same. We are always explain different in Bharat and India. This same condition in Rural and Urban area. Rural areas are some basic problem so they face the challenges running higher education NEP 2020 policy. Through the researcher understand the some challenges of higher education in rural area are explaining through the following point.

1. Awareness: Rural areas students and stakeholder's not aim objective of higher education. Higher education policy not implemented as proper of the lack of awareness.

2. Unskilled Staff: Most of college and institutions staff was not different digital, technical skills. So, staff cannot transform skill perfect to students.

3. Unaided Colleges: There are 2976 private unaided colleges in Maharashtra as per the data 2021. Unaided colleges have capital, infrastructure, qualified staff etc problem face. They cannot properly follow guidelines of government.

4. Lack of training to staff: Government implement policy first and then they conduct the workshop and training session. Not clarity in syllabus, Evaluation, workload etc. in staff and government agencies till date.

5. Lack of Infrastructure: In rural area not basic infrastructure, Light, water, transport etc. Higher education policy not working in properly.

6. High-Cost investment: Higher Education NEP 2020 require computer lab etc. This facility not provide every institute in rural area.

7. Management not understand: Higher education policies and guidelines not understand local rural management understand.

So, we cannot properly follow higher education in rural area.

Conclusion:

Higher education is important role play growing economic development in rural area. NEP 2020 higher education MU with different Industries and NGOs. Higher education develop skill in student and provide employment to students. Its impact on rural areas develop leveling standard of local people and improve the economic development. Higher education provide many opportunities for rural area developing in Maharashtra. Also Face some problem lack of infrastructure, unskilled staff, capital, language, awareness etc. Without education not develop rural area also state and nation. Higher education implemented many policy to improve the percentage of education rural area. And reduce the drop out percentage in higher education.

NEP 2020 is give new approach to education. Subject, Project etc. confuse to teacher

and students. Evaluation pattern of student is very difficult to students and teachers. Higher education develop research approach in students and teachers.

References:

1. Prashant Vijaysing Patil Revisiting the Rural Education and Their Attainment Towards Societal Development: A Comparative Study of Maharashtra State. Jayasinghe et al. (Eds.): ICETBM 2023, AEBMR 242, pp. 304–308, 2023. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-162-3_27
2. Prof. Shamal S. Choudhary, DR. Archana Sanjay Desai Online & Print International, Peer Reviewed, Refereed & Indexed Monthly Journal www.rajimr.com
3. Baloj, D., Shantinath A. (2021a). Status of Higher Education in Rural Areas of India. International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT), 9(8), e497–e504. https://doi.org/https://ijcrt.org/papers/IJCRT_2108509.pdf
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Education>
5. <https://educationforallinindia.com/improving-education-in-rural-india>

उच्च शिक्षण आणि महिला

डॉ. भास्कर सोमनाथ आव्हाड

सहाय्यक प्राध्यापक

बी. वाय. के. (सिन्नर) कॉलेज ऑफ कॉमर्स, नाशिक

Corresponding Author - डॉ. भास्कर सोमनाथ आव्हाड

DOI - 10.5281/zenodo.19365472

सारांश:

आधुनिक काळात शाश्वत विकास ही जागतिक स्तरावर अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना म्हणून उदयास आली आहे. आर्थिक प्रगती, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय संतुलन यांचा समन्वय साधणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षण, विशेषतः उच्च शिक्षण, महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. उच्च शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव विकसित होते. महिलांचे उच्च शिक्षण हे शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक घटक मानले जाते. शिक्षित महिला केवळ स्वतःचा विकास साधत नाहीत, तर त्या कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीतही महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. महिलांचे शिक्षण वाढल्यास सामाजिक समानता प्रस्थापित होते, आर्थिक विकासाचा चालना मिळते आणि पुढील पिढीच्या शिक्षणावर सकारात्मक परिणाम होतो. तथापि, महिलांच्या उच्च शिक्षणास अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडचणींचा सामना करावा लागतो. या संशोधनपत्रामध्ये महिलांच्या उच्च शिक्षणाचे शाश्वत विकासातील महत्त्व स्पष्ट केले आहे तसेच महिलांच्या शिक्षणातील अडचणींचे विश्लेषण करून त्यावर उपाय सुचविण्यात आले आहेत.

मुख्य शब्द: उच्च शिक्षण, महिला, महिलांचे शिक्षण, शाश्वत विकास, आर्थिक प्रगती, सामाजिक न्याय.

प्रस्तावना:

शिक्षण हे समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रभावी साधन मानले जाते. उच्च शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये ज्ञान, कौशल्ये, विचारशक्ती आणि निर्णयक्षमता विकसित होते. त्यामुळे व्यक्ती समाजाच्या विकास प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग नोंदवू शकते. महिला ही समाजाची महत्त्वपूर्ण घटक आहे. महिलांचे शिक्षण हे केवळ वैयक्तिक विकासासाठी मर्यादित नसून ते कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षित महिला आपल्या कुटुंबाच्या आरोग्य, शिक्षण आणि आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात महिलांना उच्च शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे अत्यावश्यक झाले आहे. महिलांचे उच्च शिक्षण वाढल्यास सामाजिक समानता, आर्थिक प्रगती आणि पर्यावरणीय जागरूकता वाढते. त्यामुळे शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महिलांच्या उच्च शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले जाते.

शाश्वत विकासाची संकल्पना:

शाश्वत विकास ही संकल्पना 1987 मध्ये प्रकाशित झालेल्या **Brundtland Commission Report** मध्ये स्पष्ट करण्यात आली. या अहवालानुसार शाश्वत विकास

म्हणजे असा विकास जो वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करतो परंतु भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम करत नाही. शाश्वत विकासाचे तीन प्रमुख आधारस्तंभ पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. आर्थिक विकास
2. सामाजिक न्याय आणि समानता
3. पर्यावरण संरक्षण

या तिन्ही घटकांचा समतोल राखण्यासाठी शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. उच्च शिक्षणाद्वारे समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नवोपक्रम आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित होते.

उच्च शिक्षणाचे महत्त्व:

उच्च शिक्षण हे ज्ञाननिर्मिती आणि संशोधनाचे केंद्र मानले जाते. विद्यापीठे आणि महाविद्यालये समाजाच्या बौद्धिक विकासाला चालना देतात.

उच्च शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- ज्ञान आणि कौशल्य विकास
- संशोधन आणि नवोपक्रमाला प्रोत्साहन
- सामाजिक जागरूकता निर्माण करणे
- जबाबदार नागरिक तयार करणे

उच्च शिक्षणामुळे समाजातील विविध समस्या समजून घेऊन त्यावर उपाय शोधण्याची क्षमता विकसित होते.

महिलांचे उच्च शिक्षण:

महिलांचे उच्च शिक्षण म्हणजे माध्यमिक शिक्षणानंतर महिलांना दिले जाणारे पदवी, पदव्युत्तर आणि व्यावसायिक शिक्षण होय. महिलांच्या उच्च शिक्षणामुळे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक जीवनात सकारात्मक बदल घडतो.

महिलांच्या उच्च शिक्षणाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे आहे:

1. सामाजिक दर्जा उंचावतो
2. आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त होते
3. आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता वाढते
4. समाजातील लैंगिक समानता वाढते

महिलांच्या सक्षमीकरणात उच्च शिक्षणाची भूमिका:

- **सामाजिक सक्षमीकरण:** शिक्षित महिला सामाजिक रूढी आणि भेदभावविरुद्ध आवाज उठवू शकतात.
- **आर्थिक सक्षमीकरण:** उच्च शिक्षणामुळे महिलांना रोजगाराच्या अधिक संधी मिळतात आणि त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनतात.
- **राजकीय सहभाग:** शिक्षित महिला प्रशासन, राजकारण आणि सामाजिक क्षेत्रात नेतृत्वाची भूमिका निभावू शकतात.
- **आरोग्य आणि कुटुंब विकास:** शिक्षित महिला आरोग्य, पोषण आणि स्वच्छतेबाबत अधिक जागरूक असतात.

महिलांचे उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकास:

महिलांचे शिक्षण शाश्वत विकासाच्या विविध क्षेत्रांवर सकारात्मक परिणाम करते.

- गरिबी कमी करणे: शिक्षित महिलांना चांगल्या रोजगाराच्या संधी मिळतात.
- सामाजिक समानता: महिलांचे शिक्षण वाढल्यास लैंगिक समानता प्रस्थापित होते.
- पर्यावरण संरक्षण: शिक्षित महिला पर्यावरण संवर्धनासाठी अधिक जागरूक असतात.

शिक्षित आई आपल्या मुलांच्या शिक्षणाला अधिक प्रोत्साहन देते.

संशोधन उद्दिष्टे:

या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. उच्च शिक्षण आणि शाश्वत विकास यांचा संबंध समजून घेणे.
2. महिलांच्या उच्च शिक्षणाचे महत्त्व अभ्यासणे.
3. महिलांच्या शिक्षणाचा समाजाच्या विकासावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
4. महिलांच्या उच्च शिक्षणातील अडचणी ओळखणे.
5. महिलांच्या शिक्षणासाठी आवश्यक उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी प्रामुख्याने **द्वितीयक माहिती**

(**Secondary Data**) वापरण्यात आली आहे. माहितीचे

स्रोत पुढीलप्रमाणे आहेत:

- शैक्षणिक पुस्तके
- संशोधन लेख आणि जर्नल्स
- शासकीय अहवाल
- शैक्षणिक संकेतस्थळे
- आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल

या माहितीचे विश्लेषण करून महिलांच्या उच्च शिक्षणाचा शाश्वत विकासावर होणारा प्रभाव समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

महिलांच्या उच्च शिक्षणासमोरील अडचणी:

महिलांच्या शिक्षणात प्रगती झाली असली तरी काही अडचणी अजूनही आहेत.

- सामाजिक रूढी आणि परंपरा
- आर्थिक अडचणी
- ग्रामीण भागातील शैक्षणिक सुविधांचा अभाव
- लवकर विवाह
- सुरक्षेच्या समस्या

या अडचणी दूर करण्यासाठी समाज आणि शासन यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत.

उपाययोजना:

1. मुलींच्या शिक्षणाबाबत समाजात जनजागृती करणे.
2. महिलांसाठी शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक मदत वाढवणे.
3. ग्रामीण भागात शैक्षणिक सुविधा वाढवणे.
4. सुरक्षित आणि अनुकूल शैक्षणिक वातावरण निर्माण करणे.
5. महिलांच्या कौशल्य विकासाला प्रोत्साहन देणे.

निष्कर्ष:

उच्च शिक्षण हे शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी अत्यंत प्रभावी साधन आहे. महिलांचे उच्च शिक्षण समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाला चालना देते. शिक्षित महिला कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या प्रगतीत महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

म्हणूनच महिलांना उच्च शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे अत्यंत आवश्यक आहे. महिलांचे शिक्षण वाढल्यास समाज अधिक समतोल, प्रगत आणि शाश्वत बनू शकतो.

संदर्भ साहित्य सूची:

- १) ब्रुंटलैंड आयोग. (१९८७). आवर कॉमन फ्युचर (Our Common Future). ऑक्सफर्ड: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- २) भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (विविध वर्षे). शिक्षण विषयक अहवाल. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
- ३) भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. (२०२१). ऑल इंडिया सर्व्हे ऑन हायर एज्युकेशन (AISHE) अहवाल. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
- ४) एनसीईआरटी. (२०१९). एज्युकेशन अँड नॅशनल डेव्हलपमेंट. नवी दिल्ली: नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनिंग.
- ५) एनसीईआरटी. (विविध वर्षे). शैक्षणिक प्रकाशने. नवी दिल्ली: नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनिंग.
- ६) टिळक, जे. बी. जी. (२०१२). हायर एज्युकेशन इन इंडिया: इन सर्च ऑफ इक्वैलिटी, क्वालिटी अँड क्वांटिटी. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॉकस्वान.
- ७) टिळक, जे. बी. जी. (विविध वर्षे). भारतामधील उच्च शिक्षण. नवी दिल्ली: संबंधित प्रकाशन.
- ८) युनेस्को. (२०१५). एज्युकेशन फॉर सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट अहवाल. पॅरिस: युनेस्को.
- ९) युनायटेड नेशन्स. (२०१५). ट्रान्सफॉर्मिंग अवर वर्ल्ड: द २०३० अजेंडा फॉर सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट. न्यूयॉर्क: युनायटेड नेशन्स.
- १०) युनिव्हर्सिटी ग्रॅंट्स कमिशन. (२०२०). हायर एज्युकेशन इन इंडिया: इश्यूज, कन्सर्न्स अँड न्यू डायरेक्शन्स. नवी दिल्ली: यूजीसी.
- ११) वर्ल्ड बँक. (२०१८). वर्ल्ड डेव्हलपमेंट रिपोर्ट: लर्निंग टू रिअलाइज एज्युकेशन'स प्रॉमिस. वॉशिंग्टन डी.सी.: वर्ल्ड बँक.
- १२) वर्ल्ड बँक. (२०२०). ग्लोबल एज्युकेशन अँड विमेन्स एम्पावरमेंट रिपोर्ट. वॉशिंग्टन डी.सी.: वर्ल्ड बँक.
- १३) वर्ल्ड बँक. (विविध वर्षे). महिला शिक्षणावरील अहवाल. वॉशिंग्टन डी.सी.: वर्ल्ड बँक.
- १४) यूएन वूमेन. (२०१९). प्रोग्रेस ऑफ द वर्ल्ड्स वूमेन. न्यूयॉर्क: युनायटेड नेशन्स वूमेन.

Inclusive Education for Sustainable Development: A Critical Analysis of NEP 2020

Kalpna Rajesh Kanke¹ & Balasaheb Namdev Survase²

^{1,2}Assistant Professor,

Department of Political Science, Fergusson College (Autonomous), Pune

Corresponding Author - Kalpna Rajesh Kanke

DOI - 10.5281/zenodo.19365535

Abstract:

India's National Education Policy 2020 promises transformative reform toward inclusive, equitable education aligned with Sustainable Development Goal 4. This article critically examines the policy's framework through six intersecting dimensions: caste-based exclusion, gender and transgender recognition, the 6% GDP financing commitment, multilingualism, the digital divide, and privatization. Drawing on recognition theory and critical pedagogy, the analysis reveals that while NEP 2020 expansively identifies marginalized groups and proposes access-oriented interventions, it remains tethered to a participation framework that leaves deeper structures of exclusion untouched. Critical omissions between the draft and final policy—particularly the dilution of provisions against commercialized private institutions and the reduction of expenditure commitments—reveal political compromises that constrain transformative potential. The policy successfully diagnoses symptoms of exclusion but fails to engage with how educational institutions themselves produce and reproduce marginalization through curricula, pedagogies, and institutional cultures. Sustainable development requires not merely integrating marginalized students into existing structures but fundamentally transforming those structures. This article argues that without confronting these deeper dimensions, NEP 2020's alignment with sustainable development remains partial, and its implementation risks reproducing the inequalities it seeks to overcome.

Keywords: National Education Policy 2020, Inclusive Education, Sustainable Development, National Education Policy 2020, Kasturirangan Committee, Multidisciplinary, Public Investment, Caste discrimination, Gender equality, Transgender recognition, Intersectionality, Multilingualism, Digital Divide, Educational Privatization, Socio- Economically Disadvantaged Groups (SEDGs), Political Economy, Union Budget, Exclusion, Sensitization, Epistemological, Equity etc.

Introduction:

The intersection of inclusive education and sustainable development represents a critical frontier in contemporary educational discourse, particularly as nations strive to achieve the United Nations Sustainable Development Goal 4. India's National Education Policy 2020, unveiled thirty-four years after the previous policy of 1986, arrives at a pivotal moment in the nation's developmental trajectory. Drawing upon the recommendations of the Kasturirangan Committee and building upon the legacy of

earlier commissions—from Radhakrishnan to Kothari—the policy promises transformative reforms across the entire education system. This article critically examines how NEP 2020 conceptualizes inclusive education as a vehicle for sustainable development, analysing its framework against ground realities, implementation challenges, and the critical omissions between its draft and final versions.

Historical Context and Policy Evolution:

The genealogy of Indian education policy reveals a consistent concern with using education as an instrument of national development. The Radhakrishnan Commission (1948-49) spelt out the objectives of university education in detail; the Mudaliyar Commission (1952-53) shaped secondary education; and the Kothari Commission (1964-66) laid the groundwork for the first National Education Policy in 1968, which emphasized science and technology. The 1986 policy and its 1992 update integrated new domains, while the National Curriculum Framework of 2005 outlined the broader framework for school education.

NEP 2020 emerged from a lengthy consultative process initiated in 2016 under the chairmanship of T.S.R. Subramaniam, with the final draft prepared by the Kasturirangan Committee in May 2019. The 66-page final policy represents a slimmed-down version of a more voluminous draft, and critical examination reveals significant dilutions between the draft proposals and the final approved version—dilutions with profound implications for inclusive and sustainable education.

The Policy's Transformative Vision:

NEP 2020's vision of education extends beyond cognitive development to encompass character building, ethical reasoning, and the cultivation of what it terms "21st century skills." The policy's restructuring of school education into a 5+3+3+4 design, incorporating early childhood care and education, reflects growing recognition that foundational learning begins well before formal schooling. The introduction of vocational education at the upper primary level, the promise of breakfast in school meal programmes, and the adoption of school complexes as governance units represent substantive innovations.

In higher education, the policy proposes a multidisciplinary system offering students choices across disciplines, integrated undergraduate-postgraduate programmes, a four-year undergraduate degree, and the creation of a single regulatory body—the Higher Education Commission of India. The target of increasing gross enrolment ratio to 50% by 2035, the emphasis on liberal arts and humanities, and the commitment to increasing public investment to 6% of GDP collectively articulate an ambitious vision of education's role in national development.

The Dilution Problem: What was lost between Draft and Policy?

Critical analysis reveals significant gaps between the Kasturirangan Committee's draft and the final policy. Most notably, the draft's emphatic statement that "all commercially oriented private institutions will be closed" is conspicuously absent in the final version. Instead, the policy offers a "light but tight" regulatory approach mandating public self-disclosure of finances—a weaker mechanism that every policymaker and administrator recognizes as inadequate to address the systemic problems of educational commercialization in India.

The draft's promise to double public expenditure on education to 20% of total government expenditure (from 10%) has been reduced to a reaffirmation of the 6% of GDP target—a commitment first made in 1968 and never fulfilled. Current public expenditure hovers around 4.4% of GDP, and recent budgets show only marginal increases that barely keep pace with inflation and expansion requirements. The gap between promise and reality reveals fundamental constraints in India's political economy of education financing.

The Political Economy of Educational Investment:

States bear approximately 85% of education expenditure, yet their fiscal capacity varies enormously. Poorer states with higher proportions of marginalized populations—precisely those requiring greater investment—have the least fiscal space to increase spending. The central government's stagnant tax-to-GDP ratio limits its capacity for compensatory transfers. Achieving 6% requires not merely political will but fundamental restructuring of fiscal federalism—a restructuring the policy's financing framework does not adequately address.

The Union Budget presented after NEP's announcement raised a central question: if now is not the time to move toward the 6% GDP target, then when? With an 8.4% growth in education allocation that falls short of meeting the target, and inflation eroding real increases, the policy's financing commitments remain aspirational rather than operational.

Caste, Recognition and Historical Specificity:

The policy's approach to caste demonstrates both awareness and limitation. It identifies Scheduled Castes, Scheduled Tribes, and Other Backward Classes among Socio-Economically Disadvantaged Groups requiring targeted interventions—scholarships, hostels, bridge courses, and recruitment of teachers from these communities. Data from U-DISE 2016-17 cited in the policy reveals stark drop-offs: Scheduled Caste enrollment falls from 19.6% at primary level to 17.3% at higher secondary; for Scheduled Tribes, the decline is from 10.6% to 6.8%; for children with disabilities, from 1.1% to 0.25%.

Yet the policy's treatment of caste lacks historical specificity. By categorizing caste communities within the broader SEDG framework alongside other marginalized groups,

it risks flattening the distinct structural mechanisms through which caste operates. Caste-based exclusion is not merely one form of disadvantage among many but a total social fact that organizes access to resources, shapes institutional cultures, and reproduces itself through education. The policy's emphasis on "sensitization" assumes prejudice rather than structural inequality is the primary obstacle—a psychological framing that diverts attention from material and institutional mechanisms of caste reproduction.

The draft's attention to tribal communities—proposing bilingual education, incorporation of tribal knowledge traditions, recruitment of teachers from these communities—represents genuine progress. However, the policy remains silent on Dalit knowledge systems and the specific epistemological contributions of anti-caste movements. This differential recognition—acknowledging tribal knowledge while ignoring Dalit intellectual traditions—reproduces hierarchies the policy ostensibly seeks to overcome.

Gender, Transgender Recognition, and Intersectionality:

NEP 2020 demonstrates significant attention to gender equality, proposing a Gender-Inclusion Fund, targeted scholarships for girls, and measures addressing barriers to female education. The policy notes that according to AISHE 2018-19, female GER slightly exceeds male GER, yet the share of female students remains "extremely low in institutions of national importance and particularly low in technical education."

The explicit inclusion of transgender individuals among SEDGs marks important progress, reflecting broader legal developments including the NALSA judgment and Transgender Persons Act. However, the mechanisms

proposed—scholarships, infrastructure, sensitization—focus on access rather than institutional transformation. Transgender students face not merely access barriers but fundamental misrecognition within educational structures designed around binary gender assumptions. Administrative systems requiring binary classification, facilities organized around gender segregation, curricula presuming cisgender experience—none of these are addressed.

The policy's gender framework lacks intersectional analysis. While acknowledging that "women cut across all underrepresented groups," it does not develop this insight systematically. A Dalit girl, a Muslim girl, a transgender student from a rural community face distinct constellations of exclusion that cannot be addressed through single-axis interventions. This gap between recognition and transformation limits the policy's capacity to address compounded marginalization.

Multilingualism as Inclusion, Language as Barrier:

The policy's language provisions constitute one of its most potentially transformative dimensions. Mandating mother-tongue instruction "wherever possible" until at least Grade 5, and preferably Grade 8, NEP 2020 draws on robust research demonstrating that children learn most effectively in familiar languages. The three-language formula, Sanskrit as optional at all levels, classical languages in grades 6-8, and the proposed National Institute for Pali, Persian and Prakrit collectively articulate a comprehensive vision of linguistic diversity.

Yet implementation confronts formidable obstacles. Census 2011 data reveals that over 70% of villages have populations below 2,000, accounting for 42% of the rural population. Small villages with populations under 500 constitute 37.5%, and those up to 1,000 another 22%. With

41% of schools being small-sized, closing them—as some efficiency arguments suggest—would deprive at least 60% of villages of primary education. These are precisely the locations—hilly, forested, arid, poorly connected—where linguistic minorities often reside.

The policy's multilingual vision founders on these practical realities. Producing educational materials in dozens of languages, training teachers proficient in these languages, and ensuring consistent implementation across diverse contexts requires institutional capacity that currently does not exist. The anti-Hindi protests in southern states underscore that linguistic identity remains a significant form of recognition; the policy's framework must navigate these political sensitivities while advancing multilingual education.

Technology: Promise and Paradox:

The policy's embrace of digital technology reflects both opportunity and risk. The proposed National Educational Technology Forum, expanded use of DIKSHA and SWAYAM platforms, and development of virtual labs envision technology as democratizing access. President Kovind's observation that online education can help reach the 50% GER target by 2035—particularly for female students, those without physical access, and international students—reflects this technological optimism.

Yet the digital divide persists. Only 15% of rural households have internet access; female internet usage is approximately half that of males. The policy's reliance on "pilot studies" to evaluate online education acknowledges uncertainty but may prove inadequate given the pace of technological change and commercial ed-tech expansion during COVID-19. Institutions that treat implementation as compliance—adopting digital platforms without infrastructure, new

curricula without training—produce fragmented reforms and uneven outcomes.

Privatization: The Unresolved Tension:

The dilution of language on commercialization represents the policy's most significant retreat from transformative potential. The draft's emphatic commitment to closing commercially-oriented private institutions acknowledged what every policymaker recognizes: private education in India has serious problems of exploitation, segregation, and quality compromise. The final policy's reliance on "light but tight" regulation and public disclosure assumes information and oversight can ensure quality—an assumption belied by international experience.

The policy's ambivalence reflects broader contradictions in Indian education between market-oriented reforms and equity commitments. The rapid growth of private education—enrolling approximately 50% of students at school level—has occurred alongside chronic underinvestment in public institutions. The regulatory framework's distinction between "philanthropic" and "commercial" private participation becomes increasingly blurred in practice.

Implementation: The Critical Challenge:

More than five years after NEP 2020's unveiling, implementation reveals the gap between policy vision and ground reality. Where support systems are weak, reforms fragment: new curricula without teacher training, digital platforms without infrastructure, assessment reforms without workload rationalization. Institutions that treat implementation as compliance struggle to effect meaningful change, producing uneven outcomes across India's higher education landscape.

The policy's success depends less on the ambition of its ideas and more on the strength of

its execution. The 5+3+3+4 structure, the 50% GER target by 2035, the 6% GDP commitment—all require implementation mechanisms that the policy outlines but whose realization remains uncertain. Teachers expected to transform pedagogical approaches while balancing administrative demands; institutions pressured to modernize curricula while facing capacity constraints; regions with historical disadvantages struggling to catch up—these tensions define the implementation challenge.

Conclusion: From Inclusion to Transformation:

NEP 2020's vision of inclusive education for sustainable development represents genuine progress in educational thinking. Its holistic framework, recognition of multiple marginalizations, and emphasis on foundational learning align with global best practices. Yet transformative potential requires confronting deeper structural questions that the policy framework addresses inadequately.

The dilution of commercialization language, the reduction of expenditure commitments, the gaps in addressing linguistic minorities and migrant communities, the silence on Dalit knowledge systems—these omissions reveal the political compromises shaping the final policy. Sustainable development through education requires not merely integrating marginalized students into existing structures but transforming those structures. It requires addressing the political economy of educational financing, not merely reiterating expenditure targets. It requires recognizing that educational transformation cannot be separated from broader struggles for social justice.

The children in India's small, remote villages—the 60% who would lose their primary schools if efficiency arguments prevailed—deserve education that recognizes their linguistic

identities, respects their cultural traditions, and provides genuine pathways to opportunity. The Dalit students facing caste discrimination in classrooms, the transgender students navigating binary institutional structures, the girls excluded from technical education—all require not merely access but recognition, not merely instruction but empowerment, not merely education but liberation. Whether NEP 2020 advances or constrains this deeper transformation will depend not on its provisions but on the political struggles through which it is implemented.

References:

1. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Human Resource Development.
2. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations General Assembly.
3. Radhakrishnan Commission. (1949). Report of the University Education Commission. Government of India.
4. Kothari Commission. (1966). *Report of the Education Commission (1964-66): Education and National Development*. Ministry of Education.
5. Government of India. (1986). National Policy on Education 1986. Ministry of Human Resource Development.
6. National Council of Educational Research and Training. (2005). National Curriculum Framework 2005. NCERT.
7. Government of India. (2011). Census of India 2011. Office of the Registrar General and Census Commissioner.
8. Ambedkar, B.R. (2014). Annihilation of Caste: The Annotated Critical Edition. Navayana.
9. Government of India. (2009). The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009. Ministry of Law and Justice.
10. Government of India. (2016). The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016. Ministry of Law and Justice.
11. Government of India. (2019). The Transgender Persons (Protection of Rights) Act, 2019. Ministry of Law and Justice.

उच्च शिक्षणातील कौशल्याधारित व रोजगाराभिमुख शिक्षणाचे शाश्वत विकासातील योगदान :

नाशिक जिल्ह्याच्या संदर्भातील एक अभ्यास

सचिन नंदराम औरंगे¹, डॉ. शेलार बालू अंबादास²

¹संशोधक

²मार्गदर्शक

KRT Arts, BH Commerce and AM Science (K.T.H.M.) College, Nashik

Savitribai Phule Pune University

Corresponding Author - सचिन नंदराम औरंगे

DOI - 10.5281/zenodo.19365600

Abstract:

उच्च शिक्षण हे समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन मानले जाते. आधुनिक काळात तंत्रज्ञान, उद्योग आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये वेगाने बदल होत असल्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेमध्येही बदल घडून येत आहेत. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीमध्ये मुख्यत्वे सैद्धांतिक ज्ञानावर भर दिला जात होता; परंतु आजच्या परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान देणे पुरेसे राहिलेले नाही. विद्यार्थ्यांना रोजगारक्षम बनवण्यासाठी कौशल्याधारित आणि रोजगाराभिमुख शिक्षणाची आवश्यकता वाढत आहे.

कौशल्याधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक ज्ञान, तांत्रिक कौशल्ये आणि समस्या सोडवण्याची क्षमता विकसित करण्यास मदत करते. रोजगाराभिमुख शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना उद्योग क्षेत्रातील गरजांनुसार प्रशिक्षण मिळते आणि त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासावर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

भारतामध्ये युवकांच्या कौशल्य विकासासाठी विविध सरकारी योजना राबविल्या जात आहेत. उदाहरणार्थ Skill India आणि Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana या उपक्रमांद्वारे युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या योजनांचा उद्देश युवकांना रोजगारक्षम बनवणे आणि उद्योग क्षेत्रासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करणे हा आहे.

या संशोधनाचा उद्देश उच्च शिक्षणामध्ये कौशल्याधारित व रोजगाराभिमुख शिक्षणाचे महत्त्व अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासासाठी विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावलीद्वारे प्राथमिक माहिती संकलित करण्यात आली. या माहितीच्या आधारे विद्यार्थ्यांची जागरूकता, कौशल्य विकासाची आवश्यकता आणि रोजगाराच्या संधी यांचे विश्लेषण करण्यात आले.

संशोधनाच्या निष्कर्षानुसार बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना कौशल्याधारित शिक्षणाची गरज वाटते. तसेच रोजगाराभिमुख अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांच्या करिअर विकासासाठी उपयुक्त ठरतात. त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांनी अभ्यासक्रमामध्ये कौशल्य विकास, उद्योग सहकार्य आणि व्यावहारिक प्रशिक्षण यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता वाढू शकते आणि शाश्वत विकासाला चालना मिळू शकते.

Keywords: उच्च शिक्षण, कौशल्य विकास, रोजगाराभिमुख शिक्षण, शाश्वत विकास, कौशल्याधारित शिक्षण.

प्रस्तावना (Introduction):

उच्च शिक्षण हे कोणत्याही देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या ज्ञानामध्ये वाढ होते, विचार करण्याची क्षमता विकसित होते आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेले कुशल व सक्षम मनुष्यबळ तयार होते. आजच्या आधुनिक आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगामध्ये शिक्षण प्रणालीमध्ये अनेक बदल होत आहेत. उद्योग, व्यापार आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रामध्ये होत असलेल्या जलदगती बदलांमुळे शिक्षण संस्थांवरही नवीन जबाबदाऱ्या येत आहेत.

पूर्वीच्या काळात शिक्षणामध्ये मुख्यत्वे सैद्धांतिक ज्ञानावर भर दिला जात होता. विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे ज्ञान दिले जात होते; परंतु त्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनात किंवा उद्योग क्षेत्रात कितपत उपयोग होतो यावर तुलनेने कमी लक्ष दिले जात होते. सध्याच्या काळात मात्र परिस्थिती बदललेली आहे. आजच्या रोजगार बाजारात केवळ पदवी किंवा शैक्षणिक पात्रता पुरेशी ठरत नाही. विद्यार्थ्यांकडे व्यावहारिक कौशल्ये, तांत्रिक ज्ञान, समस्या सोडवण्याची क्षमता आणि नवकल्पनांची दृष्टी असणे आवश्यक झाले आहे.

या पार्श्वभूमीवर कौशल्याधारित आणि रोजगाराभिमुख शिक्षणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कौशल्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारची व्यावहारिक कौशल्ये आत्मसात करता येतात. अशा प्रकारच्या शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना उद्योग क्षेत्रातील प्रत्यक्ष कामकाज समजण्यास मदत होते. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास वाढतो आणि ते रोजगारासाठी अधिक सक्षम बनतात. रोजगाराभिमुख शिक्षण विद्यार्थ्यांना

त्यांच्या शिक्षणाशी संबंधित क्षेत्रांमध्ये करिअर करण्यासाठी आवश्यक मार्गदर्शन आणि प्रशिक्षण प्रदान करते.

भारतामध्ये युवकांच्या कौशल्य विकासासाठी विविध योजना आणि उपक्रम राबवले जात आहेत. उदाहरणार्थ Skill India आणि Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana या योजनांचा उद्देश युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण देऊन त्यांना रोजगारक्षम बनवणे हा आहे. अशा योजनांमुळे शिक्षण प्रणाली आणि उद्योग क्षेत्र यांच्यातील दरी कमी करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने उच्च शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षणामुळे केवळ व्यक्तीचा विकास होत नाही तर समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीलाही चालना मिळते. जर शिक्षण प्रणालीमध्ये कौशल्य विकास आणि रोजगाराभिमुखता यांना प्राधान्य दिले गेले, तर विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या संधी वाढतील आणि देशाच्या आर्थिक विकासालाही मदत होईल.

म्हणूनच उच्च शिक्षण संस्थांनी विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान न देता व्यावहारिक कौशल्ये, तांत्रिक प्रशिक्षण आणि उद्योगाशी संबंधित अनुभव देणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारचे शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयुक्त ठरते आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

संशोधन विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी विविध संशोधकांनी केलेल्या अभ्यासांचा आढावा घेणे आवश्यक असते.

- कोठारी (2004) यांच्या मते संशोधन प्रक्रियेमध्ये पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा अभ्यास केल्यामुळे संशोधन विषयाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी स्पष्ट होते.
- शर्मा (2015) यांच्या अभ्यासानुसार कौशल्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या रोजगारक्षमतेमध्ये वाढ होते.
- गुप्ता (2018) यांच्या संशोधनानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कौशल्य विकास कार्यक्रमांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांचे व्यावहारिक ज्ञान वाढते.
- पाटील (2020) यांच्या अभ्यासानुसार शाश्वत विकासासाठी शिक्षण क्षेत्रामध्ये कौशल्य विकासावर भर देणे आवश्यक आहे.

संशोधन समस्या (Research Problem):

उच्च शिक्षण प्राप्त केलेल्या अनेक विद्यार्थ्यांना रोजगार मिळण्यात अडचणी येतात. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीमध्ये व्यावहारिक कौशल्यांवर कमी भर दिला जात असल्यामुळे उद्योग क्षेत्राच्या गरजेनुसार विद्यार्थी तयार होत नाहीत. त्यामुळे उच्च शिक्षणामध्ये कौशल्याधारित आणि रोजगाराभिमुख शिक्षणाची आवश्यकता किती आहे आणि ते शाश्वत विकासासाठी कसे उपयुक्त ठरू शकते याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे नाशिक जिल्ह्यातील युवकांच्या उद्योजकतेविषयी असलेल्या दृष्टिकोनांचा अभ्यास करणे होय. या मुख्य उद्दिष्टास पूरक म्हणून खालील उपउद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

1. युवकांची उद्योजकतेविषयीची जागरूकता अभ्यासणे.

2. युवक व्यवसाय सुरू करण्याबाबत किती सकारात्मक आहेत हे जाणून घेणे.
3. युवकांना उद्योजकतेसमोरील अडचणी कोणत्या आहेत हे ओळखणे.
4. सरकारी योजनांविषयी युवकांची माहिती कितपत आहे हे तपासणे.
5. युवकांना उद्योजकतेसाठी कोणत्या प्रकारच्या संधी उपलब्ध आहेत याचा अभ्यास करणे.

माहितीचे स्रोत (Sources of Data):

या संशोधनासाठी प्राथमिक माहिती (Primary Data) आणि दुय्यम माहिती (Secondary Data) या दोन्ही प्रकारच्या स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्राथमिक माहिती:

प्राथमिक माहिती ही थेट प्रतिसादकर्त्यांकडून गोळा करण्यात आली आहे. यासाठी प्रश्नावली (Questionnaire Method) या पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. नाशिक जिल्ह्यातील युवकांना प्रश्नावली देऊन त्यांच्या उद्योजकतेविषयीच्या मतांची माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

प्रश्नावलीमध्ये युवकांचे वय, शिक्षण, व्यवसायाची आवड, आर्थिक साधनांची उपलब्धता, सरकारी योजनांविषयी माहिती, उद्योजकतेसमोरील अडचणी इत्यादी विषयांवर आधारित प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे.

दुय्यम माहिती:

दुय्यम माहिती विविध प्रकाशित व अप्रकाशित स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली आहे. या माहितीच्या आधारे संशोधन विषयाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करण्यात आली आहे.

दुय्यम माहितीचे मुख्य स्रोत पुढीलप्रमाणे आहेत:

- संशोधन पुस्तके

- संशोधन जर्नल्स
- सरकारी अहवाल
- संशोधन प्रबंध
- इंटरनेटवरील विविध संकेतस्थळे

नमुना निवड पद्धती (Sampling Method):

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. नाशिक जिल्ह्यातील युवकांची माहिती गोळा करण्यासाठी सुविधाजन्य नमुना निवड पद्धती (Convenience Sampling Method) वापरण्यात आली आहे.

या संशोधनासाठी एकूण 100 युवकांचा नमुना निवडण्यात आला आहे. या युवकांमध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थी, पदवीधर, बेरोजगार युवक तसेच व्यवसाय सुरू करण्याची इच्छा असलेले युवक यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

खालील तक्त्यामध्ये नमुन्याचे वर्गीकरण दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता 1: नमुना प्रतिसादकर्त्यांचे वर्गीकरण

क्रमांक	प्रतिसादकर्त्यांचा प्रकार	संख्या	टक्केवारी
1	महाविद्यालयीन विद्यार्थी	40	40%
2	पदवीधर युवक	25	25%
3	बेरोजगार युवक	20	20%
4	व्यवसाय करण्याची इच्छा असलेले युवक	15	15%
एकूण		100	100%

तक्त्याचे स्पष्टीकरण:

वरील तक्त्यामध्ये संशोधनासाठी निवडलेल्या युवकांचे वर्गीकरण दर्शविण्यात आले आहे. या अभ्यासासाठी एकूण 100 युवकांची निवड करण्यात आली

आहे. त्यापैकी 40 टक्के प्रतिसादकर्ते महाविद्यालयीन विद्यार्थी आहेत. यावरून असे दिसून येते की शिक्षण घेत असतानाच अनेक विद्यार्थी उद्योजकतेबद्दल विचार करू लागले आहेत.

25 टक्के प्रतिसादकर्ते पदवीधर युवक आहेत. या युवकांमध्ये नोकरीसह स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याची इच्छा देखील आढळून येते. तसेच 20 टक्के प्रतिसादकर्ते बेरोजगार युवक आहेत. या युवकांसाठी उद्योजकता हा रोजगाराचा एक महत्त्वाचा पर्याय ठरू शकतो.

उर्वरित 15 टक्के युवक असे आहेत की जे प्रत्यक्ष व्यवसाय सुरू करण्याची इच्छा बाळगतात. त्यामुळे या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की नाशिक जिल्ह्यातील युवकांमध्ये उद्योजकतेबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होत आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा (Limitations of the Study):

प्रत्येक संशोधन कार्याला काही मर्यादा असतात. प्रस्तुत संशोधनाच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. हे संशोधन फक्त नाशिक जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे.
2. संशोधनासाठी निवडलेला नमुना मर्यादित आहे.
3. काही प्रतिसादकर्त्यांनी दिलेली उत्तरे वैयक्तिक मतांवर आधारित असू शकतात.
4. वेळ आणि साधनांच्या मर्यादेमुळे संशोधनाचा विस्तार मर्यादित ठेवावा लागला आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

या संशोधन अभ्यासामधून उच्च शिक्षणातील कौशल्याधारित व रोजगाराभिमुख शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्टपणे दिसून येते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये शिक्षण प्रणालीमध्ये मोठ्या

प्रमाणावर बदल होत आहेत. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीमध्ये मुख्यत्वे सैद्धांतिक ज्ञानावर भर दिला जात होता; परंतु सध्याच्या परिस्थितीत विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान देणे पुरेसे राहिलेले नाही. विद्यार्थ्यांना उद्योग क्षेत्राच्या गरजेनुसार तयार करण्यासाठी त्यांच्यामध्ये विविध प्रकारची व्यावहारिक कौशल्ये विकसित करणे आवश्यक झाले आहे.

या संशोधनाच्या निष्कर्षानुसार बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना कौशल्याधारित शिक्षणाचे महत्त्व पटले आहे. विद्यार्थ्यांच्या मते अशा प्रकारचे शिक्षण त्यांच्या रोजगारक्षमतेत वाढ करण्यास मदत करते. कौशल्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष काम करण्याचा अनुभव मिळतो आणि उद्योग क्षेत्रात काम करण्यासाठी आवश्यक असलेली क्षमता विकसित होते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्यांच्या करिअर विकासाला चालना मिळते.

याशिवाय रोजगाराभिमुख शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्यास मदत होते. आजच्या काळात उद्योग क्षेत्राला प्रशिक्षित आणि कुशल मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. उच्च शिक्षण

संस्थांनी उद्योग क्षेत्राच्या गरजेनुसार अभ्यासक्रम तयार केल्यास विद्यार्थ्यांना रोजगार मिळण्याची शक्यता अधिक वाढते. त्यामुळे शिक्षण संस्थांनी अभ्यासक्रमामध्ये व्यावहारिक प्रशिक्षण, इंटर्नशिप, कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि उद्योजकता विकास यांचा समावेश करणे आवश्यक आहे.

सूचना:

1. महाविद्यालयांमध्ये कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करावेत.
2. उद्योग व शिक्षण संस्थांमध्ये सहकार्य वाढवावे.
3. विद्यार्थ्यांना इंटर्नशिप आणि व्यावहारिक प्रशिक्षण देण्यात यावे.

संदर्भ सूची:

1. उच्च शिक्षण व कौशल्य विकास – डॉ. आर. के. शर्मा
2. शिक्षण व्यवस्थापन – डॉ. पी. के. गुप्ता
3. विविध संशोधन जर्नल्स व ऑनलाइन स्रोत

मुस्लीम समाज आणि शिक्षण

मो. अली निजामोद्दीन माळेगावकर

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, आबेदा इनामदार सिनीअर कॉलेज, पुणे.

Corresponding Author - मो. अली निजामोद्दीन माळेगावकर

DOI - 10.5281/zenodo.19365646

Abstract:

भारतातील मुस्लीम प्रश्नांचे राजकीयकरण झालेले दिसते. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या सात दशकांत मुस्लीम समाजाचा विकास, प्रतिनिधित्व आणि राजकीय स्थान यांवर व्यापक चर्चा झाली आहे. सामाजिक आर्थिक आणि शैक्षणिक मागासलेपणा हे प्रश्न केवळ कल्याणकारी न राहता सत्ताकारण व धोरणनिर्मितीशी जोडले गेले. आजही भारतीय मुस्लीम समाजात असुरक्षितता, वंचितता आणि विकासातील अंतर अनुभवास येते. समस्यांचे मूळ धार्मिक-राजकीय नसून सामाजिक आर्थिक आणि शैक्षणिक असल्याचे अधोरेखित होते. प्रतीकात्मक अल्पसंख्याक राजकारणाऐवजी शिक्षण, रोजगार, सामाजिक न्याय आणि राजकीय सहभागावर भर दिले पाहिजे.

Keywords: मुस्लीम, अल्पसंख्याक, शैक्षणिक, बेरोजगारी, मागासलेपणा.

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्योत्तर काळात मुस्लीम मुस्लीम समाजात विविध अस्मितांचा अविष्कार झालेला दिसतो. उर्दू भाषा, इस्लामी संस्कृती, अलिगढ विद्यापीठाचे अल्पसंख्याक स्वरूप, धार्मिक शिक्षण, मुस्लीम साहित्य, जमातवादी राजकारण, मुस्लीम आरक्षण, मुस्लीम व्यक्तिगत (पर्सनल) कायद्याचे संरक्षण, वक्फ बोर्डचे संरक्षण, हिजाब, एकसंघ व एकजिनसी मुस्लीम समुदाय असे अनेक मुद्दे मुस्लीम अस्मितांचे जडणघडण कारणीभूत ठरले आहेत.

मुस्लीम अस्मितेची बांधणी आतापर्यंत संकुचित सैद्धांतिक तत्वांवर भाकीत केली गेली आहे. जी मुस्लिमांना इतरांपासून मूलभूतपणे वेगळे करते. १९९० च्या दशकात सांप्रदायिक राजकारणामुळे भारतीय मुस्लिमांच्या अल्पसंख्याक स्थितीबद्दल अधिक चिंता निर्माण केल्या. भारतीय मुस्लिमांच्या बचावात्मक रणनीतीमुळे अनेकदा अल्पसंख्याकांच्या अस्मितेचे आणि अल्पसंख्याकांचे प्रश्न

सांप्रदायिक समस्यांशी जोडलेले दिसतात. एकूणच, भारतीय मुस्लीम समाज भाषा, प्रदेश, संस्कृती व जातीय विविधतेने घडलेला आहे. शैक्षणिक मागासलेपणा, आर्थिक अस्थिरता आणि सामाजिक बहिष्कार यामुळे विकासातील अंतर टिकून आहे. त्यामुळे मुस्लीम प्रश्न केवळ अस्मितेचा मुद्दा नसून सामाजिक न्याय, समावेशक विकास आणि शैक्षणिक संधीशी निगडित संरचनात्मक प्रश्न म्हणून समजणे आवश्यक ठरते.

मुस्लिमांची शैक्षणिक स्थिती:

२०११ च्या जनगणनेनुसार धार्मिक समुदायांच्या शैक्षणिक स्तरावर आधारित आकडेवारीत असे दिसून आले आहे की, भारतातील ४२.७% मुस्लिम निरक्षर आहेत. देशातील कोणत्याही एका धार्मिक समुदायासाठी हा सर्वोच्च निरक्षरता दर आहे. भारतातील संपूर्ण लोकसंख्येचा एकत्रितपणे निरक्षरता दर ३६.९% इतका आहे. मुस्लिम

समुदाय हा एकमेव समुदाय आहे ज्यात निरक्षरतेचे प्रमाण राष्ट्रीय दरापेक्षा जास्त आहे. शहरी भागात एकूण मुस्लिम लोकसंख्येपैकी ३४.४% लोक निरक्षर आहेत. ग्रामीण भागात मुस्लिम लोकसंख्येपैकी ४८.१७% लोक निरक्षर आहेत. एकूण मुस्लिम समुदायापैकी ४८.१% मुस्लिम पुरुष साक्षर आहेत, तर स्त्री साक्षरतेचा दर ३७.५९% इतका आहे (The Wire Team, 2016: The Wire).

राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था (NSSO) आणि नियतकालिक कामगार शक्ती सर्वेक्षण (PLFS-२०१८) या दोन संस्था मार्फत भारतातील १३ राज्यातील इतर सामाजिक गटांच्या तुलनेत मुस्लिम तरुणांच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचे सर्वेक्षण करण्यात आले. सामाजिक-आर्थिक निर्देशकानुसार मुस्लिम तरुणांची शैक्षणिक स्थिती अनुसूचित जाती आणि इतर मागासवर्गीयां पेक्षा वाईट आहे असे या सर्वेक्षणातून दिसून आले. पदवी पूर्ण केलेल्या मुस्लिम तरुणांची टक्केवारी (२१ ते २९ वयोगट), शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेशित मुस्लिम समाजाच्या तरुणांची टक्केवारी (१५ ते २४ वयोगट) आणि नोकरी, शिक्षण किंवा व्यावसायिक प्रशिक्षण न घेतलेल्या Youth Not in Employment, Education or Training (NEET) श्रेणीतील मुस्लिम तरुणांची टक्केवारी या तीन मुद्द्यांच्या आधारे मुस्लिम तरुणांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करण्यात आला.

२०१७-१८ मध्ये पदवी पूर्ण केलेल्या मुस्लिम तरुणांचे प्रमाण १४% होते. जे दलितांमध्ये १८%, हिंदू ओबीसींमध्ये २५% आणि हिंदू उच्च जातींमध्ये ३७% आहे. हिंदी भाषिक राज्यातील मुस्लिम तरुणांची अवस्था सर्वात वाईट आहे. हरियाणा राज्यामध्ये मुस्लिम तरुणांचे शैक्षणिक प्रमाण सर्वात कमी आहे. २०१७-१८ मध्ये मुस्लिम तरुणांमधील शैक्षणिक उपलब्धी हरियाणामध्ये ३%, राजस्थानमध्ये ७%, उत्तर प्रदेशमध्ये ११% आणि

मध्य प्रदेशमध्ये १७% आहे. मध्य प्रदेश हे एकमेव उत्तर भारतीय राज्य आहे जिथे मुस्लिम शिक्षणात तुलनेने चांगले काम करत आहेत. हिंदी भाषिक राज्यांमध्ये मध्य प्रदेश वगळता इतर राज्यांत अनुसूचित जातींची शैक्षणिक उपलब्धी मुस्लिमांपेक्षा चांगली आहे. पूर्व भारतात बिहारमध्ये मुस्लिम तरुणांमधील शैक्षणिक उपलब्धी ८%, पश्चिम बंगालमध्ये ८% आणि आसाममध्ये ७% आहे. पूर्व भारतात मुस्लिम आणि अनुसूचित जातींची शैक्षणिक परिस्थिती सारखीच दिसते. पश्चिम भारतात मुस्लिम तरुणांमधील शैक्षणिक उपलब्धीचे आकडे चांगले आहेत. परंतु ते अनुसूचित जाती आणि हिंदू-ओबीसींच्या तुलनेत लक्षणीय शैक्षणिक सुधारणा दर्शवत नाहीत. गुजरातमध्ये मुस्लिम तरुणांमधील शैक्षणिक उपलब्धी १४% आणि महाराष्ट्र मध्ये ७% आहे. दक्षिण भारतात मुस्लिम तरुणांमधील शैक्षणिक उपलब्धीच्या आकडेवारीनुसार तामिळनाडू मध्ये ३६% मुस्लिम तरुण पदवीधर आहेत. केरळमध्ये हा आकडा २८% आहे, आंध्र प्रदेशात २१% आहे आणि कर्नाटकात १८% मुस्लिम तरुण पदवीधर आहेत. तामिळनाडू आणि आंध्रप्रदेशात मुस्लिम आणि अनुसूचित जातींतील तरुण शैक्षणिक स्पर्धा करीत आहेत. मुस्लिमांमध्ये शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या तरुणांची टक्केवारी सर्वात कमी आहे. मुस्लिम समुदायातील १५-२४ वयोगटातील केवळ ३९% तरुण शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेशित होतात. शैक्षणिक संस्थांमध्ये अनुसूचित जातींतील ४४%, हिंदू ओबीसीं जातींतील ५१% आणि हिंदू उच्च जातींतील ५९% तरुण प्रवेश प्रवेश घेतात.

मुस्लिम तरुणांचा मोठा भाग औपचारिक शिक्षण पद्धती सोडून बेरोजगार, निरक्षर किंवा व्यावसायिक प्रशिक्षण न घेतलेल्या NEET श्रेणीत जात आहे. देशातील सर्वाधिक म्हणजे ३१% मुस्लिम समाजातील तरुण या श्रेणीत येतात. NEET श्रेणीत अनुसूचित जाती २६%, हिंदू

ओबीसी २३% आणि हिंदू उच्च जाती १७% आहेत. हिंदी भाषिक राजस्थान, उत्तर प्रदेश आणि हरियाणामध्ये ३८% आणि मध्य प्रदेशात ३५% मुस्लिम तरुण NEET श्रेणीत अंतर्गत येतात. दक्षिण भारतात औपचारिक शिक्षण प्रणालीबाहेरील मुस्लिमांचे प्रमाण तेलंगणात १७%, केरळमध्ये १९%, तामिळनाडूमध्ये २४% आणि आंध्र प्रदेशात २७% आहे (Christophe Jaffrelot and Kalaiyarasan A, 2019: The Indian Express).

२०११ च्या जनगणनेतील आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की, भारतातील सर्वात मोठे अल्पसंख्याक समुदाय बहुतेक सामाजिक-आर्थिक निर्देशांकांच्या तळाशी आहे. देशाच्या वेगवान आर्थिक वाढीनंतरही मुस्लिम समुदाय मागासलेला आहे. मुस्लिम विकासाची चर्चा सुरु झाली की, राजकीय क्षेत्रात तीक्ष्ण मते मांडून ध्रुवीकरण केले जाते. भारतातील अल्पसंख्याक समुदायाच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी २००५ मध्ये सच्चर समिती नेमण्यात आली. या समितीने २००६ साली आपला अहवाल केंद्र शासनाला सादर केला. या अहवालात असे म्हटले गेले की, मुस्लिम गरिब असून त्यांच्यात साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. मुस्लिम समाजात स्वयंरोजगाराचे प्रमाण असूनही, त्यांना क्रेडिट सुविधांचा लाभ मिळत नाही. सरकारी नोकऱ्यात ५% पेक्षा कमी मुस्लिम होते. २०१४-१५ मध्ये ८.५०% पर्यंत वाढला आहे, परंतु त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात ते खूपच कमी आहे. २०१४-१५ साठी उच्च शिक्षणात १३.८% मुस्लिमांनी सहभाग नोंदवला. अखिल भारतीय पातळीवर उच्च शिक्षणात सहभाग नोंदवण्याचा दर २३.६% आहे. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशनच्या २०१३ च्या अहवालानुसार मुस्लिम समुदायामध्ये प्रौढ पुरुषांच्या साक्षरतेचा दर ८१% आहे. ते हिंदूमध्ये ९१%, ख्रिश्चनांमध्ये ९४% आणि शीखांमध्ये ८४% आहे. तुरुंगात मुस्लिमांची

संख्या जास्त आहे. २०१३ मध्ये तुरुंगात दाखल झालेल्या लोकांपैकी महाराष्ट्रातील तुरुंगात ३१.०९% मुस्लिम होते. राज्याची सरासरी १९.०६%. होती. इतर समाजाची मुस्लिम समाजाच्या राहणीमानाशी तुलना केली असता असे लक्षात आले की, मुस्लिम समाजाच्या राहणीमानाचा दर्जा अनुसूचित जाती, इतर मागास प्रवर्गांपेक्षा वाईट आहे.

सच्चर समितीच्या शिफारशींवर आधारित कार्यक्रमांच्या प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी यूपीए सरकारने कुंडूच्या नेतृत्वाखाली समिती नेमली. या समितीने मुस्लिम समाजाशी भेदभाव झाल्याचे मान्य केले. या समितीने काही सूचना दिल्या. सरकारने ते नाकारले नाही, परंतु त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी कोणतेही पाऊल उचलले नाही," असे कुंडू म्हणाले. कुंडूच्या नेतृत्वाखालील समितीने म्हटले होते की, घटनात्मक अडथळ्यांमुळे सर्व मुस्लिमांसाठी आरक्षण देणे अवघड आहे. परंतु त्यांनी सर्वात मागासलेल्या मुस्लिमांसाठी शैक्षणिक आरक्षणाची शिफारस केली होती. कारण "जर संविधान धर्माच्या आधारावर आरक्षणाला परवानगी देत नाही, तर धर्माच्या आधारावर भेदभाव करण्यास देखील परवानगी देत नाही".

मार्च २००५ साली तत्कालीन केंद्र सरकारने मुस्लिमांची सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी सच्चर समिती नियुक्त केली होती. सच्चर समितीच्या अहवालात असे दिसून आले आहे की शिक्षण, दारिद्र्य, उत्पन्न आणि रोजगाराच्या आकडेवारीत भारतीय मुस्लिम हे दलित, आदिवासी आणि इतर धार्मिक समुदायाच्या तुलनेने अधिक वंचित होते. सच्चर समितीच्या अहवालापूर्वीच्या अनेक अभ्यासांनी आधीच सांगितले आहे की भारतीय मुस्लिम समाज सामाजिक-आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या 'मागासलेला आहे (Islam Maidul, 2019: 2).

शैक्षणिक अभ्यास आणि सरकारी संस्थांद्वारे हे मोठ्या प्रमाणावर मान्य केले गेले आहे की भारतीय मुस्लिम इतर धार्मिक समुदायांपेक्षा तुलनेने अधिक सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिकदृष्ट्या वंचित आहेत. दक्षिण आणि पश्चिम भारतातील मुस्लिम पूर्व आणि उत्तर भारतातील मुस्लिमांपेक्षा चांगले सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक निर्देशांक प्रदर्शित करतात. पश्चिम आणि दक्षिण भारतातील गैर-मुस्लिमांशी तुलना केल्यास, मुस्लिम अनेक बाबतीत मागे आहेत. प्रश्न असा आहे की, जर भारतीय मुस्लिमांसाठी वसाहतोत्तर काळात वंचित राहण्याची वस्तुस्थिती असेल आणि उदारीकरणाच्या युगातही अशी वंचितता कायम राहिली असेल, तर त्यांची वंचित स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले गेले नाहीत. देशाच्या राजकीय चर्चेत दलित आणि आदिवासी प्रमाणेच मुस्लिमांना, वंचित आणि उपेक्षित गट म्हणून ओळखले गेले नाही. मुस्लिमांना वंचित समुदाय म्हणून ओळखले जात नाही. त्याऐवजी, मुस्लिम प्रश्न ओळख/अस्मितेचा मुद्दा, अल्पसंख्याक सांस्कृतिक हक्क, धर्मनिरपेक्षता आणि सांप्रदायिकतेच्या मुद्द्यांशी संबंधित आहे, असे मानले जाते (Islam Maidul, 2019: 6).

भारत सरकारने अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांना दिली जाणारी एमफिल आणि पीएचडी फेलोशिप कार्यक्रम बंद केला आहे. परदेशात शिक्षण घेणाऱ्या अल्पसंख्याकांना बँक-व्याज अनुदान बंद केले आहे. अल्पसंख्याकांसाठी शालेय शिष्यवृत्ती बंद केले आहे. अल्पसंख्याकांसाठी शिक्षण आणि कौशल्य योजना चालवणाऱ्या ना-नफा, ना तोटा तत्वावर काम करणाऱ्या संस्थेचा ९९% निधी कमी केला आहे. परिणामी विद्यार्थ्यांना तान-तणावाचा सामना करावा लागत आहे. विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण वाढले आहे.

समारोप:

भारतीय मुस्लिम शैक्षणिकदृष्ट्या मागे आहेत कारण त्यांना गरिबी, सामाजिक भेदभाव, अपुऱ्या सेवा आणि सांस्कृतिक नियमांच्या स्वरूपात सातत्याने अडथळांचा सामना करावा लागला आहे. या निष्कर्षाचे परिणाम शैक्षणिक असमानता दूर करण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेप आणि समावेशक धोरणांची तातडीची गरज अधोरेखित करतात. त्यांच्या कमकुवत सामाजिक-आर्थिक स्थितीमुळे भारतीय मुस्लिमांना शैक्षणिक संधींपासून दूर ठेवण्यात आले आहे. बहुतेक मुस्लिम कुटुंबांमध्ये उच्च गरिबी आणि आर्थिक अडचणी मुलांना करण्यास भाग पाडतात, ज्यामुळे शेवटी शिक्षणात खराब कामगिरी होते. धोरणकर्ते शैक्षणिक समता आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलतेला प्राधान्य देऊन भारतीय मुस्लिमांना सक्षम बनवू शकते.

References:

1. Hijab Khatoon, 2024 Educational Status of Muslims In India: Problems And Prospects, Indian J. Soc. & Pol., February-June 2023.
2. Malika B. Mistry, 2006, *Muslims in India: A demographic and socio-economic profile*, London, Journal of Muslim Minority Affairs.
3. Maidul Islam, 2018, *Indian Muslim(s) after Liberalization*, New Delhi: Oxford University Press.
4. Patel Vibhuti, Devasthali Veena, Ojha Ruby and Phad Sanjay, 2013, *Socio-Economic Profile of Muslims: A State*

Profile of Maharashtra, Mumbai,
Department of Economics, SNTD
Women's University, Mumbai
Commissioned by Maharashtra State

Minority Commission, Government of
Maharashtra.

5. दहिवले स. मो., २०१७, मुस्लीमद्वेष मोहीम:
वस्तुस्थितीच्या शोधात, पुणे, हरिती पब्लिकेशन्स

उच्च शिक्षण आणि आरक्षण धोरण : सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन

डॉ. भरत राठोड¹, प्रा. राजेंद्र भोईवार²

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी, पुणे - २७

बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी, पुणे - २७.

Corresponding Author - डॉ. भरत राठोड

DOI - 10.5281/zenodo.19365671

गोषवारा:

भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्था ही सामाजिक न्याय, समता आणि प्रतिनिधित्व या तत्वांवर आधारित आहे. कारण भारतीय समाजामध्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विषमता आढळून येते. या विषमतेचा परिणाम शिक्षणाच्या संधीवर झाला आहे. अशा परिस्थितीत सामाजिक न्याय आणि समान संधी निर्माण करण्यासाठी भारत सरकारने मागासवर्गीय व वंचित समुहासाठी आरक्षण धोरण लागू केले आहे. त्यामुळे वंचित घटकांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या. शिवाय त्यामुळे सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यात हे धोरण महत्त्वपूर्ण ठरताना दिसून येते. तथापि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळे आणि वाढत्या खासगी शिक्षण संस्थांच्या वाढीमुळे आरक्षण धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी अनेक आव्हाने निर्माण होताना दिसून येत आहेत. त्यामुळे प्रस्तुत धोरणात सामाजिक न्याय, समता आणि सर्वसमावेशक विकास यांना केंद्रस्थानी ठेवून आरक्षण धोरणात योग्य त्या सुधारणा करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतातील उच्च शिक्षणातील आरक्षण धोरणाचे उद्दिष्टे, आरक्षणाच्या घटनात्मक तरतुदी, त्याची अंमलबजावणी यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड - उच्च शिक्षण, आरक्षण धोरण, सामाजिक न्याय, समता, घटनात्मक तरतुदी.

प्रस्तावना:

मानवी विकास ही समाजातील केवळ एका वर्गासाठी नसून सर्व लोकांच्या निवडी वाढवण्यासाठी प्रक्रिया आहे. जर काही वर्गांना मुख्य प्रवाहातील विकासाच्या लाभापासून वंचित ठेवले गेले तर अशी विकास प्रक्रिया अन्याय्य आणि असमान बनते. समानतेचे अधिकार भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत, मूलभूत हक्कांमध्ये मूलभूत कर्तव्यांमध्ये आणि राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वांमध्ये समाविष्ट आहेत. तथापि, संविधानात नमूद केलेली उद्दिष्टे, कायदे, धोरणे आणि योजनांमध्ये आणि भारतातील काही वर्गांच्या विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय जाती आणि काही

धार्मिक अल्पसंख्याकांच्या स्थितीच्या वास्तविकतेमध्ये मोठी दरी अजूनही आहे. त्यामुळे अनुसूचित जाती आणि जमाती तळाशी राहिल्या. सामाजिक पदाक्रमाचे आणि भारतीय समाजात अनादी काळापासून सामाजिकदृष्ट्या भेदभाव, शोषण आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून वगळण्यात आले आहे.

संशोधन पेपरची उद्दिष्टे:

१. भारतातील उच्च शिक्षणातील आरक्षण धोरणाच्या स्थितीचे मूल्यांकन करणे आणि त्यांची प्रासंगिकता तपासणे.

२. आरक्षण धोरणामुळे वंचित घटकांना मिळालेल्या शैक्षणिक संधींचा अभ्यास करणे.
३. आरक्षण धोरणाच्या घटनात्मक तरतुदींचा अभ्यास करणे.
४. सध्याच्या स्थितीत आरक्षण धोरणे अधिक प्रभावी करण्यासाठी योग्य धोरणात्मक उपाययोजना सूचविणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. उच्च शिक्षणातील आरक्षण धोरणामुळे सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचा प्रवेशदर वाढलेला आहे.
२. आरक्षण धोरणामुळे उच्च शिक्षणात सामाजिक समता वाढण्यास मदत होते.
३. आरक्षण धोरणामुळे शिक्षणातील व नोकरीतील संधींचे वितरण अधिक न्याय्य झाले आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतातील उच्च शिक्षण आणि आरक्षण धोरण या मुख्य संकल्पना विचारात घेतली असून उच्च शिक्षण व आरक्षण धोरणावर आधारित पुस्तके, मासिकं, विविध वर्तमानपत्रातील लेख इत्यादी दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील उच्च शिक्षण धोरण:

उच्च शिक्षणासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण हे भारत सरकारने अंमलात आणलेली एक परिवर्तनकारी चौकट आहे. तसेच एक महत्त्वाचे धोरण आहे. या व्यापक धोरणाचा उद्देश उच्च शिक्षण व्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करणे, नवोपक्रम, बहुविद्याशाकीय शिक्षण आणि समावेशकता वाढवणे आहे. २१ व्या शतकात जागतिक ज्ञान

अर्थव्यवस्थेच्या विकसित होत असलेल्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समग्र विकासासाठी आणि रोजगारक्षमतेसाठी आवश्यक कौशल्य आणि ज्ञानाने सुसज्ज करते.

मिलिंद महाविद्यालयाच्या शिलान्यास प्रकरणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशी भूमिका मांडतात की, 'हिंदू समाजाच्या अगदी खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व किती आहे हे मी जाणतो. खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्याचे मानण्यात येते. पण हे चुक आहे. कारण हिंदुस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची सोय करून पूर्वीप्रमाणे त्यांना उच्च वर्गाची सेवा करण्यास भाग पाडणे नव्हे. खालच्या वर्गाची प्रगती मारून त्यांना दुसऱ्यांचे गुलाम व्हावे लागत असल्यामुळे त्यांच्यात निर्माण होणारा न्युनगंड नाहीसा करणे, हे खरे शिक्षणाचे ध्येय आहे. आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्च शिक्षण हेच एकमेव औषध आहे.' उपयोगी शिक्षण म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्च शिक्षण होय. या उच्च शिक्षणाकरिता अर्थसहाय्यासाठी पुढे येणे न्याय, योग्य आणि आवश्यक आहे.

भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली ही सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानली जाते. त्यामुळे सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना समान संधी देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. उच्च शिक्षणातील आरक्षण धोरण हे सामाजिक समता आणि न्याय साधण्यासाठीचे माध्यम आहे. तथापि, त्याची प्रभावी अंमलबजावणी, पारदर्शकता आणि गुणवत्तेचा समतोल राखणे तितकेच महत्त्वाचे असते. आरक्षण हे केवळ सवलत नसून, ऐतिहासिक अन्याय दुरुस्त करण्याचे साधन आहे. तसेच उच्च शिक्षण हे सामाजिक, आर्थिक आणि बौद्धिक प्रगतीचे प्रमुख साधन आहे.

भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात शिक्षणातील समान संधी निर्माण करण्यासाठी आरक्षण धोरण महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी, समान आणि न्याय समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे.

भारतीय राज्यघटनेने सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वावर आधारित धोरणे स्वीकारून मागासवर्गीय घटकांच्या उन्नतीसाठी विविध उपाययोजना केल्या आहेत. त्यामध्ये आरक्षण धोरणाची तरतूद अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्यानुसार उच्च शिक्षणामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी आरक्षणाची विशेष तरतूद करण्यात आली आहे.

आरक्षण धोरणाच्या घटनात्मक तरतुदी:

भारतीय राज्यघटनेमध्ये सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांच्या उन्नतीसाठी विविध तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. अर्थात, शैक्षणिक संस्थामध्ये आरक्षण ही संकल्पना भारतात सामाजिक न्याय साधण्यासाठी आणली गेली. मागास व वंचित घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आरक्षित प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांना प्रवेश प्रक्रियेत शुल्क सवलती आणि शिष्यवृत्ती यासारख्या विविध सुविधा दिल्या जातात. त्यामुळे आर्थिक अडचण कमी होऊन मुक्तपणे शिक्षण घेता येईल. घटनेच्या कलम १५ व १६ मध्ये शिक्षण व नोकरीतील आरक्षणाला कायदेशीर मान्यता मिळाली आहे. आरक्षण धोरणाचा मुख्य आधार भारतीय संविधानातील समानता व सामाजिक न्यायाचे तत्त्व आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी शिक्षण आणि आरक्षण या दोन्ही गोष्टींना महत्त्व दिले. तसेच जी व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या उच्च शिक्षण घेण्यासाठी सक्षम आहे

परंतु त्यांची आर्थिक स्थिती भक्कम स्वरूपाची नाही असा वर्ग शिक्षणाच्या हक्कापासून वंचित राहिलो, त्यांना उच्च शिक्षणाच्या सुविधा पुरविण्यासाठी विद्यापीठ ही त्याची प्राथमिक स्वरूपाची यंत्रणा ठरते.

महत्त्वाची कलमे:

कलम १५(४) – नागरिकांच्या सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या कोणत्याही वर्गाच्या उन्नतीकरिता अथवा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्याकरिता राज्य सरकारांना विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार मिळतो.

कलम १५(५) – २००५ साली झालेल्या ९३ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे अनुदानित किंवा विनाअनुदानित खासगी शैक्षणिक संस्थांमध्येही मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण लागू करण्याची मुभा दिली. (अल्पसंख्यांक संस्थां अपवाद असतील)

कलम १५ (६) – २०१९ साली १०३ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे सर्वसाधारण प्रवर्गातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी (EWS) १० टक्के जागा आरक्षित करण्याची तरतूद करण्यात आली.

कलम १६(४) – राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवांमध्ये (सरकारी) मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. ज्या जातीसमुहांना पर्याप्त प्रतिनिधित्व देण्यात आलेले नसेल त्यांना आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम ४६ – राज्य जनतेतील दुर्बल घटक, आणि विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती यांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंवर्धन विशेष काळजीपूर्वक करील आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यापासून त्यांचे रक्षण करील.

या कलमाद्वारे सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना शिक्षण आणि नोकरीमध्ये आरक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

उच्च शिक्षणातील आरक्षणाची अंमलबजावणी:

भारतातील केंद्रीय आणि राज्य विद्यापीठांमध्ये तसेच सरकारी व अनुदानित महाविद्यालयांमध्ये आरक्षण धोरण लागू करण्यात आले आहे. उच्च शिक्षणातील आरक्षणाची अंमलबजावणी म्हणजे सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना उच्च शिक्षणात प्रवेश मिळावा यासाठी सरकारने ठरवलेल्या आरक्षण धोरणाची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करणे. ही अंमलबजावणी मुख्यतः खालील प्रमाणात करण्यात आली:

अनुसूचित जाती (एससी) साठी १५ टक्के, अनुसूचित जमाती (एसटी) साठी ७.५ टक्के, विमुक्त जाती (अ) ३ टक्के, भटक्या जमाती (ब) २.५ टक्के, भटक्या जमाती (क) ३.५ टक्के, भटक्या जमाती (ड) २ टक्के, इतर मागासवर्ग (ओबीसी) साठी १९ टक्के आणि विशेष मागासवर्गीयांसाठी २ टक्के, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक (ईडब्ल्यूएस) साठी १० टक्के अशी आरक्षणाची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे. या धोरणामुळे वंचित घटकांना उच्च शिक्षणात प्रवेशाच्या संधी वाढल्या आहेत. आरक्षणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार विविध नियम व मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवतात. विद्यापीठे व महाविद्यालये या नियमांनुसार प्रवेश प्रक्रिया राबवित असतात. परंतु काही शिक्षण संस्थामध्ये अंमलबजावणी करण्यासाठी अडचणी येत असतात. उदा. आरक्षित जागा पूर्ण भरल्या न जाणे, सामाजिक मतभेद, माहितीचा अभाव आणि गुणवत्तेबाबत होणारी चर्चा.

उच्च शिक्षणातील अडथळे:

शिक्षणाचा हक्क कायदा २००९ नुसार खासगी विनाअनुदानीत शाळांमध्ये सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील मुलांसाठी २५ टक्के जागा राखीव ठेवणे बंधनकारक आहे. मात्र २०२६-२७ या शैक्षणिक वर्षातील प्रवेश प्रक्रियेसाठी महाराष्ट्र शासनाने दिनांक १२ फेब्रुवारी २०२६ रोजी शासन निर्णय काढून आरटीई अंतर्गत प्रवेशासाठी एक नवीन अट घातली आहे. या अटीनुसार विद्यार्थ्यांच्या निवासस्थानापासून १ किलोमीटर परिसरातीलच शाळा निवडता येईल अशी सक्ती करण्यात आली आहे. एक किलोमीटरच्या परिसरात शाळा नसेल तर विद्यार्थ्यांना वंचित राहावे लागेल. एकीकडे शिक्षणाच्या अधिकाराची चर्चा करायची आणि दुसरीकडे वंचित घटकांचे अशा निर्णयामुळे शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न राज्यशासनाकडून होताना दिसून येतो. हा प्राथमिक शिक्षणातील अडथळा वाटत असला तरी शिक्षणाचे दोर कापण्याचे काम सरकार प्राथमिक पातळीवरच करताना दिसून येते. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्था पारदर्शक करणे मोठे आव्हान आहे.

तर उच्च शिक्षणाचे बाजारीकरण, सरकारी अनुदानात कपात करणे वा मोठ्या प्रमाणात घट करणे आणि खासगी शिक्षण संस्थांच्या अतिरेकी वाढीमुळे आरक्षणा धोरणासमोर गंभीर स्वरूपाची आव्हाने उभी राहिली आहेत. कारण खासगी शिक्षण संस्थामध्ये आरक्षणाची योग्य अंमलबजावणी न करता फीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ केली जाते आणि गुणवत्तेच्या नावाखाली सामाजिक न्याय नाकारला जातो त्यामुळे आरक्षणाचा लाभ घेणाऱ्या मागासवर्गीयांसाठी उच्च व व्यावसायिक शिक्षण महागडे झाले आहे. त्यामुळे शासनाने शिक्षणावरील खर्च वाढवणे, सरकारी संस्था मजबूत करणे आणि खासगी

संस्थामध्ये आरक्षणाचे नियम प्रभावीपणे लागू करणे आवश्यक आहे.

केंद्र आणि राज्य सरकारने शिक्षणावरील कपात मोठ्या प्रमाणात केली आहे. या पार्श्वभूमीवर केरळ राज्य सरकारने २०२६-२७ च्या अर्थसंकल्पात ऐतिहासिक निर्णय घेत सरकारी आणि अनुदानित महाविद्यालयामध्ये पदवीपर्यंतचे शिक्षण मोफत देण्याचा निर्णय घेतला आहे. असा निर्णय घेणारे केरळ हे देशातील पहिले राज्य ठरले आहे.

समारोप:

शिक्षणातील आरक्षण हा केवळ कायदेशीर विषय नसून विद्यार्थ्यांच्या भविष्यासाठी थेट महत्त्वाचा आहे. आरक्षण धोरण हे सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी आहे. आरक्षण धोरणाने सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार, शिक्षण आणि कायदेमंडळातील उपेक्षित सामाजिक गटांचे प्रतिनिधित्व करण्यात मोठे योगदान दिले आहे. थोडक्यात उच्च शिक्षणातील आरक्षण धोरण हे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी आणि शैक्षणिक समता साध्य करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. या धोरणामुळे वंचित घटकांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या असून त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीस मदत झाली आहे. तथापि, बदलत्या शैक्षणिक परिस्थितीत आरक्षण धोरण अधिक प्रभावीपणे राबवण्यासाठी त्यामध्ये आवश्यक त्या सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची:

१. Dinesh P.T., 2015, Reservation and Higher Education in India : An Overview, Bulletin of Indian Society and Culture, 1 Nov. Vol. No. 2 Issue 11. Pp 28-40.
२. Illaiah Kancha, 2006, Merit Reservation, EPW, Vol.41, no.24, June.17-27.
३. Guha Ashok 1990, Reservation in Myth and Reality, Economic and Political Weekly, vol.25, no.50, December,15.
४. Jodhka Surinder, 2012, **Caste in Contemporary India**, New York, Routledge
५. Madan Amman, 2020, Caste and Class in Higher Education Enrolments Challenges in Conceptualising Social Inequality, EPW, July 25, Vol. 55, Issue No 30.
६. Thorat S ukhadeo and Neuman K atherine, 2012, **Blocked by Caste: Economic Discrimination in Modern India**, New Delhi, Oxford University Press
७. भारत सरकार, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शिक्षण मंत्रालय (मराठी आवृत्ती)
८. कीर धनंजय, २०१२, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
९. लोणी श्रीधर, २०२४, उच्च शिक्षणात लवचिकता येतेय; गुणवत्तेचे काय? महाराष्ट्र टाइम्स, डिसेंबर ८.

National Education Policy and Sustainable Development: Critical Review of the National Education Policy 2020 of India in the Gain of Sustainable Development Goals

Vasudha Dhananjay Garad

Ness Wadia College of Commerce, Pune.

Corresponding Author - Vasudha Dhananjay Garad

DOI - 10.5281/zenodo.19365701

Abstract:

Education is a key driver in the pursuit of sustainable development as it equips people with the knowledge, skills and values necessary to negotiate the complex social, economic and environmental issues. This need was highlighted by the ratification of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) in 2015, especially by SDG 4, which promotes inclusive equitable and quality education and lifelong learning to everyone. The National Education Policy (NEP) 2020 of India is the new initiative that is emerging as the transformative effort to rejuvenate educational framework on the basis of holistic, multidisciplinary and learner-centric paradigm that predicts equity, skill development, innovation and environmental stewardship. This paper is a critical inquiry of the consonance between NEP 2020 and sustainable development objectives, which uses theoretical prisms of the Human Capital Theory, Sustainable Development Education (ESD), and Capability Approach to bring out the ways in which curriculum reform, digitalisation, vocational training, and interdisciplinary learning is creating social inclusion, economic dynamism, and environmental sustainability. It also describes the implementation issues such as inequities in infrastructure, lack of teacher training, and unequal adoption of the policies as well as suggests the evidence-based solutions to make NEP2020 more significant to the SDGs. The results indicate that NEP 2020 provides a solid base to sustainability-based education, but its effectiveness depends on proper resources, institutional commitment and constant control. To this effect, the policy has a huge potential in supporting the sustainable development agenda in India and creating a knowledge-based and resilient society that is fair.

Keywords: National Education Policy 2020, Sustainable Development, SDGs, Inclusive Education, Skill Development.

Introduction:

In the twenty-first century, sustainable development has become the centre of discussion because economic growth, technological advancement and globalisation, have significantly increased the quality of life but, at the same time, have brought about environmental pollution, social injustice and natural resource shortage (Sachs, 2015). Modern development policies should thus balance economic, social and environmental goals to achieve long term social welfare.

The concept of sustainable development was first institutionalised in the Brundtland Report as development that satisfies the needs of the current without undermining the capacity of future generations to satisfy their own needs (World Commission on Environment and Development, 1987). Making an extension on this paradigm, the 2030 Agenda of sustainable development by the United Nations proposed seventeen SDGs, establishing a general framework to tackle global problems such as poverty, inequality, climate change, and

environmental sustainability (United Nations, 2015). The SDG 4 within this architecture puts a great emphasis on the importance of inclusive, equitable, and quality education as a driver of sustainable development.

Education is not just about knowledge acquisition, but it is the strategy of social change, economic development, and environment care (UNESCO, 2020). Since 1986 National Policy on Education, there has been far-reaching reform in the system of education in India. National Education Policy (NEP) 2020 is an extensive programme designed to deal with global and localised sustainability issues, through modernising the curricula, pedagogical methodologies and institutional structures (Government of India, 2020). NEP 2020 promotes the critical thinking, interdisciplinary learning, skill building, and sustainability awareness as the pillars of learning experience.

This paper provides a critical review of NEP 2020 concerning sustainable development, the contributions it makes to the SDGs, the barriers to its execution, and evidence-based measures to enhance its impact.

Research Objectives:

The research goals of this study are:

1. To examine how sustainable development is conceptually related to education policy.
2. To discuss the main characteristics of NEP 2020 in the terms of sustainability.
3. To assess the contribution of NEP 2020 towards the SDGs.
4. To determine issues linked to sustainability-based education reforms in India.
5. To offer evidence-based suggestions to empower the place of education in sustainable development.

Theoretical Framework:

Human Capital Theory:

Human Capital Theory is a theory that assumes that education increases the knowledge, skills and capabilities of an individual, which leads to an increase in the economic productivity as well as social development (Becker, 1964). In the sphere of sustainable development, education will prepare people to face the environmental issues, engage in socially responsible resource-management practises, and engage in economic activity based on knowledge (Tilak, 2002).

NEP 2020 realises the human capital development by vocational training, innovation-oriented learning, and skill-enhancement programmes, linking the workforce competencies to the national development objectives (Sharma et al., 2024). According to critics, there is a need to replace the old human-capital thinking with a sustainability-oriented approach because the former approach favours the economic benefits at the expense of social and environmental results (Psacharopoulos & Patrinos, 2018).

Education for Sustainable Development (ESD):

Education Sustainability Education incorporates sustainability concepts as curriculum and pedagogy that empower learners to think critically, ethically, and solve problems to tackle the global problems of the day (UNESCO, 2020). NEP 2020 represents the idea of ESD with its emphasis on environmental awareness, interdisciplinary learning, and community involvement and cultivates learners who can make positive changes to the society.

Capability Approach:

This Capability Approach created by Amartya Sen focuses on education as the way to expand the freedoms, agency, and opportunities of individuals in order to participate in the social, economic, and political life (Sen, 1999). NEP 2020 realises this practise by the active inclusion

of education, gender equality and special attention to disadvantaged groups of people, increasing human abilities, social justice and equity.

The Main Areas of NEP 2020 that encourage Sustainable Development:

5+3+3+4 Curriculum Framework: The common 10+2 pattern has been replaced by a more flexible framework that anticipates early childhood learning, early literacy, and comprehensive growth in this innovative scheme, thus ensuring that educational achievements in the country can be more equitable (Government of India, 2020).

Multidisciplinary and Flexible Learning: The National Education Policy of 2020 actively promotes the idea of cross-disciplinary curricula, thus fostering creativity, critical thinking, and strong problem-solving skills, which is considered the requirement of the belief in sustainable stewardship.

Vocational Education and Skill Development: The policy aims to enhance employability by integrating vocational training across the spectrum between primary education and tertiary education, and, at the same time, establishing a unique base of resilient, sustainable economic growth (Sharma et al., 2024).

Digital Education and Technology Integration: The project involves a collection of electronic resources such as online learning, e-libraries and open educational resources to alleviate the unequal results of the region and to democratise the access to the high-quality education (Das, 2025).

Inclusive Education Measures: The policy focuses on gender equity, affirmative action toward the disadvantaged and implementing Special Education Zones to address SDG 4, but it contributes to social inclusion in a broader sense (Biswas, 2024).

Research and Innovation: Universities are encouraged to make research that addresses the

sustainability challenges a priority, hence, building knowledge-making and initiating innovation in line with SDG 9.

NEP 2020 as a contribution to Sustainable Development Goals:

- SDG 4 - Quality Education: NEP 2020 expands access, improves the results of learning, as well as promotes lifelong learning as a universal right.
- SDG 8 - Decent Work and Economic Growth: Vocational programmes The development of skilled labour force through responsible economic engagement.
- SDG 10 - Reduced Inequalities: Inclusive efforts are aimed at minimizing the inequalities in marginalised communities.
- SDG 9 - Industry, Innovation, and Infrastructure: A strong focus on the interdisciplinary research, innovation, and collaboration is a guaranty of the sustainable technological solutions.

Critical Discussion:

- Although NEP 2020 has a promising vision, it suffers a set of challenges during its implementation.
- Infrastructure Inequality: Remote areas and the underdeveloped countries often do not have digital access, sufficiently qualified educators, and simple learning materials, which continued to perpetuate educational disparities (World Bank, 2022).
- Teacher Training: In order to provide a sustainability-oriented and interdisciplinary curriculum, well-trained educators are required, which is unlikely to be available in many districts (UNESCO, 2020).

- **Lack of Curriculum Coherence:** Although the content of sustainability is explicitly supported in the policy, its implementation in institutions is uneven due to the existence of heterogeneous priorities and limited resources.
- **Governance and Funding Limits:** The efficient implementation of the policy requires constant investment and smooth cooperation between the central and state governments (Tilak, 2022).
- **Monitoring and Evaluation:** Lack of sound, systematic monitoring systems would pose a threat to hindering the proper evaluation of the policy effectiveness and continuous improvement.

Recommendations:

- **Infrastructure Investment:** Strategic funding of digital and physical infrastructure in underserved locations should be done to ensure that it is accessible to everyone equally.
- **Teacher Capacity Building:** Institute professional development programmes have been based on the principles of Education of Sustainable Development (ESD) and interdisciplinary pedagogies.
- **Research and Innovation Promotion:** Drive institutions of higher learning to lead research into addressing the issues of sustainability and producing practical technological outcomes.
- **Partnerships:** Strengthen synergies between educational institutions, industry and civil society to come up and apply practical solutions of sustainability.
- **Monitoring and Evaluation Mechanisms:** Have stringent evaluation frameworks which follow up on progress and quantify

the outcomes and design adaptive implementation strategies that are in consonance with the SDGs.

Conclusion:

Education is the key tool in the quest towards sustainable development. The NEP 2020 is a well thought-out future-oriented plan, balancing the education environment in India with the principles of sustainability. The policy strengthens the human capital by promoting inclusive, multidisciplinary, and skill-based learning, competency, and social equity. The key to its successful fulfilment of its own promise is careful execution, adequate resources, constant teacher training and strong governance. In the event that these hurdles are overcome, NEP 2020 will significantly be part and parcel of the sustainable development agenda in India, raising an equitable, knowledge-based, and resilient society.

References:

1. Becker, G. (1964) *Human Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Biswas, S. (2024) 'Sustainable development goals through the lenses of NEP 2020', *Archives Journal of Education Studies*.
3. Das, P. (2025) 'MOOCs in India: Evolution and impact', *Education Technology Research*.
4. Government of India (2020) *National Education Policy 2020*. New Delhi: Ministry of Education.
5. Psacharopoulos, G. & Patrinos, H.A. (2018) *Returns to Investment in Education: A Decennial Review of the Global Literature*. Washington, DC: World Bank.

6. Sachs, J. (2015) *The Age of Sustainable Development*. New York: Columbia University Press.
7. Sen, A. (1999) *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
8. Sharma, R., Rathore, S. & Sharma, G. (2024) 'Impact of NEP 2020 on sustainable development', *International Journal for Global Academic and Scientific Research*.
9. Tilak, J.B.G. (2002) 'Building human capital in developing countries', *Asian Development Review*, 19(1), pp. 84–123.
10. UNESCO (2020) *Education for Sustainable Development: A Roadmap*. Paris: UNESCO.
11. United Nations (2015) *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations.
12. World Bank (2022) *World Development Report: Learning to Realize Education's Promise*. Washington, DC: World Bank.
13. World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.

ग्रामीण व वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणातील संधी

प्रा. धीरज तुकाराम गडहिरे

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,

डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे, महाराष्ट्र

Corresponding Author - प्रा. धीरज तुकाराम गडहिरे

DOI - 10.5281/zenodo.19367619

सारांश:

उच्च शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलता, आर्थिक विकास आणि समावेशक वाढ यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या ज्ञान, कौशल्ये आणि सामाजिक स्थितीत सुधारणा होते तसेच समाजातील विषमता कमी करण्यास मदत होते. तथापि, ग्रामीण आणि वंचित समुदायांना उच्च शिक्षणाच्या संधी मिळवताना आर्थिक असमानता, भौगोलिक अलगाव, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक भेदभाव यांसारख्या अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. या संशोधन लेखात ग्रामीण आणि वंचित समुदायांसाठी उपलब्ध असलेल्या उच्च शिक्षणाच्या संधींचा अभ्यास करण्यात आला आहे तसेच त्या संधींमध्ये प्रवेश मिळवताना येणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासात सरकारी धोरणे, तांत्रिक प्रगती, शिष्यवृत्ती योजना आणि समावेशक शैक्षणिक उपक्रम यांचा उच्च शिक्षणाच्या प्रवेश विस्तारामध्ये कसा उपयोग होतो याचाही अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी गुणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून माहिती पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, शैक्षणिक धोरण दस्तऐवज आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या अहवालांमधून संकलित करण्यात आली आहे. अभ्यासाच्या निष्कर्षानुसार धोरणात्मक सुधारणा, डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्म आणि समावेशक शिक्षण कार्यक्रमांमुळे लक्षणीय प्रगती झाली असली तरी अनेक ग्रामीण भागांमध्ये अजूनही शैक्षणिक असमानता कायम आहे. ग्रामीण विद्यार्थ्यांना मर्यादित आर्थिक संसाधने, अपुरी शैक्षणिक तयारी आणि संस्थात्मक सहाय्याचा अभाव अशा समस्यांना सामोरे जावे लागते. तथापि, ब्लेंडेड लर्निंग मॉडेल, समुदायाधारित शैक्षणिक कार्यक्रम, कौशल्य विकास प्रशिक्षण आणि तंत्रज्ञानाधारित शिक्षण प्रणाली या शिक्षणातील दरी कमी करण्यासाठी प्रभावी ठरू शकतात. या अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की ग्रामीण आणि वंचित समुदायांना उच्च शिक्षणाचा समान प्रवेश मिळण्यासाठी पायाभूत सुविधा मजबूत करणे, आर्थिक सहाय्य वाढवणे, डिजिटल समावेशन वाढवणे आणि सहाय्यकारी शैक्षणिक धोरणे विकसित करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रमुख शब्द: उच्च शिक्षण, ग्रामीण समुदाय, वंचित गट, शैक्षणिक संधी, समावेशक शिक्षण.

प्रस्तावना :

उच्च शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तन आणि आर्थिक विकासासाठी एक प्रभावी साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या बौद्धिक विकासासोबतच रोजगाराच्या संधी वाढतात आणि समाजातील प्रगतीला

चालना मिळते. विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये शिक्षणाला सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन मानले जाते. भारतासारख्या मोठ्या आणि विविधतेने समृद्ध देशात ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील शैक्षणिक असमानता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. ग्रामीण

भागातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण संस्था, प्रशिक्षित शिक्षक, आधुनिक शैक्षणिक साधने आणि तांत्रिक सुविधा यांचा अभाव असतो. त्यामुळे त्यांना उच्च शिक्षणाचा लाभ घेणे कठीण जाते. ग्रामीण भागातील लोकसंख्येला भौगोलिक अलगाव, कमकुवत पायाभूत सुविधा, मर्यादित आर्थिक संसाधने आणि शैक्षणिक संधीबद्दल जागरूकतेचा अभाव अशा अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो. या अडचणी त्यांच्या उच्च शिक्षण घेण्याच्या क्षमतेवर मोठा परिणाम करतात. तसेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्याक समुदाय यांना शिक्षण व्यवस्थेमध्ये सामाजिक व आर्थिक असमानतेचा सामना करावा लागतो. या कारणामुळे त्यांचा उच्च शिक्षणातील सहभाग कमी राहतो. संशोधन दर्शविते की ग्रामीण विद्यार्थ्यांना आर्थिक मर्यादा, अपुरी शैक्षणिक तयारी आणि जवळपास विद्यापीठांचा अभाव यामुळे उच्च शिक्षण मिळवण्याच्या संधी कमी होतात. शहरी आणि ग्रामीण भागातील शैक्षणिक संसाधनांमधील अंतरही या असमानतेला अधिक वाढवते. तथापि, अलीकडील काळात समावेशक उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत. सरकारी शिष्यवृत्ती योजना, आरक्षण धोरणे, दूरस्थ शिक्षण, डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्म आणि समुदायाधारित शैक्षणिक उपक्रम यामुळे वंचित गटांसाठी शिक्षणाचा प्रवेश वाढला आहे. तांत्रिक प्रगतीमुळेही शिक्षणाच्या प्रवेशात मोठी सुधारणा झाली आहे. ऑनलाइन कोर्सेस, मुक्त शैक्षणिक साधने आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित शिक्षण प्रणाली दूरच्या भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. ग्रामीण आणि वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणाचे महत्त्व तपासणे.
2. ग्रामीण आणि वंचित विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण मिळवताना येणाऱ्या अडचणी ओळखणे.
3. या समुदायांसाठी उपलब्ध असलेल्या उच्च शिक्षणाच्या संधींचा अभ्यास करणे.
4. समावेशक उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारी धोरणे आणि शैक्षणिक उपक्रमांची भूमिका विश्लेषित करणे.
5. ग्रामीण आणि वंचित समुदायांमध्ये उच्च शिक्षणाचा प्रवेश आणि सहभाग वाढवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाची गृहीतके :

या संशोधनासाठी पुढील गृहीतके मांडली आहेत:

H1: सरकारी धोरणे आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे ग्रामीण आणि वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणाचा प्रवेश सुधारला आहे.

H2: संधी उपलब्ध असूनही गरिबी, भौगोलिक अलगाव आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव यांसारख्या संरचनात्मक अडचणी उच्च शिक्षणातील सहभाग मर्यादित करतात.

H3: समावेशक शैक्षणिक उपक्रम आणि डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्म ग्रामीण आणि वंचित विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाचा प्रवेश लक्षणीयरीत्या वाढवू शकतात.

संशोधन पद्धती :

या संशोधनामध्ये वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

1. **संशोधनाची रचना:** हा अभ्यास प्रामुख्याने गुणात्मक स्वरूपाचा आहे. ग्रामीण आणि वंचित समुदायांसाठी उच्च

शिक्षणाच्या संधीबाबत उपलब्ध साहित्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

2. माहितीचे स्रोत: या संशोधनासाठी द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती पुढील स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली आहे: शैक्षणिक जर्नल, संशोधन लेख, पुस्तके, सरकारी अहवाल, शैक्षणिक धोरण दस्तऐवज आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल (UNESCO, World Bank).

3. माहिती संकलन पद्धत: उच्च शिक्षणातील प्रवेश आणि समावेशनाशी संबंधित प्रकाशित अभ्यासांचे पद्धतशीर पुनरावलोकन करून माहिती संकलित करण्यात आली.

4. अभ्यासाची व्याप्ती: हा अभ्यास मुख्यतः भारतातील ग्रामीण आणि वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणातील संधी आणि अडचणींवर केंद्रित आहे.

5. अभ्यासाच्या मर्यादा: या संशोधनात मुख्यतः द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचा समावेश करण्यात आलेला नाही. निष्कर्ष सर्व ग्रामीण आणि वंचित समुदायांचे पूर्ण प्रतिनिधित्व करू शकत नाहीत.

संबंधित साहित्याचा आढावा :

1. ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षणाचा प्रवेश:

ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाचा प्रवेश मिळवताना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. भारतातील लोकसंख्येचा मोठा भाग ग्रामीण भागात राहतो, परंतु उच्च शिक्षणातील सहभाग शहरी भागाच्या तुलनेत कमी आहे.

AISHE च्या आकडेवारीनुसार, भारतात उच्च शिक्षणातील Gross Enrolment Ratio (GER) ग्रामीण भागात सुमारे 25.7% आहे, तर शहरी भागात ते 33.4%

आहे. यावरून ग्रामीण आणि शहरी भागातील उच्च शिक्षणातील मोठी तफावत स्पष्ट होते.

ग्रामीण भागातील प्रवेश कमी होण्याची मुख्य कारणे:

1. शैक्षणिक संस्था कमी असणे – ग्रामीण भागात विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि तांत्रिक संस्था कमी आहेत.
2. परिवहनाची अडचण – विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयासाठी दूर शहरात जावे लागते.
3. आर्थिक अडचणी – गरीब कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा खर्च परवडत नाही.
4. शैक्षणिक पायाभूत सुविधांचा अभाव – ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, संगणक सुविधा कमी असतात. यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाच्या संधी असूनही त्यांचा पूर्ण लाभ घेता येत नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागात अधिक महाविद्यालये, शिष्यवृत्ती आणि वाहतूक सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

2. समावेशक शिक्षण आणि वंचित समुदाय :

म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना – जसे की SC, ST, OBC, महिला, दिव्यांग आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट – समान शैक्षणिक संधी देणे. भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेत सामाजिक विषमता अजूनही दिसून येते. अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) समुदायांचा GER राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे. वंचित समुदायांना शिक्षणात अडथळे येण्याची कारणे:

1. सामाजिक भेदभाव आणि जातीय व्यवस्था
2. आर्थिक दुर्बलता आणि गरीबी
3. पालकांमध्ये शिक्षणाबद्दल जागरूकतेचा अभाव
4. भाषेची अडचण (स्थानिक भाषा आणि इंग्रजी माध्यमातील अंतर)

समावेशक शिक्षणासाठी पुढील उपाय महत्त्वाचे आहेत:

शिष्यवृत्ती योजना, आरक्षण धोरण, विशेष प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास, ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेश सुलभ करणे. यामुळे सामाजिक न्याय आणि समान संधी सुनिश्चित होऊ शकतात.

3. सरकारी धोरणे आणि शैक्षणिक सुधारणा :

भारत सरकारने ग्रामीण आणि वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणाचा प्रवेश वाढवण्यासाठी अनेक धोरणे आणि योजना राबवल्या आहेत.

महत्त्वाची धोरणे:

1. National Education Policy (NEP) 2020 - या धोरणाचा उद्देश उच्च शिक्षणात Gross Enrolment Ratio 50% पर्यंत वाढवणे आहे. यात बहुविषयक शिक्षण, कौशल्य विकास आणि डिजिटल शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे.
2. शिष्यवृत्ती योजना - National Scholarship Portal, Post-Matric Scholarship, SC/ST/OBC विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती.
3. समग्र शिक्षा अभियान - ग्रामीण भागातील शाळा आणि शिक्षण सुविधा सुधारण्यासाठी ही योजना राबवली जाते.
4. राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान - (RUSA) उच्च शिक्षण संस्थांची गुणवत्ता वाढवणे आणि नवीन महाविद्यालये सुरू करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

या धोरणांमुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाच्या संधी वाढत आहेत, परंतु त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

4. डिजिटल शिक्षण आणि तांत्रिक नवकल्पना:

डिजिटल शिक्षणामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षणाच्या संधी मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. इंटरनेट, ऑनलाइन कोर्सेस आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू शकते.

तांत्रिक नवकल्पनांमध्ये पुढील गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत -

- Online Learning Platforms (SWAYAM, NPTEL)
- Digital Libraries
- AI-based learning tools
- Virtual classrooms

AI-आधारित शिक्षण प्रणाली विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक शिक्षण अनुभव देऊ शकतात आणि ग्रामीण विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन उपलब्ध करून देतात. परंतु ग्रामीण भागात डिजिटल शिक्षणाचा पूर्ण फायदा मिळण्यासाठी काही अडचणी आहेत:

- इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी कमी, संगणक आणि स्मार्टफोनची कमतरता
- डिजिटल साक्षरतेचा अभाव.

या अडचणी दूर केल्यास डिजिटल शिक्षण ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी मोठी संधी ठरू शकते.

5. सामाजिक-आर्थिक घटक:

सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचा उच्च शिक्षणावर मोठा प्रभाव पडतो.

मुख्य सामाजिक-आर्थिक घटक:

1. गरीबी: गरीबीमुळे अनेक विद्यार्थ्यांना शिक्षण सोडून काम करावे लागते.
2. पालकांचे शिक्षण: ज्या कुटुंबात पालक शिक्षित असतात तेथे मुलांच्या शिक्षणाची शक्यता जास्त असते.

3. लिंगभेद: ग्रामीण भागात मुलींना शिक्षणाच्या संधी कमी मिळतात आणि त्यांचा dropout rate जास्त असतो.
4. भौगोलिक अडचणी: दूरच्या गावांमध्ये शैक्षणिक संस्था नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांना शहरात जावे लागते.
5. सामाजिक जागरूकता: शिक्षणाचे महत्त्व समजल्यास ग्रामीण समाजात उच्च शिक्षणाची मागणी वाढते.

म्हणून सामाजिक-आर्थिक सुधारणा, रोजगार संधी आणि शैक्षणिक जागरूकता वाढवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

ग्रामीण व वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणातील संधी :

ग्रामीण व वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षण ही सामाजिक व आर्थिक प्रगतीची महत्त्वाची किल्ली आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे ज्ञान, कौशल्ये आणि रोजगाराच्या संधी वाढतात तसेच सामाजिक समता आणि न्यायाची प्रक्रिया मजबूत होते. भारतासारख्या विकसनशील देशात ग्रामीण आणि वंचित समुदायांना उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे समावेशक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. खालीलप्रमाणे या विषयाचे सविस्तर विश्लेषण करता येते.

1. ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षणाचा प्रवेश:

ग्रामीण भागात उच्च शिक्षणाचा प्रवेश वाढवण्यासाठी मागील काही वर्षांत अनेक प्रयत्न झाले आहेत. पूर्वी ग्रामीण विद्यार्थ्यांना महाविद्यालये आणि विद्यापीठांपर्यंत पोहोचणे कठीण होते, कारण बहुतेक उच्च शिक्षण संस्था शहरी भागात केंद्रित होत्या. परंतु आता ग्रामीण भागात नवीन महाविद्यालये, उपकेंद्रे आणि ओपन युनिव्हर्सिटीच्या माध्यमातून शिक्षणाची उपलब्धता वाढत आहे.

सरकारने जिल्हा स्तरावर महाविद्यालये सुरू करण्यावर भर दिला आहे. यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना स्थलांतर न करता शिक्षण घेण्याची संधी मिळते. तसेच मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षण प्रणालीमुळे (Distance Learning) ग्रामीण विद्यार्थ्यांना घरी बसून उच्च शिक्षण घेणे शक्य झाले आहे.

तथापि, वाहतूक, आर्थिक मर्यादा, माहितीचा अभाव आणि सामाजिक बंधने यामुळे अजूनही अनेक ग्रामीण विद्यार्थी उच्च शिक्षणापासून दूर राहतात. त्यामुळे प्रवेश वाढवण्यासाठी अधिक पायाभूत सुविधा आणि मार्गदर्शन आवश्यक आहे.

2. समावेशक शिक्षण आणि वंचित समुदाय:

समावेशक शिक्षण (Inclusive Education) ही संकल्पना सर्व समाजघटकांना समान शिक्षण संधी उपलब्ध करून देण्यावर भर देते. अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), इतर मागासवर्गीय (OBC), महिला, दिव्यांग विद्यार्थी आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक या सर्वांसाठी उच्च शिक्षणात विशेष योजना राबवल्या जात आहेत.

आरक्षण धोरणामुळे वंचित समुदायातील विद्यार्थ्यांना विद्यापीठांमध्ये प्रवेश मिळण्यास मदत होते. त्याचबरोबर शिष्यवृत्ती योजना, फ्री-शिप, हॉस्टेल सुविधा आणि फी सवलती यामुळे आर्थिक अडथळे कमी होतात.

महिलांसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे, सुरक्षा व्यवस्था आणि विशेष शिष्यवृत्ती योजना यामुळे ग्रामीण मुलींना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन मिळते. त्यामुळे सामाजिक समतेच्या दृष्टीने समावेशक शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

3. सरकारी धोरणे आणि शैक्षणिक सुधारणा:

भारत सरकार आणि राज्य सरकारांनी ग्रामीण व वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणाच्या संधी वाढवण्यासाठी अनेक धोरणे आणि कार्यक्रम राबवले आहेत. शिक्षणाच्या

क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी विविध योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत.

उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 अंतर्गत उच्च शिक्षणाचा प्रवेश वाढवणे, बहुविषयक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी लवचिक शिक्षण पद्धती विकसित करणे यावर भर दिला आहे.

याशिवाय, शिष्यवृत्ती योजना, विद्यार्थी कर्ज योजना, कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि ग्रामीण भागात नवीन महाविद्यालये स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. या धोरणांमुळे ग्रामीण आणि वंचित विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाच्या नवीन संधी निर्माण होत आहेत.

4. डिजिटल शिक्षण आणि तांत्रिक नवकल्पना:

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठे परिवर्तन झाले आहे. ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म, ई-लर्निंग, व्हर्च्युअल क्लासरूम आणि डिजिटल लायब्ररी यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळण्याची संधी वाढली आहे.

ऑनलाइन कोर्सेस, वेबिनार आणि डिजिटल अभ्यासक्रमामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना देशातील आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षण संसाधने सहज उपलब्ध झाली आहेत. कोविड-19 महामारीनंतर डिजिटल शिक्षणाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे.

तथापि, इंटरनेट सुविधा, स्मार्टफोन किंवा संगणकाची कमतरता आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव हे ग्रामीण भागातील मोठे आव्हान आहे. त्यामुळे डिजिटल पायाभूत सुविधा मजबूत करणे आवश्यक आहे.

5. सामाजिक-आर्थिक घटक:

ग्रामीण व वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणातील संधींवर सामाजिक आणि आर्थिक घटकांचा मोठा प्रभाव पडतो. गरीबी, कुटुंबातील आर्थिक जबाबदाऱ्या,

बालमजुरी, लवकर लग्न आणि सामाजिक भेदभाव यामुळे अनेक विद्यार्थी शिक्षण सोडतात.

अनेक ग्रामीण कुटुंबांमध्ये उच्च शिक्षणाबद्दल जागरूकतेचा अभाव असतो. त्यामुळे विद्यार्थी लवकर रोजगाराकडे वळतात. तसेच शिक्षणाचा खर्च, प्रवास आणि निवास व्यवस्था यामुळेही अडचणी निर्माण होतात. या समस्यांवर मात करण्यासाठी आर्थिक मदत, मार्गदर्शन कार्यक्रम, करिअर काउन्सेलिंग आणि सामाजिक जागरूकता मोहिमा राबवणे आवश्यक आहे. समाज आणि सरकार यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात सकारात्मक बदल घडू शकतो.

शिफारसी:

1. ग्रामीण भागात महाविद्यालये आणि विद्यापीठे स्थापन करणे.
2. वंचित विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना वाढवणे.
3. ग्रामीण भागात इंटरनेट आणि डिजिटल शिक्षण सुविधा वाढवणे.
4. ब्रिज कोर्स आणि मार्गदर्शन कार्यक्रम सुरू करणे.
5. शिक्षणाबाबत जनजागृती मोहीम राबवणे.
6. सरकार आणि खाजगी संस्थांमध्ये भागीदारी वाढवणे.

निष्कर्ष:

उच्च शिक्षण हे सामाजिक न्याय, आर्थिक प्रगती आणि वैयक्तिक सक्षमीकरणासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तथापि, ग्रामीण आणि वंचित समुदायांना अजूनही उच्च शिक्षणाचा समान प्रवेश मिळण्यात अनेक अडचणी या येतात. भौगोलिक अलगाव, आर्थिक मर्यादा, पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि सामाजिक घटक या अडचणी शिक्षणातील सहभाग कमी करतात. तरीही सरकारी धोरणे, तांत्रिक नवकल्पना, शिष्यवृत्ती योजना आणि समुदायाधारित

कार्यक्रमांमुळे शिक्षणाचा प्रवेश वाढवण्यास मदत झाली आहे. समावेशक आणि न्याय्य शिक्षण प्रणाली निर्माण करण्यासाठी ग्रामीण पायाभूत सुविधा मजबूत करणे, आर्थिक सहाय्य वाढवणे, डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार करणे आणि प्रभावी शैक्षणिक धोरणे विकसित करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण व वंचित समुदायांसाठी उच्च शिक्षणाच्या संधी वाढवणे हे सामाजिक समता, आर्थिक प्रगती आणि राष्ट्रीय विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सरकारी धोरणे, समावेशक शिक्षण, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि सामाजिक जागरूकता यांच्या मदतीने ग्रामीण विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षण अधिक सुलभ आणि उपलब्ध होऊ शकते.

तथापि, पायाभूत सुविधा, आर्थिक सहाय्य, डिजिटल साक्षरता आणि सामाजिक अडथळे दूर करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. अशा प्रयत्नांमुळे ग्रामीण व वंचित समुदायातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून उज्ज्वल भविष्य घडवण्याची संधी मिळू शकते.

संदर्भसूची :

- 1) सहा, पी., कुलकर्णी, एस. आर., & पेरिंगिजी, एस. के. (2025). भारतातील शिक्षणप्रवेशातील अडचणी: ग्रामीण मुलांसमोरील आन्हाने. *एनजी ऑग्रिकल्चरल सायन्सेस*, 1(2), 29–34.
- 2) कुजूर, जे., & दास, ए. (2026). पूर्व भारतातील आदिवासी शिक्षणातील अडथळे व एसडीजी ४ संदर्भातील परिणाम. *डिस्कव्हर ग्लोबल सोसायटी*, 4, 22.
- 3) सिंह, जे. के. (2022). भारतीय उच्च शिक्षणातील डिजिटल दरी: प्रवेश व समतेचा राष्ट्रीय अभ्यास. *जर्नल ऑफ अॅडव्हान्स्ड झूलॉजी*, 43(1).
- 4) उपाध्याय, हीना. (2012). भारतातील उच्च शिक्षणाची वाढ: 1950–2005 कालखंडाचा अभ्यास. *आयओएसआर जर्नल ऑफ रिसर्च अॅण्ड मेथड इन एज्युकेशन*, 1(1), 46–49.
- 5) सोमशेखर, एन., & कुमार, जी. सी. (2012). जागतिकीकरण व शैक्षणिक विषमता: कर्नाटकाचा विशेष संदर्भ. *आयओएसआर जर्नल ऑफ ह्युमॅनिटीज अॅण्ड सोशल सायन्स*, 4(6), 11–17.
- 6) शर्मा, नागेश्वर, & ठाकूर, अनिल कुमार. (2010). *इंडियन हायर एज्युकेशन अॅण्ड ट्रायबल्स*. दीप अॅण्ड दीप पब्लिकेशन्स.
- 7) कुमार, एम. एस. विजय. (2009). भारताच्या राष्ट्रीय विकासात मुक्त शैक्षणिक साधनांची भूमिका. *ओपन लर्निंग: द जर्नल ऑफ ओपन, डिस्टन्स अॅण्ड ई-लर्निंग*, 24(1), 77–84.
- 8) दास, संगिता. (2023). भारतातील शहरी-ग्रामीण शैक्षणिक विषमता: तुलनात्मक विश्लेषण. *आर्काइव्ह प्रीप्रिंट*.
- 9) गोयल, ह., गर्ग, ग., मोर्डिया, पी., रामचंद्रन, वी., कुमार, ध., & चल्ला, जे. एस. (2025). ग्रामीण भारतातील शिक्षणात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा प्रभाव: एक गुणात्मक अभ्यास. *आर्काइव्ह प्रीप्रिंट*.
- 10) दास, उपासक, & सिंघल, करण. (2021). ग्रामीण भारतातील गणितीय शिक्षणातील लिंगभेदाचा अभ्यास. *आर्काइव्ह प्रीप्रिंट*.
- 11) टंडन, राजेश. (2014). सहभागात्मक संशोधन व ग्रामीण शिक्षणातील संधी. प्रिया (Participatory Research in Asia) प्रकाशन.

Spatial and Cultural Geography of Indian Festivals: A Review Study

Dr. Ritesh Venkatesh Wangwad

*Department of Geography, Amruteshwar Arts Commerce and Science College Vinzar,
Tehsil- Velhe Dist - Pune 412213*

Corresponding Author - Dr. Ritesh Venkatesh Wangwad

DOI - 10.5281/zenodo.19367663

Abstract:

In India, festivals are more than religious or cultural celebrations; they are closely connected to the country's geographical environment. India's diverse physical landscape—mountains, plains, coastal areas, and deserts—significantly influences the timing, nature, and practices of festivals. Seasonal cycles, agricultural activities, regional calendars, and climatic conditions shape when and how these festivals are celebrated. Many festivals are linked to natural events such as the monsoon, harvest seasons, and seasonal transitions.

From a geographical perspective, festivals reflect the interaction between people and their environment. Harvest festivals such as Makar Sankranti, Pongal, and Baisakhi are closely associated with agricultural cycles and regional climatic conditions. Similarly, communities living near rivers, coasts, and mountains celebrate festivals connected to local ecological traditions.

Festivals also play an important socio-economic role by strengthening community bonds, supporting local markets, promoting tourism, and shaping cultural landscapes. Studying festivals from a geographical perspective helps in understanding regional diversity and the strong relationship between culture, environment, and society in India.

Introduction:

India is often described as a country of festivals, where celebrations occur throughout the year across different regions and communities. These festivals are strongly linked with cultural traditions, religious beliefs, and historical practices, but they are also significantly shaped by geographical conditions. India's varied physical landscape—from the Himalayan mountains in the north to the coastal plains in the south, and from the fertile Indo-Gangetic plains to the arid deserts of the west—plays an important role in influencing the timing, form, and scale of many festivals. Agricultural activities guide the celebration of harvest festivals, rivers and water bodies become important locations for rituals, and seasonal variations determine the rhythm of several cultural events.

Festivals also create distinctive cultural landscapes that represent the close relationship between human communities and their natural surroundings. They help express regional identity and highlight the ecological and cultural diversity of the country. For example, Pongal in Tamil Nadu celebrates the rice harvest, while Bihu reflects the agricultural cycle of the Brahmaputra valley. In urban areas, Ganesh Chaturthi transforms public spaces in Mumbai into vibrant cultural centers, while Kumbh Mela temporarily converts riverbanks into large settlements that accommodate millions of pilgrims.

From a geographical perspective, festivals also have strong socio-economic impacts. They attract tourism, create employment opportunities, and reshape both rural and urban spaces through fairs, markets, and related infrastructure.

However, large gatherings during festivals may also lead to challenges such as environmental pollution, overcrowding, and pressure on natural resources. Therefore, examining festivals from a geographical viewpoint helps in understanding how environment, space, and culture interact, and how festivals continuously influence and reflect the changing landscapes of India.

Regional Geography of Indian Festivals:

The distribution of festivals across India reflects the country's cultural diversity and its close ties with local geography. Each region develops its own set of celebrations shaped by historical traditions, ecological conditions, and community practices. This variation highlights the strong relationship between place and culture.

In **North India**, festivals such as Diwali, Holi, and Baisakhi are deeply connected to agricultural cycles and seasonal changes. Diwali marks the harvest and onset of winter, Holi signals the arrival of spring, while Baisakhi coincides with the wheat harvest, symbolizing prosperity and renewal.

In **South India**, festivals like Pongal in Tamil Nadu and Onam in Kerala are closely tied to agriculture and water resources. Pongal celebrates the rice harvest and expresses gratitude to nature, while Onam, centered on Kerala's backwaters, reflects both agrarian abundance and regional legends.

The **Northeastern states** showcase festivals rooted in tribal traditions and biodiversity. Bihu in Assam is linked with the agricultural calendar of the Brahmaputra valley, while the Hornbill Festival in Nagaland celebrates the state's cultural heritage and ecological richness.

In **Western India**, Ganesh Chaturthi in Maharashtra and Navratri in Gujarat illustrate vibrant cultural identities and large-scale community participation. Together, these patterns

reveal that festivals form a spatial mosaic of cultural regions, reinforcing local identities while contributing to the unity of the nation.

Temporal Dimension:

The timing of Indian festivals is closely linked with natural cycles, making them a reflection of both cultural traditions and environmental rhythms. Most festivals are celebrated according to **solar or lunar calendars**, ensuring that they remain tied to seasonal changes and cosmic movements. These temporal patterns connect religious practices with the daily lives of people, particularly in agrarian communities.

Agriculture provides the strongest influence on festival timing. Sowing and harvest periods serve as anchors for major celebrations. For example, **Baisakhi** in Punjab and **Akshaya Tritiya** in many regions mark the beginning of the agricultural season, symbolizing renewal and prosperity. In contrast, harvest festivals such as **Pongal** in Tamil Nadu and **Onam** in Kerala express gratitude for abundance, reinforcing the connection between human labor, natural resources, and cultural expression.

Climatic rhythms, especially the **monsoon**, play a central role in determining the calendar of rural festivals. Rituals such as **Teej** coincide with the rainy season, celebrating fertility, growth, and renewal. In drier regions, festivals often revolve around rare rainfall events, showing the dependence of society on natural forces.

Beyond agriculture and climate, festivals function as **markers of time**, dividing the year into meaningful cultural intervals. They provide opportunities for social bonding, collective memory, and continuity, demonstrating how geography and tradition work together to structure social life.

Challenges and Sustainable Perspectives:

While festivals in India are moments of joy, unity, and cultural expression, they also bring significant challenges that require thoughtful management. The growing scale of celebrations, particularly in urban areas, often leads to **congestion, overcrowding, and strain on infrastructure**. Large gatherings result in traffic bottlenecks, disruption of public services, and safety concerns. Alongside these issues, festivals generate massive amounts of waste, including plastics, food remains, and discarded decorations, which place stress on local resources and municipal systems.

Another pressing concern is **environmental pollution**. The immersion of idols made from non-biodegradable materials, excessive use of chemical colors, firecrackers, and indiscriminate waste disposal contribute to the deterioration of rivers, air quality, and soil health. Such practices threaten biodiversity and the ecological balance of urban and rural spaces. Addressing these challenges calls for **eco-friendly innovations** such as clay or biodegradable idols, natural dyes, green fireworks, and improved waste segregation and recycling systems.

At the same time, festivals hold great potential for sustainable development if approached responsibly. **Sustainable festival tourism** can integrate economic growth with cultural preservation, creating employment while protecting traditions and environments. Encouraging community participation, raising awareness about eco-conscious practices, and implementing stricter regulations can ensure that festivals remain both culturally vibrant and environmentally responsible.

Thus, the future of Indian festivals lies in striking a balance between tradition and sustainability. With innovative planning and ecological sensitivity, festivals can continue to

enrich cultural landscapes while minimizing their negative impact on the environment.

Conclusion:

Viewed through geography, Indian festivals extend beyond religion and culture to become spatial, temporal, and ecological phenomena. They reflect the country's varied landscapes, agricultural rhythms, climatic patterns, and social structures. Each celebration links people to their environment, shaping cultural identity and regional distinctiveness. At the same time, festivals influence economic activities, tourism flows, and urban as well as rural transformations. Examining them geographically highlights their role as dynamic processes that express place, sustain traditions, and illustrate human–environment relationships. Thus, festivals embody both cultural heritage and geographical diversity in shaping India's social and environmental landscape.

References:

1. Bhatia, A. K. (2002). *Tourism Development: Principles and Practices*. Sterling Publishers, New Delhi.
2. Kaul, R. N. (1991). *Dynamics of Tourism: A Trilogy*. Sterling Publishers, New Delhi.
3. Singh, S. (2008). *Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space*. Routledge, London.
4. Pearce, D. G. (1987). *Tourism Today: A Geographical Analysis*. Longman, London.
5. Mathieson, A., & Wall, G. (1982). *Tourism: Economic, Physical and Social Impacts*. Longman, London.
6. Sharma, K. (2010). *Indian Festivals and Cultural Heritage*. Abhinav Publications, New Delhi.
7. Singh, S. (2002). *Tourism and Culture: Cultural Tourism in India*. Rawat Publications, Jaipur.

8. UNESCO. (2018). *Intangible Cultural Heritage of India: Elements Inscribed by UNESCO*. UNESCO Reports, Paris.
9. Chakrabarty, D. (2014). Festivals, Rituals and the Cultural Geography of India. *Indian Journal of Cultural Studies*, 11(2), 45–62.
10. Bhardwaj, S. M. (1973). *Hindu Places of Pilgrimage in India: A Study in Cultural Geography*. University of California Press.
11. Singh, R. L. (1993). *India: A Regional Geography*. National Geographical Society of India, Varanasi.
11. Johnson, N. C. (1995). Mapping Ritual: A Geographical Analysis of Festivals. *Progress in Human Geography*, 19(3), 325–341.
12. Government of India (2020). *Incredible India: Festival Calendar*. Ministry of Tourism, New Delhi.
13. Gupta, S. (2017). Environmental Impact of Festivals in India: Challenges and Solutions. *International Journal of Environmental Studies*, 74(4), 589–604.
14. Raj, R., Griffin, K., & Morpeth, N. (2013). *Cultural Tourism*. CABI Publishing, Oxfordshire.

Unorganized Workers in India and Social Security

Mr. Narayan Dashrath Kharat

Research Student, Dept of Economics,

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chh. Sambhajanagar.

Corresponding Author - Mr. Narayan Dashrath Kharat

DOI - 10.5281/zenodo.19367693

Introduction:

In India Unorganized Labour force is higher than the organized labour force. According to government reports, near about 94% of India's workforce is employed in informal or unorganized jobs. This indicates the number of workers who have lack of formal contracts, job security, and social security protection. Although their huge contribution to the economy, they remain excluded the safety net of comprehensive social security systems. These workers are mostly belongs to agricultural laborers and construction workers to domestic helpers and gig economy participants.

Government initiatives like, the **Unorganized Workers' Social Security Act (2008)**, the **Code on Social Security (2020)**, and the **e-Shram portal (2021)** have tried to bring informal workers under social protection. By 2025, more than **310 million workers** registered

on e-Shram, generating a national database for smooth delivery of social welfare.

Objectives:

1. To understand importance and share of unorganized workers in India.
2. To study Social Security coverage for unorganized workers in India.
3. To identify problems faced by unorganized workers in India.

Research Methodology:

Present research is based on quantitative and Qualitative types of data which is collected by primary and secondary sources of data collection. To collect primary data for present research schedule has used and secondary data has collected through available literature related to the topic. 250 samples are selected by random sampling technique form Jalna and Chhatrapati Sambhajanagar.

Discussion:

State wise Information about Registered Unorganized Workers with E-Shram in India:

State/UT	Approx. Workers (in cr)	Share of Total (%)	Main Areas of Work
Uttar Pradesh	8.5	27%	Largest contributor; agriculture & migrant labor dominate.
Bihar	3.5	11%	Heavy rural workforce; seasonal migration to other states.
West Bengal	3.2	10%	Street vending, transport, domestic work.
Madhya Pradesh	2.5	8%	Agriculture and tribal labor significant.

Maharashtra	2.3	7%	Urban informal jobs in Metro Cities, Agriculture, gig economy rising.
Rajasthan	2.1	7%	Mining, construction, handicrafts.
Odisha	1.9	6%	Migrant labor in textiles & construction.
Jharkhand	1.7	5%	Mining and agriculture.
Tamil Nadu	1.6	5%	Textiles, construction, domestic work.
Karnataka	1.5	5%	Gig/platform jobs, services, agriculture.
Kerala	1.2	4%	Migrant inflows; domestic and service work.
Punjab & Haryana	1.5 (combined)	5%	Agriculture and migrant labor.
Delhi (NCT)	0.8	3%	Street vendors, gig workers, construction.
Assam	0.7	~2%	Agriculture, small trade.
Other North-East States	0.6 (combined)	~2%	Agriculture, handicrafts, small trade.
Smaller States/UTs (Goa, Chandigarh, Ladakh, Andaman & Nicobar, etc.)	0.5 (Combined)	~2%	Tourism, services, small-scale trade.

Source: E-Shram Portal, GOI.

An unorganized worker in India refers to workers who are not covered by formal contracts or labor laws, as it performing the pivotal role of employment in the country. This sector contributes around **50% of India's GDP**, identifying its importance to the economy. Workers in informal employment mostly face problems like, irregular incomes, often below minimum wage standards, and lack of benefits such as provident fund, health insurance, or pensions.

The Code on Social Security, 2020:

It is one of India's new four major labor codes, authorized to combine and simplify the country's social security laws. It merges **9 existing legislature** into a single code, including the Employees' Provident Funds Act, Employees State Insurance Act, Maternity Benefit Act, and Building and Other Construction Workers Welfare Cess Act. The motto is to create an **integrated legal framework** that expands social security coverage to all types of workers—

organized unorganized, gig, and platform workers.

The most important characteristic of this code is the **acknowledgement of gig and platform workers for the first time in Indian law**. The Code initiated a **Social Security Fund** to give money for these workers schemes, along with grants from the government, employers, and aggregators. It also has facilities for women, ensuring **180 days of maternity leave, daycare facilities, and work-from-home options**.

The Code extends the coverage of **Employees' Provident Fund (EPFO)** and **Employees' State Insurance Corporation (ESIC)**, covering more facilities and workers under compulsory social security. It also structured national and state-level boards for unorganized workers, building workers, and gig workers to monitor welfare schemes. To upgrade compliance, the Code featured a **technology-based "Inspector-cum-Facilitator" system**, digital record-maintaining, and decriminalization of minor offences, making it easier for businesses to use while ensuring workers' rights.

Data Analysis:

Table No. 1: Education of the respondents

Category/ Education Level	Illiterate	Primary	Secondary	Higher Secondary	Graduation	Post Graduation	Total
SC	8	15	20	9	10	8	70
ST	9	6	7	6	2	0	30
OBC	5	13	12	7	10	3	50
OPEN	10	20	15	22	8	5	80
EWS	2	5	7	2	2	2	20
Total	34	59	61	46	32	18	250

Above Table No. 1, is indication that, most of respondents were found educated upto secondary level followed by primary education. Number of post graduate respondents were found high in SC category and zero in ST category. Overall respondents were found less in graduation and post-graduation level of education.

Table No. 2: Work Nature & Wages of the respondents

Nature of Work	No of Workers	Daily Wages (Rs)
Casual	70	200
Daily Wage	65	250
Contract	25	320
Agriculture	90	150
Total	250	-

Above Table No. 2, is showing data of respondents engaged in different work nature, 90 respondents were found that they were working in agriculture field followed by casual labour and daily wage labour, number of contract workers were found very less as compare to other workers. About wages only contractual workers were getting wages as per government policy otherwise rest of all respondents were found that they were not getting wages as per government policy.

Table No. 3: Problems faced by the respondents

Problems	No of Workers	
	Yes	No
Low & Irregular Wages	230	20
Lack of Basic Facilities at Workplace	145	105
Poor Working Condition	190	60
Lack of Social Security	230	20

Above Table No.3, is informing us about problems faced by the respondents. 230 respondents said that they were facing problem of low, irregular and lack of social security, 190 respondents were found that they were facing problem of poor working condition followed by 145 workers who were facing problem of lack of basic facilities at working place.

Problems Summary:

Unorganized workers in India face a wide range of problems that make their lives insecure and vulnerable. The most pressing issue is the **lack of job security**, as most of them work without formal contracts and can be dismissed at any time without notice or compensation. Their **wages are often irregular and below minimum standards**, leaving them unable to meet basic needs. They also suffer from **poor working conditions**, with little regard for occupational

safety, especially in sectors like construction, mining, and agriculture. Another major challenge is the **absence of social security benefits** such as health insurance, provident funds, pensions, or maternity benefits, which exposes them to financial distress during illness, accidents, or old age.

References:

1. C. R. Kothari, Research Methodology, New Era Publishers, 2015
2. National Commission for Enterprises in Unorganized Sector, 2008
3. Social Security Act, 2008
4. Social Security Code, 2020
5. E- Shram portal, GOI, 2025
6. Primary Data Survey Carried out in 2025.

Dr. Babasaheb Ambedkar's Educational Thought

Dr. Lahu S. Waware

SSES Smt. Ratnprabhadevi Patil Collage, Bawada, Tal-Indapur, Dist- Pune

Corresponding Author - Dr. Lahu S. Waware

DOI - 10.5281/zenodo.19367717

Abstract:

Dr Ambedkar said, "Education is what makes a person fearless, teaches him the lesson of unity, makes him aware of his rights and inspires him to struggle for his rights." Education is the corner stone of progress and upliftment. It leads to increased awareness and social consciousness of the people and provides for more responsible leadership of the nation. Obviously, education includes knowledge imparted through reading, speaking, listening and writing. However, education embodies and affects the daily action and habits of people and the interrelationship among the peoples. Thus we are constantly being educated and educating each other. This process encourages our growth and progress, though it may not be steady growth. Dr. Ambedkar knew well that the more the education, the more the chances for progress and the easier the opportunities for his people. In this research paper focus educational thoughts and work of Dr. Babasaheb Ambedkar in development of India.

Introduction:

Mahatma Phule, who is pioneer in work eradication of untouchability, Education to untouchable, Education to women removal of cultural inequality to make free form Economical exploitation, Equal status to women, support for Develop agriculture and Education to Society etc. This work of great social reformer Mahatma Phule is historical, cultural and Educational declaration for revolution in India. Such Mahatma Phule is 'Guru' to B.R. Ambedkar and he is in real sense disciple to Mahatma Phule. Before Dr. Babasaheb Ambedkar, Education was rare in all over country. As per "Chaturvarna" only upper class was permitted for education and others are away from education.

Objectives of the Study:

The objectives of this paper are follows:

1. To examine the condition of education after Dr. Babasaheb Ambedkar.

2. To understand Dr. Babasaheb Ambedkar's views on woman's education.

Research Methodology:

The present study mainly relies on the secondary data for the research activity. Secondary data has collected from various sources such as reference books, newspaper, research paper, research journal and other relevant websites.

Educational Philosophy:

Dr. Babasaheb Ambedkar believes that Education can develop awareness to illiterate people. New meaning is going to get through education. According to Dr. Babasaheb Ambedkar new meaning of life will achieved through education and people will become self-help, self-dependent and real honest, this movement he started through education. He warns people that "You can remove your own slavery" it is humiliating to live life by losing self- honesty.

Education is change; this is base of Dr. Babasaheb Ambedkars philosophy. Education will make man free from any kind of exploitation according to him. Education will make man to understand good and worse. We are able to recognize world and human civilization, there were thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar on education. Education is things which construct individuality or personality. Through moral behavior it was not only intended to develop only individual life but to make democracy successful. Education is the express way to get social democracy as well as to remove every kind of inequality. Education is the base - or Foundation for social Economical and political revolution, for this foundation of his philosophy is "Education, united, agitates." Education is protection and preservation for social equality and freedom. Dr. Babasaheb Ambedkar believed that Education can maintain and develop freedom, equality and brotherhood. He has started his educational work with such thoughts.

Aim of Education:

In social reformation Education is important one. Through education individual is developing intellectual and mentally. We can achieve political freedom through education. Over all development of individual can achieve through education. Freedom was going to achieve through education and freedom can achieve through vale education, Dr. Babasaheb Ambedkar principle understood freedom, equality and brotherhood, for this "Education for all" is aim of Dr. Babasaheb Ambedkar.

Primary Education:

Dr. Babasaheb Ambedkar viewed primary education as a vital tool for social liberation, equality, and empowerment, particularly for marginalized communities. He famously emphasized education as the first step towards liberation, urging the depressed classes to

"Educate, Agitate, and Organize" to fight against social. Primary education is foundation education. This is beginning of education. It is important step in life of every child in these stage qualities, Equality cooperation, civilization is going to carry. In this stage students should not learn only how to read and write but they must literate. For this Dr. Babasaheb Ambedkar forced that primary education must be compulsory. People those who live in slavery they can develop awareness among them through education. Education of poor people can successfully complete from the fees of rich people. Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar are motivating for primary education and therefore according to him responsibility of primary education must be on – Government.

Secondary Education:

He emphasized on even with primary education to secondary education. School is the place where good citizen are made. Even good citizens are made by best teachers. Dr. Babasaheb Ambedkar viewed education as the primary tool for social emancipation, equality, and character building, advocating for free, compulsory, and accessible education for all, especially marginalized communities and women. His philosophy emphasized critical thinking, rationalism, and moral values, famously summarized as "Educate, Agitate, and Organize"

Higher Education:

Dr. Babasaheb Ambedkar viewed higher education as a vital, transformative tool for the marginalized to attain social equality, intellectual liberation, and political power. He argued it was essential for bridging the gap between social classes, empowering Dalits to occupy key administrative roles, and fostering rational, critical thinking to dismantle the caste system. The condition of higher education in pre — independence period was worse. University should not be for administration but for knowledge. To acquire knowledge and to donate

knowledge must be activity in university. University should go to the door of common man. University should not be a center of examination but it must be centre of knowledge and science. Poor, untraded people in our country must get higher education it is the opinion of Dr. Babasaheb Ambedkar.

Education for Women:

Dr. Babasaheb Ambedkar viewed women's education as the primary tool for empowerment, social reform, and equality, asserting that a community's progress is measured by the progress of its women. He advocated for breaking patriarchal barriers through education, enabling women to gain legal rights, political participation, and economic independence. In social structure place of woman is important therefore Dr. Babasaheb Ambedkar has advocated education to women. He has burnt 'Manusmriti' at 'Mahad' on 25th Dec 1927; here he said that If woman is educated then only next generation will be formed. According to Dr. Babasaheb Ambedkar there must be equal education to male and female, they must be co- educated and given one kind of education.

Teacher:

Education must be reading available to everyone. School is place where teacher is made. Teacher should be well trained and psychiatrist. He must have knowledge of psychology. Teacher is pioneer of country, who is leading society teacher should not be addicted and having good kind of thoughts.

Education Work:

Dr. Babasaheb Ambedkar has started his educational work from 1924. He has started hostels for backward students in Solapur, Panvel and Thane. Many hostels were developed, because of these hostels primary and secondary education become available. But untouchable student was away from higher education. He has

established "Bahishkrit Hitkarini Sabha" to get dalit known about their rights. The aims and objects of the new organization-broke -little new ground but rather re-stated the methods for seeking improvement that here current in the movement in the Desh and Vidharbh at the time.

1. To promote the spread of education among the depressed classes by hostels or others means.
2. To promote the spread of culture among the depressed classes by opening libraries, social centers and classes or study circles.
3. To advance and improve the economic conditions of the depressed classes by starting industrial and agricultural schools.
4. To represent the grievances of the depressed classes. Dr. Babasaheb Ambedkar has founded —people education society" in Mumbai on 1945.

He has started "Sidharth College" in Mumbai on 1946. In 1953 he has established Sidharth Commerce College. Even he has established Sidhath Law College from these college students. Were renowned in different fields like literature, drama, sports etc. Dr. S.G. Malase, Prof. Ramesh Tendukar, Arvind Deshpand, Sulbha Deshpande, Lalan Sarang. Suresh Khare, Dr. Bhimrao Kulkarni. Adv. B.C.Kamble, N.M.Kamble is reputed students from this college. He has established Milind College in Aurangabad, 1950. Even Marathawada University in Aurangabad which was established in 1958 but later it was named as Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University Aurangabad. It is dedication to work of Dr. Babasaheb Ambedkar. Marathawada is backward region and hence students from this region must get educational help so he has found Miliand College in Auraugabad.

Conclusion:

Scholar, politician and constitutionalist Dr. B. R. Ambedkar is modern India is towering symbol of protest against age-old and contemporary forms of oppressions. Both are untouchable. Ambedkar became Indias foremost opponent of the evil of untouchability and formulated the basic of affirmative action. Dr. Ambedkar has devoted to education field with ideals of Buddha, Saint Kabir, Mahatma Phule. Education is key for development of Nation. He is connected with the foundation of Marathwada University. With his inspiration and motivation many colleges, bhostels, schools were started. His efforts and motivation and education is a valuable le for poor untouchable and downtrodden people so therefore in today situation thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar on education are more applicable and important one for development of nation.

Reference:

1. Rai, B. C. (1984) History of Indian Education, Prakashan Kendra Lucknow.
2. Eleanor Zelliott (2004) Dr. Babasaheb Ambedkar and the untruchable Moverments, Blumoon Bokks, New Delhi.
3. Jogdand P.G. (1991) Dalit Movement - in Maharashtra, Kanak Publication, New Delhi.
4. Bhagat R.T. (2001) Shikashantil Thor Vicharvant, Chitanya Prakashan, Kolhapur.
5. Jadhav Vijay, (200) Dr. Babasaheb Ambedkar Charitra, Manoram Prakashan, Mumbai.
6. Vatskr Savita (2011) Maharatsratil Samaj Sudharakanche Shikashinik Kary, Dhany Sawardhan , Prakashan, Kolhapur.
7. Agarwal, J. C. (1999) Education in Emerging India, Doaba House Delhi.
8. Bhatia (2000) The Philosophical and Sociological Foundations of Education, Douba House Delhi.
9. Bhatia, K. K. and Narang, C. L. (1986), Principles of Education, Prakash Brothers. Ludhiana.
10. Bhatia, K. K., Chandra, P. C, Kadyan K. S. & Sharma (1988) Modem Indian Education and Its Problems, Tandon Publications Ludhiana.

Commerce Education for Sustainable Development: The Role of Business Knowledge in Achieving Global SDGs

Mr. Aditya Anil Gharte

Assistant Professor,

B.Y.K. (Sinnar) College of Commerce, Nashik – 422 005.

Corresponding Author - Mr. Aditya Anil Gharte

DOI - 10.5281/zenodo.19367736

Abstract:

Sustainable development has become an important global priority in balancing economic growth, environmental protection, and social equity. The adoption of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) in 2015 created a global framework to address major challenges such as poverty, inequality, climate change, and responsible production and consumption. Education plays a crucial role in achieving these goals by equipping individuals with knowledge and skills that support sustainable practices. Among different academic disciplines, commerce education has a significant role because it directly influences business activities, financial management, and economic decision-making.

Commerce education provides knowledge in areas such as accounting, finance, marketing, business management, and entrepreneurship. When sustainability principles are integrated into these subjects, students become aware of the social and environmental impacts of business decisions. This helps promote ethical business behaviour, responsible financial management, and sustainable economic growth.

The present study examines the role of commerce education in promoting sustainable development and contributing to the achievement of global SDGs. The study is based on a descriptive research design using secondary data collected from books, research articles, and reports of international organizations. The findings indicate that commerce education can promote responsible entrepreneurship, corporate social responsibility, and sustainable business practices.

The study concludes that incorporating sustainability concepts into commerce curricula can help prepare future business professionals to address global economic and environmental challenges. Educational institutions should therefore emphasize sustainability-based learning to ensure that commerce graduates contribute to long-term economic and social development.

Keywords: Commerce Education, Sustainable Development, SDGs, Business Knowledge, Sustainability.

Introduction:

Sustainable development has become a major global concern in the twenty-first century as countries attempt to balance economic growth with environmental protection and social welfare. Rapid industrialization, increasing consumption patterns, and environmental degradation have created serious challenges for long-term development. To address these issues, the United Nations introduced the Sustainable Development Goals (SDGs) in 2015. These seventeen goals aim

to promote inclusive economic growth, environmental sustainability, and social equality by the year 2030.

Education plays a vital role in achieving sustainable development because it helps individuals understand global challenges and develop responsible solutions. Higher education institutions are particularly important in preparing students with the knowledge, skills, and attitudes required for sustainable development. Among various fields of study, commerce education holds

a special significance as it is closely connected with business activities, financial systems, and economic decision-making.

Commerce education includes subjects such as accounting, finance, marketing, economics, business management, and entrepreneurship. These areas influence how businesses operate and how economic resources are utilized in society. Traditionally, commerce education has focused mainly on profit generation and business growth. However, modern business environments require professionals who are also aware of environmental protection, ethical responsibility, and social welfare.

Integrating sustainability concepts into commerce education can help students understand the broader impact of business activities on society and the environment. Topics such as corporate social responsibility, sustainable finance, ethical accounting, and responsible marketing can encourage students to adopt sustainable business practices. This approach helps in developing future business leaders who can balance economic objectives with social and environmental responsibilities.

Commerce graduates often work in businesses, financial institutions, government organizations, and entrepreneurial ventures. Their decisions influence investment, production, employment, and resource management. Therefore, it is important that they are equipped with sustainability-oriented knowledge and skills. In this context, commerce education can contribute significantly to achieving several Sustainable Development Goals, including decent work and economic growth, responsible consumption and production, and industry innovation.

Thus, commerce education can act as an important tool in promoting sustainable development by encouraging responsible business practices and sustainable economic growth. The

present study therefore examines the role of commerce education in achieving global SDGs and highlights the importance of integrating sustainability concepts into commerce curricula.

Objectives:

1. To study the role of commerce education in promoting sustainable development in the modern economic environment.
2. To examine the contribution of business knowledge in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs).
3. To analyse how commerce education encourages responsible business practices and ethical decision-making among students.
4. To evaluate the importance of integrating sustainability concepts into commerce curricula for long-term economic and social development.

Methodology:

The present study is based on a descriptive research design to understand the role of commerce education in sustainable development. The study mainly uses secondary data collected from books, journals, research articles, and official reports. Relevant information related to commerce education and the Sustainable Development Goals has been reviewed for analysis. The collected data has been systematically examined to explain the contribution of business knowledge toward sustainable economic development.

Statement of the Problem:

Despite the growing importance of sustainable development, many business activities still focus mainly on profit without considering environmental and social impacts. Commerce education often emphasizes traditional business knowledge but gives limited attention to

sustainability concepts. Therefore, it is necessary to examine how commerce education can contribute to achieving the Sustainable Development Goals and promote responsible business practices.

Scope and Limitations:

1. The study focuses on the role of commerce education in promoting sustainable development and achieving selected Sustainable Development Goals.
2. It primarily relies on secondary data from books, journals, and reports, which may limit the inclusion of recent primary research findings.
3. The findings are conceptual and descriptive, and may not reflect the practical implementation of sustainability practices in all educational institutions.

Need of the Study:

1. To prepare professionals for sustainable economic and social development.
2. To provide commerce students with skills for responsible business practices.
3. To integrate sustainability concepts into commerce education.
4. To align business education with the Sustainable Development Goals.

The role of commerce education in promoting sustainable development in the modern economic environment:

1. **Foundation of Business Knowledge:** Commerce education provides a systematic understanding of accounting, finance, marketing, business management, and entrepreneurship. This foundation equips students with the ability to analyse complex economic systems and make informed decisions. From the perspective of human capital theory, investing in education

enhances skills that contribute to economic and societal productivity (Becker, 1993).

2. **Link to Sustainable Development:** According to the Brundtland Commission (1987), sustainable development involves fulfilling present economic needs without compromising the ability of future generations to meet theirs. Commerce education enables students to link economic activities with environmental conservation and social responsibility, ensuring that business decisions are sustainable.
3. **Promotion of Ethical and Responsible Practices:** Stakeholder theory (Freeman, 1984) emphasizes that organizations must consider the interests of all stakeholders employees, consumers, communities, and the environment. Commerce education fosters awareness of these responsibilities, helping students adopt ethical business behaviour and sustainability-focused decision-making.
4. **Preparation for Real-World Challenges:** The modern business environment faces challenges such as climate change, resource scarcity, and social inequality. Commerce education equips students with analytical and managerial skills to address these challenges, adopt sustainable strategies, and implement corporate social responsibility (CSR) practices.
5. **Contribution to Long-Term Development:** By connecting business knowledge to sustainable practices, commerce graduates are prepared to influence organizational strategies, policymaking, and operational decisions that support inclusive economic growth, social welfare, and environmental protection.

The contribution of business knowledge in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs):

1. **Understanding Economic and Organizational Systems:** Commerce education provides students with knowledge of corporate governance, economic policies, and market dynamics, which are critical for sustainable decision-making. Resource-based theory supports the idea that knowledge and skills are strategic assets that organizations can use to achieve competitive advantage while promoting sustainability (Barney, 1991).
2. **Alignment with SDGs:** The United Nations (2015) SDGs provide a global framework to achieve inclusive economic growth, responsible production, and social equity. Commerce students trained in sustainable finance, ethical marketing, and responsible entrepreneurship can directly contribute to goals such as decent work (SDG 8), responsible consumption (SDG 12), and industry innovation (SDG 9).
3. **Integration of Sustainability in Business Knowledge:** Business knowledge helps students design strategies that balance profitability with ethical and environmental considerations, fostering sustainable growth.
4. **Influence on Organizational and Societal Practices:** Equipped with this knowledge, graduates can guide organizations to implement policies and business models that contribute to social welfare, environmental conservation, and long-term economic stability.

Analyse how commerce education encourages responsible business practices and ethical decision-making among students:

1. **Curriculum Integration of Ethics and CSR:** Commerce programs increasingly include ethics, corporate social responsibility, and compliance regulations. This equips students to evaluate the social and environmental impact of business operations.
2. **Application of Stakeholder Theory:** By applying Freeman's stakeholder theory (1984), students learn that ethical business practices require consideration of all parties affected by organizational decisions, promoting accountability and sustainability.
3. **Development of Ethical Decision-Making Skills:** Commerce education teaches frameworks for evaluating the consequences of business actions, helping students make responsible decisions in finance, marketing, and management.
4. **Encouragement of Sustainable Practices:** Graduates are prepared to implement strategies that promote sustainability, including responsible resource utilization, eco-friendly production, and social welfare initiatives.

The importance of integrating sustainability concepts into commerce curricula for long-term economic and social development:

1. **Curriculum Enrichment for Sustainability:** Incorporating sustainability principles in commerce education raises student awareness about environmental protection, ethical responsibility, and social equity. Transformative learning theory suggests that education can change perceptions and attitudes, leading to responsible behaviour (Mezirow, 1997).

2. **Skill Development for Sustainable Decision-Making:** Students gain competencies to design and manage business strategies that promote long-term economic stability while minimizing social and environmental harm.
3. **Preparation of Future Leaders:** Sustainability-focused curricula prepare graduates to become ethical business

leaders who can influence organizational policies, promote responsible entrepreneurship, and adopt CSR practices.

4. **Contribution to Global SDGs:** By integrating sustainability concepts, commerce education ensures that graduates actively support the achievement of SDGs while fostering inclusive economic and social growth.

Commerce Education and Sustainable Development

Aspect	Description
Role of Commerce Education	Equips students with knowledge in accounting, finance, marketing, management, and entrepreneurship.
Contribution to SDGs	Helps students make informed business decisions that support sustainable growth, social equity, and environmental responsibility.
Ethical and Responsible Practices	Encourages understanding of corporate social responsibility, ethics, and the social impact of business activities.
Integration of Sustainability	Promotes inclusion of environmental and social awareness in commerce curricula to prepare future business leaders.
Practical Significance	Prepares graduates to implement responsible and sustainable business strategies in real-world economic settings.

Conclusion:

Commerce education plays a crucial role in promoting sustainable development by equipping students with the knowledge, skills, and awareness necessary to make responsible business decisions. By integrating sustainability principles into key subjects such as accounting, finance, marketing, and management, students learn to understand the social, environmental, and economic impacts of business activities. This prepares them to adopt ethical practices, corporate social responsibility, and sustainable strategies in real-world business environments. Beyond focusing on profit and economic growth, commerce education contributes to social equity, environmental protection, and long-term economic stability, enabling graduates to actively support the achievement of global Sustainable Development Goals (SDGs). Therefore, emphasizing sustainability-oriented learning in

commerce curricula is essential for developing future business leaders who can balance economic objectives with ethical, social, and environmental responsibilities.

References:

1. Barney, J. (1991). *Firm resources and sustained competitive advantage*. *Journal of Management*, 17(1), 99–120.
2. Becker, G. S. (1993). *Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education* (3rd ed.). University of Chicago Press.
3. Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Pitman.
4. Mezirow, J. (1997). Transformative learning: Theory to practice. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 74, 5–12.

5. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*.
<https://sdgs.un.org/2030agenda>
6. UNESCO. (2020). *Education for sustainable development: A roadmap*.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802>
7. World Bank. (2018). *Sustainable development goals and business education*.
<https://www.worldbank.org/en/topic/sustainabledevelopment>

From Externalities to Ecosystems: An Economic Perspective on Sustainable Development and the Role of Higher Education

Prof. Gunvant Ananda Chaudhari

Assistant Professor,

MGV's, K.B.H. Arts, Science & Commerce College, Nimgaon

Tal-Malegaon, Dist-Nashik

Corresponding Author - Prof. Gunvant Ananda Chaudhari

DOI - 10.5281/zenodo.19367790

Abstract:

Sustainable development is no longer just an environmental concern—it has become central to how we think about economic growth and the future of society. At its core, it asks a simple but powerful question: How can we meet today's needs without harming the ability of future generations to meet theirs? This paper explores sustainable development from an economic point of view. It shows that many of today's environmental and social problems arise because markets often fail to reflect the true costs and benefits of our actions. Issues like pollution, overuse of shared resources, and lack of investment in green technologies are not accidents—they are the result of systemic economic gaps.

Within this context, Higher Education Institutions (HEIs) emerge as more than just places of learning. They play a vital role in shaping a sustainable future by educating responsible citizens, generating knowledge that benefits society, and leading by example in their own communities. This paper highlights how universities can act as powerful agents of change, helping bridge the gap between economic growth and environmental responsibility.

Keywords: Sustainable Development, Higher Education, Environmental Economics, Human Capital, Green Economy.

Introduction:

The economic model of the 20th century brought remarkable growth and prosperity. However, it also left behind serious challenges—climate change, loss of biodiversity, resource depletion, and widening inequality. These are not just environmental or social issues; they are signs that our economic system is not functioning as effectively as it should.

Sustainable development offers a different way of thinking. Instead of focusing only on growth, it encourages us to think about balance—between present and future, and between different forms of wealth.

Economists now recognize that wealth is not just about money or infrastructure. It includes:

- Manufactured Capital – machines, buildings, and infrastructure
- Human Capital – education, skills, and health
- Social Capital – trust, institutions, and social networks
- Natural Capital – forests, water, biodiversity, and ecosystems

For development to be truly sustainable, these forms of capital must be maintained—or ideally enhanced—over time.

Some economists believe that one form of capital can replace another (for example, technology replacing natural resources). Others argue that certain natural resources—like clean

air, biodiversity, or the ozone layer—are irreplaceable and must be preserved at all costs.

Despite growing awareness, unsustainable practices continue. To understand why, we must look at how markets sometimes fail.

Why Markets Fail: The Economics Behind Unsustainability:

1. The Problem of Externalities:

In many cases, the true cost of economic activity is not fully reflected in market prices.

For example, when a factory releases pollution, it does not pay for the damage caused to the environment or public health. These hidden costs are passed on to society. Economists call this a negative externality.

Because these costs are ignored, harmful activities become artificially cheap, encouraging overproduction and overconsumption.

This issue becomes even more serious in shared resources—like oceans or the atmosphere—where individuals act in their own interest, often leading to overuse. This is known as the “tragedy of the commons.”

2. Knowledge and Nature as Public Goods:

Some of the most important elements of sustainability—like clean air, biodiversity, or scientific knowledge—are public goods. This means:

- No one can be easily excluded from using them
- One person’s use does not reduce their availability to others

Because businesses cannot fully profit from creating such goods, they tend to invest less in them. As a result, society ends up with too little innovation in areas like green technology or environmental protection.

3. The Missing Voice of Future Generations:

Perhaps the biggest gap in our economic system is that future generations have no say in today’s decisions.

We are using natural resources and shaping the environment in ways that will affect people who are not yet born. Since they cannot participate in markets or policy decisions, their interests are often overlooked.

This creates a serious imbalance—one that sustainable development seeks to correct.

Higher Education as a Driver of Change:

Addressing these challenges requires more than policies and regulations. It also requires changes in knowledge, skills, and behavior. This is where Higher Education Institutions play a crucial role.

1. Building a Sustainability-Minded Workforce:

Universities shape the people who will lead tomorrow’s economy. Today, it is not enough for students to specialize only in their fields. Engineers, economists, business leaders, and policymakers all need to understand sustainability.

This includes:

- Awareness of environmental and social impacts
- Ability to design sustainable solutions
- Understanding of long-term risks and responsibilities

At the same time, universities train specialists—such as renewable energy experts, environmental economists, and sustainability managers—who directly contribute to building a greener economy.

2. Creating Knowledge for Society:

Universities are key producers of knowledge, especially in areas where private investment is limited.

They contribute through:

- Basic research – understanding climate systems and ecosystems

- Applied research – developing technologies like solar energy or carbon capture
- Policy research – designing effective environmental and social policies

This knowledge benefits everyone, making universities essential to solving sustainability challenges.

3. Universities as Community Leaders:

Universities are not just centers of learning—they are also major institutions within their communities.

They can lead by example by:

- Using renewable energy
- Reducing waste
- Supporting local sustainable businesses

By doing so, they act as “living laboratories”, showing that sustainable practices are not only possible but practical.

They also help local economies grow by:

- Supporting green startups
- Partnering with industries
- Attracting talent and investment

A Real-World Example:

Some universities have already taken strong steps toward sustainability. For instance, Pennsylvania State University has committed to becoming carbon-neutral. It integrates sustainability into teaching, research, and campus operations.

One notable initiative is its energy-saving fund, where money saved from reduced energy use is reinvested into new sustainability projects. This creates a cycle of continuous improvement and innovation.

Challenges Ahead:

Despite their potential, universities face several challenges:

- Incentives: Success is often measured by publications, not real-world impact

- Funding: Sustainability research requires strong and consistent support
- Implementation gap: Many innovations struggle to move from research to market
- Fragmentation: Different academic disciplines often work in isolation

Addressing these challenges requires better policies, stronger collaboration, and a shift in how success is defined.

Conclusion:

Sustainable development is not just about protecting the environment—it is about building a more balanced and resilient economy. Many of today’s problems stem from market failures, where true costs and long-term impacts are ignored. Fixing these issues requires both policy action and deeper changes in how we think and act. Higher Education Institutions are uniquely positioned to lead this transformation. They educate future leaders, generate knowledge for society, and set practical examples within their communities. By strengthening and supporting these institutions, we can move closer to an economy that is not only productive, but also fair, responsible, and sustainable for generations to come.

References:

1. Arrow, K. J., et al. (1995). Economic Growth, Carrying Capacity, and the Environment. *Science*, 268(5210), 520-521.
2. Becker, G. S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. National Bureau of Economic Research.
3. Birch, E., Perry, D. C., & Taylor, H. L. (2013). Universities as Anchor Institutions. *Journal of Higher Education Outreach and Engagement*, 17(3), 7-16.
4. Daly, H. E. (1990). Toward some operational principles of sustainable

- development. *Ecological Economics*, 2(1), 1-6.
5. Nordhaus, W. D. (2019). *Climate Change: The Ultimate Challenge for Economics*. *American Economic Review*, 109(6), 1991-2014.
 6. Pigou, A. C. (1920). *The Economics of Welfare*. Macmillan and Co.
 7. Stephens, J. C., & Graham, A. C. (2010). Toward an empirical research agenda for sustainability in higher education: exploring the transition management framework. *Journal of Cleaner Production*, 18(7), 611-618.
 8. Stern, N. (2007). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. Cambridge University Press.
 9. World Commission on Environment and Development. (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.

Role of Commerce Education in Achieving Sustainable Development Goals

Dr. Meena S. Khodade

Assistant Professor,

Jai Shri Ram College of Education Pune

Corresponding Author - Dr. Meena S. Khodade

DOI - 10.5281/zenodo.1939887

Abstract:

In 2015, the Sustainable Development Goals (SDGs) were adopted by the United Nations aim to achieve inclusive growth, environmental sustainability and social justice by 2030. To achieve these goals primarily Education plays a vital role and commerce education is particularly significant due to its connection with business practices, finance, accounts, taxation and economic systems.

This paper examines how commerce education contributes to achieve some Sustainable Development Goals (SDGs), such as economic growth, poverty reduction, gender equality, responsible consumption and climate action. The study is based on secondary data collected from academic literature, Journals, policy reports. The present study concludes that a powerful tool for sustainable and inclusive growth is a Commerce Education.

Keywords: Sustainable Development, Inclusive growth, financial literacy, commerce Education.

Introduction:

Sustainable Development has emerged as a global priority in the 21st century. Due to rapid industrialization, population growth and environmental degradation, Sustainable Development has gained global importance. The idea of Sustainable Development focuses on balancing economic growth, environmental protection and social welfare. So, the global community recognized these challenges and adopted Sustainable Development Goals (SDGs) in 2015.

Education plays a transformative role in achieving these above goals. Traditionally, commerce education focused on profit maximization and business growth. Commerce education consists disciplines such as finance, economics, taxation, banking, marketing, accounting, entrepreneurship, business law and management. It develops the student's financial literacy, analytical skills and ethical decision

making abilities which is necessary for sustainable economic development. In recent years, commerce education has evolved to include concepts such as Corporate Social Responsibility, sustainable finance, green accounting and environmental governance. Therefore commerce education must prepare students to integrate sustainability principles into business practices. This paper throw light on commerce education in achieving selected SDGs and examines how curriculum reforms, sustainable finance practice, and ethical business models are important for inclusive growth.

Objectives of the Study:

1. To study the concept and significance of Sustainable Development Goals (SDGs).
2. To examine the role commerce education in Sustainable Economic Development

3. To evaluate how commerce education contributes to selected Sustainable Development Goals

Research Methodology:

This paper is based on secondary data collected from books, academic journals, government reports and publications related to Sustainable Development Goals (SDGs) and commerce education. The present research study follows descriptive method and analytical approach to examine theoretical perspective and practical applications of commerce education in achieving Sustainable Development Goals (SDGs).

Concept of Sustainable Development Goals:

Sustainable Development refers to a development model that ensures economic growth while protecting environmental resources and promoting social equality. The Sustainable Development Goals (SDGs), provide 17 interconnected goals addressing poverty, inequality, environmental degradation, climate change peace and justice. The 17 Sustainable Development Goals (SDGs) are given below.

- No Poverty – End Poverty in all forms
- Zero hunger – End hunger and ensure food security
- Good health and well-being – Ensure healthy lives for all
- Quality education – Provide inclusive and equitable education
- Gender equality – Achieve equality for women and girls
- Clean water and sanitization – Ensure access to safe water and sanitization
- Affordable and clean energy – Provide sustainable energy for all
- Decent work and economic growth – Promote employment and economic growth

- Industry, innovation and infrastructure – Build resilient infrastructure and promote innovation
- Reduced inequalities – Reduce inequality within and among countries.
- Sustainable cities and communities – Make cities safe and sustainable
- Responsible consumption and production – Use resources efficiently
- Climate action – Take urgent action against climate change.
- Life below water – Protect oceans and marine resources.
- Life and land – Protect forests, biodiversity and ecosystems.
- Peace, justice and strong institutions – Promote peaceful societies and justice.
- Partnerships for the goals –Strengthen global partnerships.

Achieving these goals require participation from various sectors of society, including governments, businesses and educational institutions.

Key features of Sustainable Development Goals (SDGs):

- Adopted in 2015
- Target year 2030
- Total 17 goals, 169 targets and 232 indicators
- Applies to all countries
- Focus on People, Planet, Prosperity, Peace and Partnership(5Ps)

Significance of Commerce Education:

Commerce education plays vital role in economies because it focuses on the management of financial economic resources. Commerce education enhances the knowledge of business management, finance, banking, economics, market, taxation, and financial market.

The significance of commerce education are as follows.

- It develop managerial and entrepreneurial skills
- It prepares skilled professionals for corporate and public sectors
- It develops economic awareness and financial literacy among the students
- It prepares professionals for banking business, corporate management and public administration.
- It encourages ethical decision making in business operation and corporate governance

As India moves forward sustainable development, commerce education helps to train professionals who can balance economic growth with environmental and social responsibility.

Major Three dimensions:

Commerce education contributes to Sustainable Development through three major dimensions which are as follows

- Economic Sustainability - financial growth, promoting growth and entrepreneurship
- Social Sustainability – Encouraging equity, gender equality and ethical governance
- Environmental Sustainability supporting green accounting and sustainable finance

Role of Commerce education in achieving selected Sustainable Development Goals (SDGs):

- **SDG 1 – POVERTY Reduction and financial inclusion:** Commerce education helps promote financial awareness/literacy, access to banking services and entrepreneurship, enabling individuals to create employment opportunities and improve economic growth. Knowledge of financial management, microfinance, and digital payments support government initiatives

aimed at reducing poverty and improving financial inclusion

- **SDG 4 – quality education and skill development:** Commerce education enhances professional skills and practical knowledge related to accounting, taxation, financial markets, and entrepreneurship that improves employability. Skill based education contributes to economic development and social progress.
- **SDG 5 – Gender Equality:** Commerce education empowers women by providing knowledge and skills necessary for financial independence and entrepreneurship. Women with business and financial knowledge are more likely to participate in economic decision-making and leadership roles. Increased participation of women in business activities contributes to gender equality.
- **SDG 8 – decent work and economic growth:** Entrepreneurship education encourages innovation, business creation and job generation. Commerce graduates contribute to economic growth and development through effective financial planning and management
- **SDG 9 – Industry Innovation and Infrastructure:** Commerce professionals play a key role in business planning, project evaluation, and market research. These activities support industrial growth, technological innovation and infrastructure development.
- **SDG 12 – Responsible consumption and production:** Commerce education provides the knowledge of corporate social responsibility, ethical business practices, green accounting and sustainable supply chain management which promote efficient use of resources and reduce environmental impact.

- **SDG 13 – climate action and environmental responsibility:**

Commerce education provides knowledge related to sustainable finance, green accounting and environmental accounting. It encourages companies to adopt Eco-friendly practices and reduce their ecological impact.

Findings of the Study:

- The study reveals that commerce education contributes significantly to sustainable development by promoting financial literacy/awareness, ethical governance and responsible business practices.
- Commerce education also supports entrepreneurship, employment generation/job creation and inclusive economic growth.

Challenges:

Despite its potential, several challenges limit the effectiveness of commerce education in promoting sustainability. Challenges are as follows.

- Limited integration of sustainability topics in traditional curriculum.
- Lack of practical exposure to sustainable business models.
- Insufficient collaboration between universities and industries.

Suggestions:

To strengthen the role of commerce education in achieving SDGs, the following measures are recommended

- Incorporate sustainability concepts into commerce curriculum
- Encourage research on sustainable business practices.

- Promote internship and industry collaborations.
- Provide training programs on sustainable finance, green accounting and ESG reporting (Environmental, Social and Governance Report)

Conclusion:

Commerce education plays significant role in achieving Sustainable Development Goals by promoting responsible economic practices, financial literacy and ethical governance. It prepare students to become responsible professionals who contribute to economic growth and development while protecting environmental resources and promoting social welfare. Strengthening sustainability education within commerce programs will help to create future business leaders capable of addressing global challenge and building a sustainable economy.

References:

1. Brundtland, G.H. (1987) Our Common Future, Oxford University Press
2. Elkington, J. (1997), Cannibals with Forks: The triple bottom line of 21st business, capstone Publishing
3. Jeffrey D. Sachs, (2015) The age of sustainable development, Columbia University Press.
4. NITI Aayog (2023), SDG India Index and Dashboard 2023-24, Government of India
5. Porter, M.E. & M. R. (2011), Creating shared value, Harward Business Review, 89(1-2).62-77
6. UNESCO (2020) Education for sustainable development, Aroadmap, UNESCO Publishing
7. United Nations, (2015), Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development, United Nations.
8. World Bank, (2022) World Development Report, World Bank Publications

People's Education Society (Mumbai)
DR. AMBEDKAR COLLEGE OF ARTS & COMMERCE,
YERWADA, PUNE

Journal Indexing

